

на чхоті урощуванням і збої рік і бунів
та інтересний поетичний талант, хві і н
до опублікована ані охрону своєю творч
мі мені глибоко і я радати про щиро
дібною поета, що щиро промислює полож
тах, постоє з щирою плаканн, по
декілька промислює біжнотаваннх твор
дотепна череді екстремні обставини не
гійта твої анно позлагоді і оригіналь
шитолизу, що шовковий, хві як так
самого замислює бої нещасливий поет
Після того тому була в біженських
мітка, що охрону охрону студент біжен
університету, Рух і Рух, виграє на
охрону албанської жорні, з метативного пер
ка випущено між і без провізника
бернське се охрону. Всіх похвалуван
лон був даремний; біг тоді в годині не ж
міжкого світу. Се студент, що так неспод
пропав як перша туристичного морту
бав се микола мішко. Нове бра, о...
ко, вимірює і - - - - - недалеко скомо
радянський се мішко поїхав до Швейцарії,
зав у захвогах виступ на біжнотаваннх
хві слідує по Швейцарії то в Швейцарії
се мішко охрону біжнотаваннх кратури
жні і мішко похвалуван і жовтві
хві і їх урощуванням і збої рік і бунів
нікани бої бірати не міг звантисе
заглянути біжнотаваннх мішко, що та

ФРАНКО

перезавантаження

ФРАНКО.
ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

Дрогобич – Коло – 2013

УДК 821.161.2.09
ББК 83.3(4УКР) 5-8
Ф 83

Франко.Перезавантаження / упоряд. : Б. Тихолоз, А. Беницький. – Дрого-
бич : Коло, 2013. – 276 с.

ISBN 978-617-642-093-4

Пропоновану книгу-мозаїку склали 22 авторських візії постаті Франка сучасних українських письменників, критиків, есеїстів, літературознавців, об'єднаних прагненням «перезавантажити» образ класика у суспільній свідомості, перечитати свіжими очима його твори та наново відкрити читачам – і самим собі – Його правдивий Профіль. Тексти, що увійшли до збірки (студії, спогади, есеї, новели...), кристалізують суб'єктивний досвід наближення до живого, справжнього, незнаного Франка – завжди цікавого й завжди актуального.

Видання адресоване всім зацікавленим читачам, яким небайдужі власна історія – і власне майбутнє.

УДК 821.161.2.09
ББК 83.3(4УКР) 5-8

У виданні збережено деякі особливості авторського правопису

ISBN 978-617-642-093-4

© Походжай О., Беницький А., ідея, 2013
© Тихолоз Б., назва, 2013
© Тихолоз Б., Беницький А., упорядкування, 2013
© Автори текстів, 2013
© Коло, оформлення, 2013

ЗМІСТ

5

Пролог (не Епілог)

7

Богдан Тихолоз
Doctor universalis

23

Олег Лишега
Старе золото

51

Михайло Гнатюк
Заміри глибини

61

Олександр Ірванець
Мій не-Каменяр

65

Данило Ільницький
Франко. Акценти

77

Оксана Забужко
«Мойсей» і «бунт мас»

99

Богдан Якимович
«І в власнім краї сам свій пан»

111

Володимир Цибулько
Каменяр vs Кобзар

115

Микола Легкий
Сновидіння у Франкових сюжетах

129

Володимир Єшкілев
Сновидець перед стіною

135

Василь Голобородько
Упирі у нашому житті

145

Юрій Винничук
Франкові духи

155

Лідія Вербицька
Іван Франко «в плен-ері»

165

Галина Пагутяк
Трави урізькі

173

Валерій Корнійчук
Дві білі лілеї Івана Франка

187

Володимир Лис
Колюче терня

199

Наталія Тихолоз
Виховання любов'ю

231

Марта Госовська
Франко і фемінізм

237

Тетяна Космеда
Гросмейстер комунікації

249

Володимир Микитюк
Франко-ментор

261

Віктор Неборак
Франкова кузня

269

Ростислав Чопик
Про читання по-франківськи

ПРОЛОГ (НЕ ЕПІЛОГ)

Ідея цієї книги постала з глибокого переконання в значущості постаті Івана Франка для сучасності та зі щирого бажання розкрити актуальний сенс Його життєтворчого чину для сьогоденішнього читача, насамперед молодого.

Цей проект народився у товаристві організаторів «Франко.Фесту» (а тепер уже «Франко.Місії») та об'єднав довкола цієї ідеї цілу «китицю індивідуальностей» (за Франковою-таки метафоричною формулою). Усі вони дуже різні, як напрочуд різні і їхні тексти: студії, спогади, есеї, новели, візії... Та в цьому, на скромну думку упорядників, немає біди; радше навпаки, щаслива okazія посмакувати розмаїттям імпресій та експресій, рефлексій та інтуїцій, побенкетувати спільно з товариством добрих друзів за одним столом – із Самим Франком.

Бо Сам Франко – РІЗНИЙ... І, може, саме тому – цікавий.

Кожен репрезентує СВОГО Франка, і з мозаїки суб'єктивних візій вимальовується динамічний і, треба визнати, вельми симпатичний ПРОФІЛЬ (не) знаного Класика – не застиглого на постаменті, в маєстатичній позі, а одержимого творчою й любовною жагою, спраглою яскравих знахідок (ідей, образів, грибів...) і здобутків (мистецьких, наукових, рибальських...), часом непереможно сильного, невтомного Каменяра, часом не-Каменяра, змученого людськими пристрастями і власними слабостями, проте завше – ЖИВОГО і СПРАВЖНЬОГО.

Саме прагнення *перечитати, перевідкрити, переосмислити* ТАКОГО Франка – спільний знаменник усіх причетних до цього «ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ».

...Один із найцікавіших текстів цієї збірки побудований на інтризі, пов'язаній із пошуками прихованого Франка (чи, точніше, – але не тільки! – Його погруддя). Герой немовби ловить Франка, – а Той утікає, вислизає, як риба в гірському

потоці. Немовби не хоче стати Каноном (пам'ятником, бюстом, надгробком), попри все, залишаючись Живою Істотою (бува, чи не Рибою?..)

Кожен зі (спів) авторів цієї книжки по-своєму намагався «впіймати» ЖИВОГО Франка власною «сіткою».

Кожному це по-своєму вдалося – і не вдалося водночас. Усім – і нікому...

Бо СПРАВЖНІЙ Франко – такий зрозумілий, близький і водночас незбагнений, невловний. А отже, – живий, цікавий і сучасний. Смішний і сумний. Ласкавий і гострий. Знаний і незнаний. Готовий до діалогу, відкритий до нових тлумачень.

Класика не боїться «перезавантажень» (і перечитувань), якщо вона – справжня.

Франко – справжній. Тому з ним завше цікаво.

Хочеться, аби й Тобі, ласкавий Читальнику, було так само цікаво, як і нам – тим, хто по той бік сторінки. Твоя справа – самохіть обирати траєкторію читання: просту дорогу (від початку до кінця) чи звивистий плай (у довільному порядку). Знаємо: нероззидуться перед Твоїми очима *перехресні стежки* різних (іноді суперечливих) поглядів, думок, доль... І знову розбіжаться... Та якщо бодай у якихось рядках (чи міжряддях) цієї книжки Ти знайдеш і впізнаєш СВОГО Франка, – наша зустріч була не даремна.

До зустрічі на «ФРАНКО.МІСІЇ»!

Усе лише починається.

І Франко.

І Місія.

І віриться, що ця книжка – це також тільки Пролог (не Епілог).

Далі буде.

Від упорядників,
БТ

DOCTOR UNIVERSALIS

«Свідомо чи несвідомо, з власного пересвідчення чи з чужого голосу, але кожен, почувши ім'я Франка, сказати б, здимає шапку <...>, – занотував із нагоди столітніх роковин письменника у своїй «Книзі спостережень» Євген Маланюк. – Тут діє якийсь “інстинкт величі”, який у так званих масах є значно більш живий, аніж припускають демагоги»¹.

І справді: велич Франкова, ренесансний титанізм його виняткової творчої особистості – самоочевидний факт для кожного неупередженого погляду. Уже на своїх сучасників письменник справляв враження «великого астрального тіла, що гріє всю Україну, а світить далеко далі»². Із часової дистанції ця грандіозна постать не меншає, а навпаки, дедалі вивищується – і не далшає, а дедалі ближчає до нашої сучасності. Та чи можемо з певністю сказати, що за понад півтора століть, що минули од часу Франкових уродин, повністю збагнули сутність його творчого феномена, таємницю його, Франкової, величі?

¹ Маланюк Є. Франко незнаний // Маланюк Е. Книга спостережень: Проза. – Торонто: Гомін України, 1962. – С. 83–84.

² Черемшина Марко. Фрагмент моїх споминів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М.І. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 284.

Мабуть, не помилюся, якщо стверджу: і сьогодні перед нами все ще стоять непрості питання: хто він, Іван Франко? Чим завдячуємо йому ми, сьогоднішні? Яке місце він посідає в національно-культурному просторі сучасної України і яку роль відіграв у її історії? Нарешті, в чому полягає славетна величність Франкова?

Попри понадстолітню історію франкознавства (її початки, як відомо, варто пов'язувати з іменем професора Львівського університету Омеляна Огоновського, який уперше «прописав» Франка в історії літератури, присвятивши доробкові свого колишнього студента чималий монографічний розділ³), загадка величності (чи, іншими словами, геніальності) автора «Каменярів» та «Мойсея» і досі залишається нерозгаданою. У повсякденному слововжитку в означення «геніальний» здебільшого вкладають не якісно-конкретний, а суб'єктивно-оцінний зміст. Саме поняття «геній» девальвувалося у нашу «фейлетонну добу» (за формулою Германа Гессе), коли його стали прикладати до поп-ідолів масової культури та модних кутюр'є. Тож досі існує нагальна потреба транспонувати поняття Франкової величності з рівня інстинкту – на рівень наукової рефлексії.

Що Франко – геній, відчували вже його сучасники, ще далекого 1885 року повеличавши його – тоді ще навіть не 30-річного рудовусого парубка! – *українським Мойсеєм*, покликаним вивести своїх земляків із «духоти», «як Мойсей Ізраїля із дому роботи»⁴. І це за 20 років до написання славетної філософської поеми «Мойсей» – другого «Заповіту» українського народу, за влучним визначенням Юрія Шереха (Шевельова)! І хоча, через свою скромність, Франко не раз відрікався од цього високого, але обтяжливого титулу (пригадаймо знамените звернення до не надто гречного молодшого колеги: «Я не геній, синку милий...»), його геніальність не підлягає жодному сумніву.

Іван Франко – не просто талановитий літератор, розважливий критик та гострий публіцист. Це рідкісний у світовому контексті

³ Див.: Огоновський О. Іван Франко // Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів: Накладом НТШ, 1893. – Часть III. – Відділ 2. – С. 915–1072. Перед тим цей розділ праці друкувався в журналі «Зоря» (1891. – Ч. 18–24; 1892. – Ч. 1–4).

⁴ Див.: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко і його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – С. 406.

й унікальний в українській історії приклад *універсального генія* – всебічно обдарованої й гармонійно розвинутої творчої особистості, що реалізувала власний потенціал не в одній, а одразу в багатьох галузях культури.

Ідеал творчого універсалізму був закладений ще в часи греко-римської античності з притаманними їй принципами калокагатії та гармонії душі і тіла, остаточно сформувався в епоху Відродження (у формі ренесансного титанізму) і набув яскравих проявів за Нового часу, особливо в добу Просвітництва та романтизму (відповідно втілюючись у парадигматичних постатях ученого-енциклопедиста та романтичного генія, що поєднав у собі іпостасі поета, філософа й пророка).

Універсалізм – найвища міра обдарованості, яка відрізняє генія від таланту. «Адже талант є специфічною, а геній – усезагальною здібністю»⁵, – слушно стверджував Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. З огляду на це, Франко – геній у найбуквальнішому і найточнішому сенсі цього слова. Усебічна обдарованість, широчінь зацікавлень, енциклопедичність знань, космічна масштабність світобачення, багатогранність діяльності, тісний діалектичний взаємозв'язок різних її видів і форм, глибина проникнення в сутність речей, ненастанний пошук відповідей на «вічні питання» само- і світопізнання, філософське узагальнення духу своєї епохи, здатність до інтелектуального та естетичного синтезу, унікальний «пророчий дар» – уміння передбачати майбутнє – усі ці прикмети універсального генія притаманні Франкові.

Це була людина-«*перехрестя*», навстіж відкрита до світу, яка з чутливістю інтелектуального сейсмографа жадібно ловила найтонші коливання духовної атмосфери часу, і водночас людина-«*поступ*», котра силою своєї індивідуальності немовби репродукувала «в онтогенезі» культурно-історичний «філогенез» своєї епохи. Урешті – людина-«*універсум*», неповторний мікрокосмос, рівновеликий макрокосмосу у своїй загадковості й нескінченності. І саме завдяки своїй межовій

⁵ Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике. – СПб: Наука, 1998. – Т. I. – С. 102.

відкритості, еволюційній змінності, дивовижному універсалізму, а відтак – складності, навіть амбівалентності феномен Франка – власне як унікальний людський феномен – посідає небуденне місце не тільки в історії нашої культури, але й у досвіді становлення новоєвропейської («фаустівської», за Освальдом Шпенглером) людини загалом.

Утім, Франків універсалізм має й інший – суто національний – вимір. За спостереженням Сергія Єфремова, в українській культурі XIX ст. сформувався особливий тип письменника-універсаліста, котрий водночас був художником слова, ученим, критиком, публіцистом і громадським діячем: «Одні й ті самі люди працюють заразом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь почувують себе вільно, скрізь дають твори неабиякої вартости»⁶. Відзначаючи «надзвичайне багатство талантів, різnorodність хисту в багатьох із діячів нашого письменства», Сергій Єфремов до цього типу зараховував, зокрема, Пантелеймона Куліша, Олександра Кониського, Михайла Драгоманова, Бориса Грінченка, Агатангела Кримського і, звісно, передусім Франка. Проте Франків універсалізм в українському контексті має й гостро драматичне, ба навіть трагічне звучання. Адже різнобічність діяльності письменника-універсаліста (як і інших репрезентантів цього типу в нашій культурній історії) була зумовлена не тільки особливостями обдарування, а й насущними історичними потребами нації в добу «ночі бездержавности» (Євген Маланюк), коли митець, за проникливими й пронизливими словами Лесі Українки, змушений був відігравати в суспільстві роль «Mädchen für alles» (нім. служниці на все, чи радше дівчини для всіх), виконуючи найрізноманітнішу (і далеко не завжди творчу!) роботу не за покликанням, а з обов'язку перед громадою – страшною ціною «скручених голів» ненаписаних творів, незреалізованих задумів⁷. Про цей – трагічний – аспект Франкового універсалізму також не маємо права забувати.

⁶ Єфремов С. Іван Франко: Критично-біографічний нарис. – Вид. 2-е, з додатками. – К.: Слово, 1926. – С. 7.

⁷ Див.: Українка Леся. Лист № 5. До І. Я. Франка // Українка Леся. Зібрання творів: У 12 томах. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 12. Листи (1903–1913). – С. 14.

У кожному разі, універсалізмом свого генія Франко насамперед завдячував не якимось зовнішнім чинникам, а внутрішньоособистісному гарячому бажанню «обняти цілий круг людських інтересів», аби «не лишитися чужим у жаднім таким питанні, що складається на зміст людського життя», а отже, «бути чоловіком» – «не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком» [т. 31, с. 309]⁸. Як «цілий чоловік», він був одержимий невиситимою «фаустівською» жагою світоосягання, продиктованою внутрішньою спонукою творчого духу розпросторитися якнайширше, «Все проникну[ти], все прогляну [ти], / Все скушту [вати]» [т. 3, с. 182].

«Величезна рідкість у людині – поєднання в одній особі великого художника і великого мислителя, – писав Іван Павлов, видатний російський психофізіолог, творець науки про вищу нервову діяльність. – У переважній більшості вони представлені індивідуумами»⁹. Багатогранний письменник, учений і громадсько-політичний діяч, Франко щасливо поєднав у своєму психотипі допитливий інтелект мислителя з проникливою інтуїцією митця, фантазію поета зі спостережливістю журналіста, селянську працьовитість із глибокими рефлексіями інтелігента.

Жоден із діячів нашої культури (і мало хто – світової) не може зрівнятися з ним за всебічністю інтересів, енциклопедичністю знань та продуктивністю праці. У нашій культурній та інтелектуальній історії Франко став не просто «другим після Шевченка» (чи то пак «галицьким Шевченком»), а українським Арістотелем та Леонардо Да Вінчі, Вольтером і Гете, ставши в один ряд із найбільшими геніями людства й тим самим закарбувавши своє ім'я не тільки до літопису національного поступу, а й до золотої книги надбань людської цивілізації загалом.

Важко віддати перевагу Франкові-письменникові чи Франкові-вченому: адже це нероздільні іпостасі цілісної творчої особистості.

⁸ Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К: Наук. думка, 1976–1986. – Т. 31. – С. 309. Тут і далі, покликаючись на це видання, зазначаємо в квадратних дужках після цитат відповідний том і сторінку.

⁹ Павлов И. П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных / Ред., послесл. и прим. члена-корр. АН СРСР Э. А. Асратяна. – М.: Наука, 1973. – С. 411.

Саме тому Франко завжди залишався *поетом у науці* (вносячи свій гарячий темперамент та багату фантазію у власні наукові дослідження) та *вченим у поезії* (ретельно студіюючи джерела свого поетичного натхнення, ґрунтовно вивчаючи секрети «творчого ремесла»), а між різними ділянками його творчості існує тісний, нерозривний взаємозв'язок.

Про естетичні вартощі та ідейну наснаженість літературної спадщини Франка-письменника – багатотомної, новаторської, поліжанрової й різностильової – написано багато. Тим часом і досі маловідомим (не лише серед широкого загалу, а й навіть у фаховому колі інтелектуалів) залишається Франко-вчений – автор численних наукових праць з історії та теорії літератури, літературної критики, методології та компаративістики, бібліографії, книгознавства, бібліотекознавства, мовознавства, перекладознавства, журналістичнознавства, фольклористики, етнології, етнографії, культурології, мистецтвознавства (зокрема музикознавства й театрознавства), релігієзнавства, історії, економіки, соціології, статистики, правознавства, політології, педагогіки, психології, філософії, ба навіть описового природознавства. Сам тільки перелік тих наукових сфер, де вільно ширяла його думка, вражає!

Без перебільшення, Іван Франко – це справді український *Doctor universalis* (лат. універсальний доктор; як відомо, цей почесний титул у середньовічній схоластиці отримав Альберт Великий, але його не з меншими, а то й із більшими підставами можна прикласти й до нашого генія). Недаремно ще за життя його називали «академією наук» та «університетом» в одній особі.

Видатний філолог, насамперед літературознавець і фольклорист, Франко здобув визнання в міжнародній науковій спільноті свого часу насамперед як упорядник і науковий редактор фундаментальних корпусів «Апокрифи і легенди з українських рукописів» (у 5 т., 1896–1910) та «Галицько-руські народні приповідки» (у 3 т., 6 кн., 1901–1910), автор циклу фольклористичних моноінтерпретацій «Студії над українськими народними піснями» (1907–1912, окреме вид. 1913), численних ґрунтовних досліджень з історії української літератури («З остатніх

десятиліть XIX віку», 1901; «Южнорусская литература», 1904; «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», 1910, та багато ін.), у т.ч. літературної медієвістики («Іван Вишенський і його твори», 1895; «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.», 1900; «Святий Климент у Корсуні», 1902–1905, окреме вид. 1906; «До історії українського вертепу XVIII в.», 1906, тощо) та шевченкознавства («Темне царство», 1881–1882, окреме вид. 1914; «“Тополя” Т. Шевченка», 1890; «“Наймичка” Т. Шевченка», 1895; «Шевченкова “Марія”», 1913, та багато ін.), низки мовознавчих праць («Етимологія і фонетика в южноруській літературі», 1894; «Двоязичність і дволичність», 1905; «Причинки до української ономастики», 1906; «Літературна мова і діалекти», 1907, й ін.). Класикою українського перекладознавства стала праця «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (1912, окреме вид. 1913).

Франко – автор ґрунтовних мистецтвознавчих студій із теорії та історії українського і світового театру («Руський театр у Галичині», 1885; «Руський театр», 1893; «Русько-український театр (Історичні обриси)», 1894, та ін.), рецензій і відгуків на театральні вистави, низки статей на музикознавчі теми. Важливе культурологічне значення мають його релігієзнавчі дослідження («Потопа світа», 1883, «Поема про сотворення світу», 1904, окреме вид. 1905, «Сучасні дослід над Святим Письмом», 1908, тощо). Ученому належать і кількадесят економічних, соціологічних, політологічних, правознавчих та історичних праць, зокрема, перший зразок жанру історичної біографії в українській історіографії – «Життя Івана Федоровича та його часи» (1883).

Загалом, за сумарними даними бібліографічних показчиків, із-під Франкового невтомного пера вийшло *близько 3 тисяч* (sic!) наукових студій, серед яких – власне науково-дослідницькі, науково-популярні, науково-філософські, науково-публіцистичні та літературно-критичні праці. Персональна бібліографія вченого впродовж його 40-річного труду щороку збагачувалася в середньому 75 новими позиціями (поміж тим – не лише статті, рецензії та повідомлення, а й фундаментальні монографії!), а в «найурожайніші» роки ця цифра сягала 200–300 праць (і це без сталого місця наукової праці,

кваліфікованих помічників-лаборантів та сучасних технічних можливостей!). Мало хто й сьогодні може похвалитися такою науковою продуктивністю!

Про винятковий творчий успіх Франка-вченого свідчить не тільки колосальний обсяг його доробку, а й широке визнання в науковому світі (ступінь доктора філософії, здобутий у Віденському університеті, звання доктора *honoris causa* Харківського університету, членство в багатьох слов'янських наукових товариствах, численні публікації у найпрестижніших європейських наукових часописах...). Та на-самперед – велика кількість та висока продуктивність його наукових ідей, інновацій та відкриттів.

Як оригінальний мислитель із проникливою історіософською інтуїцією, Франко одним із перших в українській інтелектуальній історії діагностував антигуманну сутність марксизму та передбачив згубні політичні наслідки соціал-демократизму (див. гострокритичні статті «Соціалізм і соціал-демократизм», 1897; «А.Фаресов. Народники и марксисты. С. – Петербург, 1899», 1899; «До історії соціалістичного руху», 1904; передмову до збірки «Мій Ізмарагд», 1898, та ін.) та, що важливіше, чітко сформулював ідеал національної самостійності (зокрема, в працях «Поза межами можливого», 1900; «Одвертий лист до гал [ицької] української молодезі», 1905).

Крім того, філософ розробив власний варіант позитивістської концепції соціального прогресу та класифікації наук, був піонером у популяризації новочасних природничо-наукових знань, відкриттів у галузі астрономії, фізики, хімії, біології, зокрема еволюційної теорії (див. філософські праці «Наука і її взаємини з працюючими класами», 1878; «Мислі о еволюції в історії людськості», 1881; «Що таке поступ?», 1903). Плідними й досі видаються Франкові філософські ідеї про єдність матерального й духовного світу, людини і природи, мікро- і макрокосму. Настанови на «відкриття душі», «Америк духу» задають людиномірний, філософсько-антропологічний та психологічний вектор світо- і самопізнання, який цілком відповідає зміні парадигм сучасного наукового знання – від техноцентризму до антропоцентризму.

У новаторському на свій час і досі актуальному естетико-психологічному трактаті «Із секретів поетичної творчості» (1898) Франко переконливо обґрунтував вагому роль підсвідомості («нижньої свідомості») у людському житті та художній творчості (паралельно і майже синхронно з творцем психоаналізу Зигмундом Фройдом). Науково продуктивними й досі залишаються його проникливі спостереження над етапами та психологічними механізмами творчого процесу, зокрема, аналогія між сонною та художньою фантазією, евристичні міркування про специфіку поетичної, наукової та критичної сутестії, принципи асоціації ідей та образів, еруптивну силу «нижньої свідомості» тощо.

Франкові належить чимало інноваційних ідей у сфері методології гуманітарних наук (літературознавства, лінгвістики, фольклористики, історії, етнології). Йдеться не лише про трансплантацію на національний ґрунт новітніх (на той час) принципів і підходів європейських наукових шкіл – культурно-історичної, порівняльно-історичної, психологічної. У науковій спадщині вченого дослідники сьогодні віднаходять ідейні ембріони рецептивної естетики та психопоетики, етно-, соціо- та психолінгвістики, когнітивістики – галузей, які вповні сформувалися лише в ХХ столітті.

Фахівці визнають концептуальне новаторство Франка як співтворця сучасного перекладознавства, театрознавства та термінознавства. І досі неперевершеними не лише в українській, а й у світовій науці залишаються згадані вище фундаментальні праці Франка з літературної медієвістики, апокрифології, пареміології та пареміографії.

Франкові належить цілісна й переконлива історико-культурологічна концепція органічної цілісності та історичної тяглості української культури в хронологічних та етнографічних межах її поширення – від княжих часів до сьогодення, від Сяну до Дону. Водночас мислитель заклав наукові засади теорії й практики міжкультурної комунікації, ненастанного й багатовимірного діалогу між українцями й представниками інших народів та цивілізаційних типів.

Неоціненним є внесок Франка-вченого у формування та кодифікацію багатьох галузей національної термінології і, ширше, – в процеси

інтелектуалізації та функціонально-стильової розбудови української літературної мови. Без перебільшення, саме Франка маємо право називати одним із головних творців української наукової мови.

Є у Франковому доробку й, на перший погляд, цілком несподівані наукові міркування, ідеї та винаходи – ось як «мікробіологічний» екскурс про життя бактерій та вірусів у казці для дітей «Як звірі правувалися з людьми» чи проекти закону про рибальство в Галичині (вочевидь, далася взнаки давня пристрасть письменника до полювання на безмовних мешканців підгірських і карпатських річок та озерце!) та «стрілецької шнайдици» – спеціального пристрою для розсікання колючих дротів (за цей винахід письменник отримав подяку від проводу Легіону УСС, у складі якого на фронтах Першої світової війни змагався за волю України і його син Петро).

Таким чином, Франко обійняв своїми науковими зацікавленнями надширокий спектр фактів і явищ природи та культури, реального та ідеального світу, сформулював та осмислив безліч актуальних проблем різних галузей людського знання і багато в чому випередив свій час.

Завдяки (чи всупереч) чому? У чому ж таємниця Франкової унікальної особистості та феноменального культуро- й націотворчого чину, який Євген Маланюк свого часу означив як «духово-інтелектуальний подвиг»? Іншими словами, чому Франко став генієм?

Не претендуючи на вичерпність та ясно усвідомлюючи злиденність раціональної логіки перед ірраціональною таїною генія, все ж запропоную власну стислу відповідь на ці сакраментальні питання: десять своєрідних ключів до «коду Франка» (до слова, не менш загадкового, ніж спрофанований постмодерним маскультом містичний «код Да Вінчі») – *десять секретів творчого успіху «універсального доктора»*.

1. **Природна допитливість та відкритість до всього нового** (пристрасне бажання «все проникнуть, все проглянуть...»).
2. **Феноменальна пам'ять та евристичність мислення** (зокрема шанобливе, але й вибірково-критичне ставлення до авторитетів, полемічний хист та самотійність висновків).

3. **Фундаментальна академічна освіта та систематична само-освіта** (майже 30-літній шлях від учня початкової школи до доктора філософії і нескінченна мандрівка «морськими глибинами» книг).
4. **Фанатична працьовитість та наполегливість у досягненні поставлених мет** (усежиттєва вірність імперативу «працювати, працювати, працювати, в праці сконати», наслідком чого стала колосальна, понадстотомова спадщина – усього близько 6 тисяч творів!).
5. **Розвинута інтуїція та дар синтезу і прогнозу** (пророчі передбачення власної долі, історичних перспектив свого народу та майбутнього всього людства).
6. **Інтердисциплінарність** (розуміння єдності науки як «нероздільного і нерозривного ланцюга», де кожна ланка пов'язана з іншою, а найважливіші проблеми виникають на перехресті дисциплін та вимагають синтезу різних підходів).
7. **Мультилінгвізм і поліглосія** (вільне володіння чотирнадцятьма чужими мовами, яке не пригнічувало, а навпаки, зміцнювало прагнення розвивати та збагачувати свою, рідну).
8. **Органічна інтегрованість у європейський та, ширше, світовий культурний контекст, відкритість до інтеркультурного діалогу** (намагання збудувати «золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями», зокрема, засобами перекладу).
9. **Національна свідомість та обов'язок перед власним народом** («Нам пора для України жити!» як життєве, творче і політичне кредо).
10. **Свобода думки і сміливість мріяти** (як найяскравіший приклад – несхитна віра в «силу духа» та «день воскресний» українського народу, його національну самостійність та політичну незалежність).

На мою думку, саме завдяки цим чинникам ковальський син із підгірського села Нагуєвич став універсальним доктором та українським Мойсеєм, діяльним центром європеїзації та інтелектуалізації

України, продукування та поширення наукових знань, міжкультурного діалогу та національного самоусвідомлення.

Отже, Франко – справжній український *self-made man*, людина, яка зробила себе сама. Тому Франкова історія – не стільки історія життєвої трагедії, скільки героїчна історія творчого успіху, перемоги інтелекту над обставинами, духу над матерією. «В цій героїчній напруженні, в цій перемозі над скорбним і маловірним духом, над життєвими обставинами і добою – і полягає та величність Франка, в якій тепер не сумнівається, здається, ніхто і яка не дозволить, хоч би як змінились умови нашого життя, забути його як поета», – стверджував ще 1925 р. Микола Зеров¹⁰.

Переконалий: настав час українську історію й культуру розглядати не в парадигмі поразки, а в *парадигмі успіху (перемоги)*. Попри песимістичні настрої, навіяні бездумними, а часом і злочинними іграми духовних пігмеїв і геростратів, треба нарешті змінити оптику і, поглянувши в дзеркало свого минулого, побачити там не жалісливу жертву хронічного програшу, а певну себе, вповні сформовану й зреалізовану творчу особистість, якій є, чим пишатися, і яка знає, що робити далі. Тільки так можна відкрити перед собою вікно майбутнього, а не навіки причинити віко історичної домовини.

Перефразовуючи Володимира Винниченка, стверджу: прийшов час читати історію без брому. І насамперед – читати Франка.

Пізнавати Франка для нас, українців, означає пізнавати себе, своє минуле і своє майбутнє. Адже Франко – за його власною поетичною формулою – «пролог, не епілог». Це не лише славна минувшина України, а її жива сучасність та шлях у гідну будучність. Його колосальна спадщина – не архів і не музей, а відкритий простір інтелектуального пошуку та національного самоствердження «у народів вольних колі».

Іван Франко – це прообраз нової, духовно, інтелектуально й політично незалежної України.

України, яка має ґрунтовну європейську освіту, а проте не забуває свого коріння.

¹⁰ Зеров М. Франко-поет // Зеров М. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – С. 491.

України, яка вільно розмовляє багатьма чужими мовами, а проте найбільше любить і шанує свою, рідну.

Україну, яка не декларує себе «найпрацьовитішою нацією у світі» та не висуває претензії на власну винятковість, а наполегливою, розумною й доцільною працею утверджує свою самобутність та самостійність, щоденно зміцнює свій добробут та захищає свою гідність і свободу.

Будьмо відверті: таку Україну нам ще тільки належить створити.

Якщо ми її створимо, – це буде найкращим пам'ятником Франкові.

Замість епілогу

Велич без пафосу, або Франко в цифрах

І насамкінець: у чому ж таки полягає Франкова велич – в остаточному підсумку, чи, так би мовити, «в сухому залишку»?

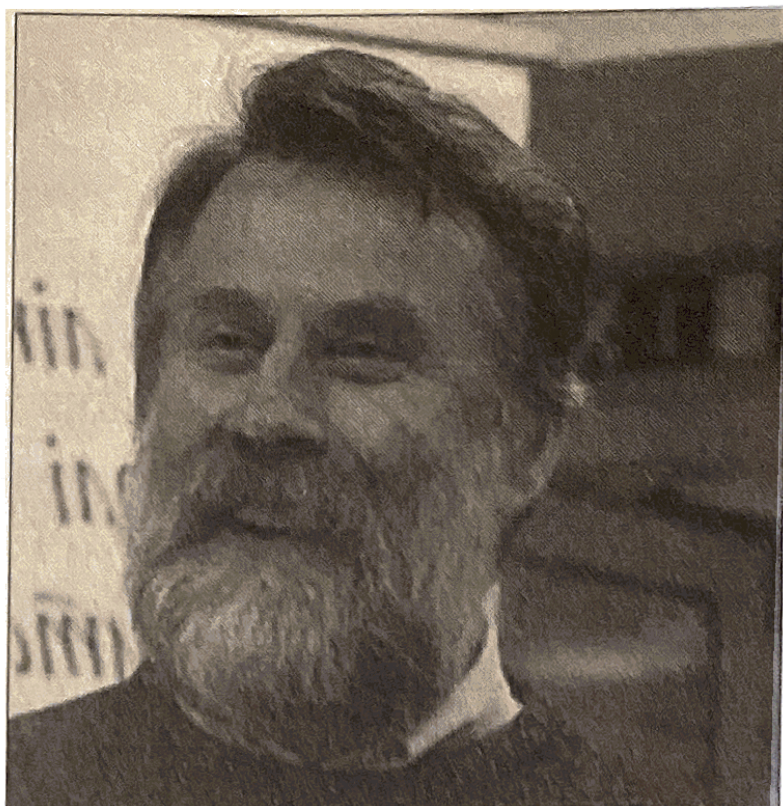
Замість удаватися до високолетних суперлятивів та патетичних дифірамбів, спробуймо поглянути на феномен Франка без пафосу – не захопленим зором «ювілейного» апологета, а, на позір, холодним оком математика – крізь призму об'єктивних і, здавалося б, сухих кількісних характеристик.

Іноді вони здатні засвідчити більше, ніж велемовні панегірики. Отже, Франко в цифрах – це...

- ~ 60 неповних років життя (27 серпня 1856–28 травня 1916).
- > 40 років активної творчої праці.
- У 9 років утратив батька (1865).
- У 16 – матір (1872).
- > 20 років студій: «тривіальна» (початкова) школа с. Ясениці Сільної (1862–1864) → «нормальна» Головна міська школа отців Василіян у Дрогобичі (1864–1867) → Дрогобицька реальна гімназія ім. Франца-Йосифа (1867–1875) → Львівський університет (1875–1877, 1878–1879, з перервами) → Чернівецький університет (1890–1891) → Віденський університет (1892–1893, докторат).
- Найраніший відомий нині вірш написано у 15 років («Великдень», 1871).
- Перші публікації в пресі – у 18 років (журнал «Друг», 1874).
- Перша поетична збірка – у 20 років («Баляди і розкази», 1876).
- Одружився у 30 років.
- Докторську дисертацію захистив у 37 років.
- 4 арешти через політичні переконання (1877, 1880, 1889 і 1892 рр.).

- **3** невдалі спроби стати депутатом галицького сейму та австрійського парламенту (1895, 1897, 1898 рр.).
- **3** великих кохання (до Ольги Рошкевич, Юзефи Дзвонковської, Целіни Журовської).
- **1** дружина (Ольга з Хорунжинських, родом зі Слобідської України).
- **4-ро** дітей (Андрій, Тарас, Петро, Анна).
- **27** років не мав у Львові власного помешкання, винаймаючи різні квартири, аж доки у **46** років (1902 р.) разом із родиною вселився до власного будинку, спорудженого на тодішній околиці міста – Софіївці (вул. Понінського, 4).
- **25-літній** (1898) та **40-літній** (1913) ювілеї творчої діяльності письменника урочисто відзначила громада.
- **14-ма** чужими мовами володів.
- **5-ма** мовами писав власні твори (більшість – українською, цілу низку – німецькою, польською, російською, болгарською).
- ~ **100** псевдонімів (Джеджалик, Мирон, Мирон Сторож, Мирон Ковалишин, Руслан, Іван Живий, Невідомий, Не-Давид, Не-Теофраст, Non severus, Vivus, Марко В-а, Один з молодіжи, Один з русинів міста Львова та багато ін.).
- **> 6 000** творів.
- **10** поетичних збірок (книг віршів) та **1** збірка поем.
- ~ **50** поем.
- **10** творів великої прози.
- ~ **100** творів малої прози.
- ~ **3 000** наукових та публіцистичних праць з різних галузей знань та суспільного життя.
- Переклав українською твори близько **200** авторів із **14** мов та **37** національних літератур.
- **> 220** окремих видань (книжок і брошур), у т.ч. **> 60** збірок оригінальних і перекладних творів різних жанрів.
- **> 5 000** одиниць зберігання в особистому архіві письменника (XVI–XX ст.).
- ~ **12 000** книг особистої бібліотеки.

- 50 томів найповнішого на сьогодні зібрання творів.
- ~ 100 томів – передбачуваний обсяг майбутнього повного зібрання.
- Портрет на банкноті номіналом 20 гривень.
- Тисячі учасників «Франко.Фесту», а тепер – «Франко.Місії».
- Мільйони шанувальників в усьому світі.
- Багатомільйонні накладі численних видань творів різними мовами, у різних країнах.
- 1 (один) народ, якому Франко присвятив свій життєтворчий подвиг, – український.
- 1 (одна) держава, яка може повеличатися перед світом своїм Генієм і відповідальна за долю його спадщини, – Україна.

СТАРЕ ЗОЛОТО*

Колись у Львові ми з Дарою робили фільм «Пам'ятник Франкові». Тоді ще багато людей знали Франка живого. Мій тато вже його не застав, зате в гімназії в Станіславові вчив його Тарас Франко – був, каже, теж рудий, як і його батько.. Ще десь недалеко бродили і його внуки, ще не одне дерево в Єзуїтським саду чи на Софіївці пам'ятало його сутулу тінь, вже не кажучи про ворон на Личакові.. Якимсь непомітно ми зблизилися зі старшим паном Андрієм Шуляром – то заїдемо в гості додому недалеко від Кайзервальду, чи в Порохову Вежу, де працював.. якраз він міг сказати щось про той пам'ятник навпроти Університету – бо колись проектував увесь видимий і невидимий простір довкола пам'ятника. Вип'ємо чарочку з ним і панею Галею, а тоді дістає старі рисунки ще з Кракова, знімки в товаристві довоєнних панянок.. І з Богданом Лепким знався в Кракові.. А ось і перший проект пам'ятника Франкові: робота Івана Севери.. Як, це Севера? – ніяк не віриться: на циліндричному цоколі стоїть Франко спиною до Університету, рішуче йде кудись. Але старша професура образилася, що він повернувся задом до них. І тоді, каже пан Андрій – я розвернув його і відсунув аж до парку. Стрімким, високим силуетом він мав нагадувати гірську грядку, скелі в Уричі, що несподівано виростають навпроти Університету..

* У тексті збережено особливості авторської пунктуації та орфографії.

Конволют 1: «Канон»

«...серед найдавніших пам'яток людської руки в глибоких печерах доби оріньяку – це десь понад 30000-літня глибина – серед плетива вже пізніших гравірувань, поміж різних конфігурацій зображення найдавніших звірів – коня, мамута, бика, ведмедя – з усього хаосу видимих і невидимих доторків до каменю людської руки – можна виділити і окреслити найдавніший профільно-контурний канон: голова з двома горбиками вух, вигнута лінія тулуба, дві ноги.. фігура цілком ізольована – окрема одиниця, осібний образ, навмисне вирваний із оточення – ніби завис у повітрі. Застиг...»

«...зв'язок з іншими фігурами ніяк не виражений. Рисунок строго обмежений контуром, де не знайдеш жодного зайвого штриха. Отак передається аскетичний профіль звіра – накреслення екстер'єру у двох максимальних вимірах. Чистота окресленого контура, повне заперечення якихось особливих рис – відповідає самій суті цього образу. Контур, як правило, замкнутий, чим ніби підкреслюється неподільна цільність образу...»

«...у жовтні 1893 р. довелося бачити живого Франка, як він холодного ранку прямував на горішню частину Єзуїтського саду.. Невисока постать з руськими вусами, з червоними блисками очей, у свитці бурого сірякового сукна, м'якому темному капелюсі, з кошиком картоплі в руці – повагом ступала немов у задумі...»

Пан Андрій, навпроти за столом, ніби здалеку наближався до мене – звідти, куди він відсунув Франкову постать, крізь тонкі вінця келихів у затишному світлі свого гнізда недалеко від Кайзервальду, згадує то те, то інше – як усе було непросто, і як важко було навіть вже потім, коли постать хоч і не в бронзі, як початково задумувалось, а в рожевому граніті таки виросла на тлі колишнього Єзуїтського саду – як нелегко було навіть родичам упізнати у тій неповороткій навислій брилі острого на язик, живого Франка.. А я тим часом.. так, уважно ловив кожне слово цього майже дев'яностолітнього чоловіка з темними виразними очима, і знов ясно бачив, але не його, а сіру муровану грядку того галицького сейму, увінчану алегоричними Світочами добра і процвітання цього благодатного краю.. Вони ніколи

не зустрінуться.. не зійдуться. Він – і цей помпезний дім. «Nis mortui vivunt et muti loquuntur». Таке гасло вигравіруване на бібліотеці Політехніки отам, за темними алеями, за його плечима, але чи не більше пасувало б оцій установі: «Тут вмерлі живуть, а німі промовляють»..

..Нам зовсім не здивувалась якась білява дівчина на українській кафедрі, люб'язно відчинила високе, ще австрійське вікно з мосяжними шпінгалетами, дозволила вилізти зі столу просто на небо – і звідти відкрилась уся глибина пташиного польоту: він попереду, загорнутий наопашки у кам'яне – ніби з чужого плеча пальто, зупинився на узліссі, ніби відчув якусь невидиму загрозу.. Застиг.. Позаду його щільно скупчилися дерева: темні на снігу клени, граби, каштани, ліворуч якась розлога тисячолітня плакуча верба.. Їм здавалося, що стоять щільно, насправді усюди просвічував сніг, і було добре видно протоптані звірячі стежки і прочовгану навскіс стрімку ковзанку. Якась дитина в яскраво-червоному комбінезоні, горілиць, розкинувши руки, мчала на спині поміж темних дерев.. Аж там далі височіла ампірна ротонда з білими колонами, а далше, вже над верхівками найвищих дерев Єзуїтського саду, виглядав св. Юр, і над ним кружляли вітряки пеленгаторів і ретрансляційних веж.. Колись і я ніби сидів отам, у порожньому літньому кінотеатрі праворуч від ротонди, крізь щілини між дощатими стінами пробивалася разюча денна спека, і тіні мерехтіли на екрані з цього і того світу.. тіні, тіні.. А тепер там лише галява і темні стовбури.. кілька ворон на снігу.

Конволют 2: «Канон»

«...але до того як профільний контур звіра окреслився єдиною, однакової товщини лінією, проведеною, мабуть, пальцем по вологій глині, що назбиралася тисячоліттями слизьким шаром на нерівній поверхні печери – образ уже застиг, визрів. А що це значить? Що той профіль малювався з пам'яті – не змальовувався з живого, баченого перед собою, а дійшов з глибокої пам'яті, явився у сні, скинувши з себе все зайве... До цього, мабуть, не було того плавного, наче прокресленого не на горбатій стіні, а просто пальцем у небі

чи в тихій воді – звіра на всі часи.. не втікаючий, не в летючому галопі чи з фонтаном крові з горла, а просто плавний обрис хребта, що більше нагадував обрій невисоких старих гір, розгладжених старим сонцем...»

Здається, у тому ж часі, ми з Дарою заходили і в колишню бібліотеку Баворовських, більше відому як «дім з конем», бо аттик того палацу вінчає скульптура лежачого скакуна давнього господаря – а тепер це Палац мистецтв ім. Антоновичів, і в ньому господарем вже так само літній пан Степан Костюк.. І якось він за чаркою нам згадав історію про одного свого читача, тоді молоденького студента з прикладного інституту.. що нібито в кабінеті україніки на Валах зберегли голову Франка, але розтрощену на тисячу осколків.. що тотвір Сергія Литвиненка.. і ніби отой молоденький студент загорівся ті осколки зліпити до купи, аж нарешті таки зліпив, і зараз вона там, на Валах.. у тій меморіальній кімнатці, де і його письмовий стіл під зеленим сукном, і проста дубова шафа з його книжками.. І ми пішли туди – якраз на розі, як підніматися вже до Високого Замку, я там ніколи раніше не був.. І там нас зустрів пан Євген Наконечний, давній товариш пана Костюка.

Вже не пригадую коли то було – чи вже навесні чи ще зимою, але дуже добре пам'ятаю, що пан Наконечний виглядав якось дуже домашньому, в ніби темному зеленкуватому джемпері, що заціпався знизу на кілька гудзиків.. Може то вже була рання весна.. І там стояла зліва від столу – не на самому столі, бо я уважно заглядав у вікно, що виходило на Вали, на Королівський арсенал, на бані Домініканського, на алею старезних каштанів – а скраю від столу, на окремій тумбі.. що ніби вона була невисока, і так запам'яталась – не б'юст, а сама голова.. і що вона була темна, з тьмяним полиском, ніби покрита бітумним лаком.. Але найголовніше, що вона була не така як інші його портрети канонічні: високе чоло, вуса.. ні, вона була цільна як щойно вибрана з мокрого в'язкого чорнозему величезна вузлувата картоплина з багатьма очима, що на лиці, що на тім'ї, і не було на ній, на тій тьмяній поверхні, модельованій дрібними мазками жодного застиглого місця.. Цей Франко промовляв увесь – кожним міліметром

свого лиця.. а не лише очима чи вустами.. Темна з приглушеним полиском, ця невелика голова – без шиї, без б'юста була одним згустком болю.. І навіть відомий б'юст роботи Івана Севери, який дехто вважає еталоном, і так воно може і є, але поряд з цією головою – навіть той портрет виглядав добротним плакатом.. Динаміка, легкість доторків – може й свідчили про підготовчі етюди голови для пам'ятника на Личакові, але хто його знає.. Про Литвиненка дуже мало згадують.. Може тому, що вмер на чужині? Але ж і досі його майстерня стоїть на Пісковій під Кайзервальдом.. Десь колись ніби вчився у Парижі коло Роденових учнів.. тоді з паном Наконечним мені здалось, що торкаюсь до етюда голови Адама руки Родена.. така ж темна, зім'ята сумнівами і розпукою..

Конволют 3: «Риба»

«...голова з багатоповерховим чолом, сині, змучені, немов задивлені кудись очі, лице скупчене, овіяне глибокою повагою, нерадісно стиснуті вуста, що по них, як здавалося, ніколи не пробігла усмішка...»

«...вертає старий швець Дзюньо Афтамінський додому попри нас понад ріку, пішки веде свій ровер.. Як не з грибів, з далекого лісу, то з «риби» – десь зі Стримби чи з Уняви, чи з Ворони.. Іде, плететься, ледве ноги тягне, а очі аж світяться.. Пане Афтамінський, ну як, нині добре брало? Виджу, ви щось там ховаєте у торбі? Та не, мушу вам сказати, прошу пана, що так як нині, ще я не мав ніколи: цілий день на Вороні аби раз щось рушило.. щойно надвечір вже на Стримбі на хліб ймив єдну файну карасю.. І відхиляє кирзову торбу, підвішену на кермі коло дзвоника.. а там поміж трави у прохолоді виляглась темно-золота, десь на півтори долоні карася.. То, прошу пана, лиш вона, більше ніц.. І відходить, тягне за собою ровер, бо вже й той, бідний, не може їхати, ледве йде.. Хоч наша річка таки тут, під боком, і його хата над самою водою.. У нього усмішка сумна, кутики вуст опущені, як у великої карасі...»

«...якось ми з Іваном зайшли за Тисменицю аж на стави.. І я відразу забрів у потік, що впливає з крайнього ставу, і руками деру рибу з-під берега. І там аж роїться в тих глибоких печерах, поміж звислих, сплутаних борід вербового коріння.. Хапаю де більша,

і викидаю на високий берег. А там на траві сидить Іван і щось собі думає.. Весь час думає. Уже тоді він не знаходив собі місця і цілими днями лише бродив по Тисмениці зі своїм псом Кінгом, чорний як ніч.. Коли нарешті я таки виліз з того потоку, покусаний, подряпаний, на сонце, на висхлий аж порепаний глиняний берег – то вже всю рибу вздовж потоку Іван повизбирував на купку. Самі карасі. Я прикляк і тепер розглядав кожного, бо як хапаєш його в печері, то ніби в гарячці аж завмираєш сам не свій – і аби не випорснув, жбурляєш як горобця якнайдалі, щоб не скотився знову у воду.. Дивись який гарний.. А цей, дивись який.. Ого, а цей золотавий, темніший.. Іван сидів трохи віддалік і дивився кудись перед собою: «Риба як риба».. Ні, ти ходи сюди – дивись, які гарні.. Вони ж усі різні, я знаю, я ж кожного пам'ятаю на дотик.. Кожне випрочується по своєму, зблискує, втікає.. – Я не бачу між ними ніякої різниці.. Хіба що той більший, той менший.. В його великих невидющих очах була невимовна туга...

...пізніше, як у відчаї наклав на себе руки, я подумав, як багато значить для мене ота маленька непомітна, але весь час інша.. незмірна різниця між тим і тим, і тим.. хоч би й між далеких безіменних, тріпотливих карасиків на тому випаленому сонцем березі...»

«...глибока внутрішня зосередженість. Стояв нерухомо, наче розгадував загадку життя і смерті...»

«...двері від хати були зачинені, і захожих впускала поетова дружина – невеличка, сухорлява жінка з блискучими чорними очима і з гладко зачесаним волоссям. Зодягнена просто й убого. Вона, коли захожий був їй незнайомий, питала з порога коротко, вривчастими словами: «До кого? За чим?» Коли поета не було вдома, вона казала: «Нема Франка!» і двері зачинялися перед захожим...»

..І ніяк мені не йде з голови той портрет роботи Литвиненка – там на Валах, де колись була редакція «Вісника». Той гіпсовий, зібраний до купи з тисячі уламків і пофарбований бітумним лаком.. Якось в один свій приїзд до Львова, знов вибираюся туди.. Знаю, що вже давно немає пана Наконечного, але щось тягне мене та темна голова.. Ось і той дім на розі, тут починається Кривоноса, а вище вже княжий Високий Замок.. Я вбіг крізь високий партер у той дім так раптово, вже надвечір, що в напівтемному коридорі вахтерка під настільною лампою, мабуть, розгубилася: хтось заскакує з великою, може й біль-

шою як у Грушевського бородою і дивними інтонаціями каже, що він уже тут колись був і дуже добре пам'ятає, що тут у них має бути Франко, б'юст, але без плечей, сама голова.. І що вона колись розсипалась на тисячу осколків, а якийсь студент знайомий пана Костюка сам захотів зібрати голову, і таки зібрав, і що тоді ми з Дарою Ткач тут були, бо знімала вона фільм і що нам пан Наконечний, тоді він був сам – особисто показував б'юрко під зеленим сукном, за котрим працював тут Франко.. І там тоді стояла та темна голова.. І чергова старша жінка відразу покликала старшого бібліотекаря – ще молоду досить жінку із великими темно-карими очима, і вона провела мене крізь читальний зал із кількома читачами, а далі, показуючи широким жестом усе, що в них є – відчиняє меншу набагато кімнату, великі пару вікон виходять на Вали, під ними стіл, і справді ніби зеленіє на ній сукно.. праворуч досить широка дубова шафа, за шклом золочені корінці дорогих книжок.. на стіні між вікнами висить давній бляклий портрет по пояс, мальований вже видно за фотографією.. непоганий здалеку.. Але більше нічого нема!.. Тут був Франко! Отут він стояв при столі.. нам показував його сам Наконечний.. Та ні, у нас лише цей портрет, більше нема!.. Ні, то була скульптурна голова, темна голова, помальована бітумним лаком.. Ні, більше ніякого портрета в нас нема, лише цей.. Зовсім спантеличений, не вірячи своїм очам, лише тепер помічаю на підвіконні у контровому світлі якийсь б'юст, досить високий, як може бути високий вазон на підвіконні.. Свіжопомальований, ніби під золотою фарбою.. а тоді раптом обвалений в піску.. Високе чоло, вуса.. але ж то не він! У того була голова – а тут на вікні ще й висока підставка, плінт посаджений на цоколь колони з круглою базою, як це личить солідним б'юстам.. Позаду мене озвалася знов та жінка, і знов повторила своє: іншого у нас нема.. Нема Франка!.. Нема!

Вже набагато пізніше, після того як знов пішов до пана Костюка у його «дім з конем», я подумав собі: а справді – хто я для них, щоб вони відразу показали те, що я просив.. Інша справа пан Костюк: усміхнений, як завжди у своїм синім халаті.. Невисокий, хлоп'ячі русяво-сиві кучері, ще десь з початку дев'ятнадцятого чи навіть вісім-

надцятого століття, ясно-блакитні очі вічного кавалера, не скованого побутом. Приходиш у «дім з конем» до нього як додому.. Ось він, брязкаючи величезною в'язкою давніх ключів, відмикає нам заповітну кімнату, де все лишилося як у старого графа Баворовського: з великих шухляд дістає теку з найдавнішою графікою: ось перший у нас дереворит Львова – майстер Пасаротті, 1607.. А це – він дивиться на Дару і аж світиться – а цей портрет лише у нас такий один – Франц Ксавер Моцарт.. Моцарт junior.. Він у графа Баворовського учив його дітей музики. І сам був ще дитина.. А вже потому з Підкаменя переїхав до Львова..

А ці бібліотекарки з фондів Наукового товариства?.. ніби чекали мене ціле своє життя, щоб вилити усе що думають про таких як я: хто ти такий? Як ти смів заходити сюди? Ти знаєш, хто ми?! І справді.. як я не здогадався.. Вони усе життя тут.. усе що тут є перемацане їхніми пучками.. Кожен рядок у найдальшій книжці десь на останній полиці вони вже спробували на зуб.. І коли я щойно зайшов до них, і спитав чи можу просто подивитися на Франка.. то що вони могли тоді подумати? Відразу може розгубилися – і я ніби прочитав у першій жінці згоду – і прожогом пробіг через невеличкий читальний зал і туди, в другі двері.. он – стіл під зеленим сукном, он вікна, так і є – виходять на Вали.. сніг на Валах, гойдається чорне гілля старої липи, заглядає у вікна, а там далі якесь дитя борсається на снігу у червоному комбінезончику, а далі мури Королівського арсеналу.. І тут чую за собою страшний крик, і обертаюсь на голос: вони вже кричать двоє, старша і молодша.. чого їм треба?.. Що ніби я не заповнив формуляра, що я не смію.. Вони стоять і кричать в один голос, очі під гривкою попелястого «каре» пропікають мене чорним вогнем: ми тобі його нізащо не покажем. Який портрет? Ніколи! Нікому не дано його бачити, нікому! Так, оце все що в нас є! Більше нічого! Нема Франка! Нема! Ніхто не пропустить тебе кудись глибше, туди у наші глибокі схови.. Ніхто тебе, чуєш, ніхто туди не пустить, він замкнений глибоко під землею, від таких як ти.. Забудь що ти був тут.. У другої, молодшої, були великі вологі очі повні недовіри.. І ти такий, як і всі ви.. давно пропащі.. що він вам винен?..

Конволют 4: «Риба»

«...чомусь Франко завжди, скільки ми разів не були в них, був босий і, сидючи за столом посеред хати, зганяв одною ногою з другої мухи. Одного разу так само босий лазив він на черешню, щоб нарвати нам черешень, що саме тоді дозріли. Босий, без піджака та камізельки, у вишиваній сорочці, він ніяк не мав вигляду міської людини, а так якогось сільського чи містечкового майстра, кравця чи теслі...»

«...як була на дворі сльота, то сидів він у крайній кімнаті і писав або читав, або пересиджував у кухні (не раз тільки у спідньому одязі) та читав. Книжка лежала на столі, а під столом робив сіть на рибу, яку пристрасно любив ловити в Сяні. Бувало роздягнеться, закине в тонь сіть, ввійде до води зі словами «Помагай Боже»... І не раз цілісінький день бовтається по воді. Не минав і найглибшого місця у ріці, вмюючи стоячки утримувати рівновагу у воді. Ми, хлопці, бігали за ним берегами, страшили патиками рибу, та носили за ним одяг і зловлену рибу...»

«...в лісах було багато грибів, в потоках було багато пстругів, слижів та бабок. Слижів та бабок батько навчив нас ловити видельцем, бродячи в мілкій воді пониже колін, та зрушуючи камінь палицею... В Колодниці коло Стрия батько ловив багато кленів та щупаків, в Толобутові – ковблів, окунів, плотиць та раків, в Яйківцях попадали й мнюхи... Гуцули кілька разів приносили батькові головатиці. Одну дуже гарну головатицю прислав був батькові до Львова Митчук із Криворівні. В Буркуті батько щодня ходив до джерела по воду...»

Що це за дивна істота «головатиця»? Чи може якась змія або рідкісна саламандра?

«...головатиця – каже Василь Карп'юк – я запитав відразу його, бо він з гір, і, як не бачив, то хоч чув щось про неї – то реліктовий дунайський лосось, ніде у жодній річці Європи головатиці вже немає, дуже зрідка бачать її – то велике щастя, як хто головатицю уздрить в Черемоші.. колись вона жила мільйони літ в Паннонському морі, що ніби доходило аж до Карпат, і звідти головатиця заходила на терло у ті дрібніші карпатські річки, але пізніше, як трохи потепліло, досить мілке Паннонське море раптово щезло – кажуть, що воно якось прорвалося крізь Залізні Ворота на Дунаї і витекло в Егейське море.. А головатиця тим часом пішла догори і сховалася донині поміж найвищих гір, у тих потоках поміж гуцулів, лемків і бойків...»

..Якось нас запросила до себе в Синевидсько пані Марія, якраз вона вернулася зі Святої Землі.. І чи не вперше я побачив справжню Бойківщину: темні задимлені зруби, посеред села старезний громадський сад.. Величезна як хата громадська криниця, так само дерев'яна, із обкованою коновкою, кажуть з неї пив Франко, ще молодий, як мандрував з друзями горами, а звідти пішли на Бубнище, а далі на Болехів.. А вже другу криницю, звідки так само пив Франко, залило недавньою повінню, занесло шутром і як ми йшли під гору до Маріїної хати, то ледве виглядала цямрина, і там собі плавала качка.. Після прощі у Святу Землю Марія поставила коло дороги на Сколе капличку з високою мармуровою Богородицею, а в себе дома відкрила крамничку, а що не кожен міг купити собі хліба, то я там побачив у її «книжці», хто кілька заборгував до пенсії – то ті кривулі надрапані ніби одною рукою, але я собі гадаю, що і Франко міг вже пізніше так грубо писати, і бабця моя зі Старого Самбора – бо всі, напевно, бойки мають подібне письмо.. А як через її двір летіла повінь, то вона виносила людям буханці хліба над головою, аби не замочити. І ще пам'ятаю як ми пішли купатися на річку Стрий, якраз у косовицю, де-не-де вже ранні яблука підстигли і Стрий вигинався попід скалами, а як Марія увійшла, то довкола аж заревіло, але вона ще й завернула на бистрині, проти води і спокійно вийшла з крижаної купелі до нас, на сонце.. І поки на камені вона розповідає – довкола сам камінь, величезні уламки, але вже пласкі, довгі і слизькі напівзатоплені столи, лавиці, сам камінь і сонце, і між ними вода – а вона усе розповідає як було у Святій Землі, як вона вернулася і тут їй не давали поставити капличку.. А тим часом далеко на ріці появилася рибалка з великим саком і довгим патином, аж на самій бистрині.. Хапаючись за слизький камінь, поволі перебирався від одного уступу на другий, і коли видряпувався на самий чубок, то весь сяяв удалині, світився, мокрий як хлющ у сонці, і так само зблискував усіма райдужними очками його сак, тріпотіла сіть натягнута на каблуку, і час від часу я бачив, як його рука плуталась в ній, і щось перекладала у торбу повішену при боці.. Як він там міг утримати рівновагу поміж тих слизьких валунів на бистрині.. Бо лише там, на глибині сидить під каменем більша риба..

А потому звідти, з тамтого берега, високого і порослого темним лісом закричали, і поволі два підлітки забрели у воду з довгими пати-ками в руках, і намацуючи дно, пішли наперед, на наш бік, а за ними вкотився у воду тракторець з копицею сіна, і ті діти здається без-конечно штрикали своїми патиками, щоб не дай Боже, глибша яма, а за ними поволі плив тракторець, занурившись аж по шию.. Аж як виїхав на рінь, обтрусився з води.. І скупався вже тут коло нас тракторист – а був то Маріїн брат – бо потім усі ми із тими мокрими двома хлопчурами вмостилися нагорі, у сіні, і так вже їхали верхи додому, від сліпучого Стрия.. відчайдушні, затяті бойки..

Конволют 5: «Риба»

«...тепер по стількох літах мені чомусь знов раптом згадалася та столітня жінка в Криворівні під своєю колибою, і як вона по-дивилася на мене, як спитав її чи в неї був Франко? Аякже, був.. Звідси пішов на ожини.. Пішов отако – і вона притисла зсохлу руку собі до грудей.. А на тім каменю сів ще спочити.. Недалеко поперек стежки білів плаский камінь.. В її інтонації, в її погляді була певність: ви його не доженете.. аби не знати як бігли.. гора сховає його від вас усіх.. він там не пропаде, може й недалеко ще.. бо пішов зовсім недавно.. І от минулого літа я знов з Тисмениці вибрався до Кри-ворівні, і заночував у Івана Зеленчука, того над церквою.. А що, чи та колиба ще є? питаю пана Івана.. І на другий день переходжу мостом Черемош на другий бік і там отворяє колибу якась моло-дичка, що поралася в городчику недалеко. Видно, якась родичка тої.. Як будете йти, то покличете мене – і вийшла.. Бо що тут могло пропасти? Якись сувеніри в першій хаті, здається дерев'яні яйця, підлога нова, зачовгана.. У другій хаті, трохи темнішій, пам'ятаю, навпроти дверей висів ще австрійський годинник з тягарцями, але без стрілок. А тут.. тут мала бути піч.. така довга, ліплена закурена, вигнута попри стіну.. і де вона?.. нема.. пуста.. самі стіни.. Там вже Франка ніхто не стеріг, ніхто й за нас не боявся.. бо вони й не га-дають, чи він там був коли чи не був.. Але камінь виджу справді, щось там біліє вгорі, але ніби далі, далі стрімко вгору..

Довго стою на мості, посередині.. І раптом там, далеко внизу, на бистрині щось зблисло. Приглядаюся – і знов.. посеред ріки затоплений ясніший за всіх великий плаский камінь, і то на нього

раптом напливає якась велика біла риба і плазом лягає, вивертається на камінь, і в тій хвилі зблискує ясно світлом, аж сюди видно мені крізь воду, а далі знов темно струменить бистрина.. О, знов! Якась має бути таки велика риба, може й на цілу руку, бо міст високий, аж крутиться голова, та й глибоко там, на самій бистрині, може й дна не дістанеш.. І що би то могло бути? Певно, щось хиже.. Може, клень? Чи підуста?.. Все могло бути.. А може.. Тепер я собі так думаю, то була якраз саме та невловна затаєна головатиця.. весь час тулиться до того каменя і не відходить від нього, хоч би як не стягала її бистрина...»

«...давно-давно, коли ще звірі говорили, у далеких горах аж під самим небом люди облюбували собі одну печеру. Але раптом звідти виходить ведмідь і каже: це моя печера, тут мої пращури жили, тут їхні кістки лежать і я не вступлюся. Тоді хтось найсміливіший встромив загостреного дрючка в його роззявлену пащу і звідти хлюпнула фонтаном кров. І відразу люди пішли далі, але не далеко, бо всередині було темно, і дуже смерділо, бо тут весь час жили ведмеді відколи світ. І стало трохи страшно, бо печері не було кінця й краю, то вони вернулись, і знов той ведмідь. Тоді хтось із них придумав таку розвагу: злупили з нього шкуру, а далі під стіною знайшли валун і на той камінь накинули ще теплу шкуру – з головою, вишкіреною пащею і на лапах лаковані пазурі. І стали круг нього на radoщах танцювати.. Але вже пізніше, коли трохи минув той перший страх, то кожен захотів кинути в нього камінь, і то так щоб вцілити у саму голову. І відтоді той валун там лишився, у тій печері. Між собою просто називали його Він. Але й далі не переставали цілитись.. бо вони кидали у свій страх..

- І що, ті удари навчили їх життя?
- Ні – вони навчились мистецтва..
- Вбивати у саме серце?
- Ні.. важчого мистецтва.. терпіти у глухому куті..
- І мистецтва вмирати?
- Так.. але не зовсім.. не зовсім вмирати...»

Жінка, можливо, вже чекала, я спізнився на пару хвилин, і коли постукав і відчинив двері на першій поверсі Інституту літератури – вона трохи відірвалася від роботи за столом, встала з-за стола, але наче якось задумливо.. присоромлено, я видно не мав так її застати

за скрупульозною денною працею.. а однак не менш інтимною, тим більше для незнайомого ока.. – То що вас цікавить? Так, у нас тут майже все, уся його бібліотека.. – Я вже був у Львові на Софіївці у нього вдома, і в Науковому Товаристві на Валах – мені вже те, що там лишилося, все показали. – Так, тоді десь в п'ятдесятому не лише його, а й інші приватні бібліотеки зібрали зі Львова і вивезли сюди, до Києва.. може, щоб усе було під боком, щоб усе бачити, хто сюди ходить, хто що тут шукає.. У яку книжку заглядає. Спочатку тут з батьковими томами був син Тарас.. – Він вчив мого тата ще в гімназії в Станіславі. Казав, рудий був, як і його батько.. – Я його вже не застала, але старші пригадують як він їм радив: «Зозульки, не перетруджуйтесь!» Я вже думав що ніколи її не побачу, цю бібліотеку.. Мені найперша гадка була, що вона десь усередині Софії, у тому літературному архіві.. Я там недавно був.. Там гори снігу, і кілька стежок прокидали щоб хіба зайти усередину. Там справжній монастир, мене завели у просторішу світлу келію з вікнами на собор і дзвіницю – і там якийсь хлопчина-писарчук довго гортав грубезні архівні довідники, де б воно могло бути, бо у них багато чого є окрім Франка.. Ви зайдіть може на Хмельницького, там у них щось має таки бути, у тому музеї.. Кажу йому: а мені чомусь здавалося, що вона мала бути саме тут.. десь тут, глибше під снігом у підземному потаємному склепі, під княжими мурами.. Тут так гарно як вийти надвір.. віковічні ясени, аж вищі за золочені бані, сад з шовковицями, грушками.. Може і бібліотека Ярослава Мудрого ось там, під деревами, хто знає..

– Ходіть за мною, зараз я візьму ключі.. Ми піднялись темним коридором на третій поверх.. Спочатку було досить темно, високе приміщення, темні, здавалося аж до стелі металеві стелажі, досить густо, вузькі тунелі. Ми пройшли під стіну, там вже було трохи світла з вікна, і вона показала мені столик і на нім той найдавніший ключ до всього що тут є: трохи пошкоджена часом конторська книжка з наклейкою «Спис книжок..» Кожна пожовкла сторінка списана дрібним акуратним його почерком.. Далі почерки міняються, вже інша рука старанно і не зовсім докінчує.. Я раптом її питаю, пані Галину, коли ми обоє схилились над вже теперішньою картотекою,

що тут є: А подивіться мені – я хотів би поглянути на «Mahabharat'у» як вона виглядала.. З усього, що собі уявляв тут, на цих полицях, мені відразу якось вихопилася дивна забаганка поглянути на мабуть коштовне колись, із золоченим корінцем, може й друковане готикою,десь виписане з Берліна чи Ляйпціга видання, що його бачив у нього Стефаник.. Бачив і пізніше згадував, як відвідав Франка вдома, коли вся Польща визвірилася на нього за «Поета зради», а той «спровадив собі недавно «Mahabharat'у» і тішиться, що має 300000 віршів в хаті..» Може тому що було тьмяно, але пані Галина щось перебирала кожну картку у шухляді каталогу і ніяк не могла знайти..

Прошу дозволу пройти до високого вікна в глибині і виглядаю у двір: задвірки, гаражі, засипані снігом, далі засніжений горб і відразу догори йдуть круто фундаменти протилежного дому, звідси, з третього поверху він виглядав неприступним замком. Його тильна глуха помальована на жовто цегляна стіна була доверху розділена білими пілястрами.. Невже нагорі, навпроти ті страшні.. так акуратно побілені зі струнками пілястрами – підвали НКВД?.. на самій горі.. Жовтневий палац.. урочисті збори, концерти.. На підвіконні великого вікна в кутку притулився б'юстик Шевченка в смушевій шапці, поруч вазонки.. Звідси світло сочилось на всі полиці потрохи, кожна книжка мабуть, прокидалася тут зі сходом сонця, але найпершим прокидався таки той дім нагорі навпроти.. Я обернувся до пані Галини і спитав: «А що то за дім у Вас у вікні, отой навпроти.. чи то не інститут благородних дівиць колись? Той самий?» І пані Галина мовчки кивнула: так, той давній, дівочий дім.. куди вже ніхто не повернувся..

Конволют 6: «Канон»

«Як гірську рожу на горі високій
Пастух невважний розтопче ногою
І її цвітка пурпурова в'яне,
Так і з тобою станеться, дівчино»

«...зберігся не надрукований рукопис Франка (трохи чи не остання праця його життя), озаглавлений «Старе золото».. Це паперові обрізки малого формату, з одного боку вже використані. Чиста

сторона покрита рядками, швидше накресленими ніж написаними. Мучений недугою Іван Франко зібрав свої переклади з другорядних стародавніх грецьких поетів...»

«...вінчає краєвид Парфенон. Не зважаючи на ветхий вигляд руїн, ми однак уловлюємо в їхньому мармурі барви слонової кістки, в контрастній грі виступів і впадин, в чергуванні тіні і світла, наповнених темрявою виїмках канелюр і освітлених сонцем гранях ребер, що ніби змушують колони витанцьовувати непорушний, сповнений величі танок – у цьому всьому ми однак вгадуємо життя, вкладене генієм у цей мармур. Він і досі чутливий до світла. Зруйнований храм буває, залежно від денного освітлення чи від години дня, то темно-коричневим, то сірим, майже чорного відтінку. Він стає рожевим у вечірній димці чи навіть опаловим зі світло – коричневими плямами. Він ніколи не буває білим, як то кажуть про білий мармур. Якщо і буває білим, то подібний давній шкірі, з брунатним відтінком... краса Парфенона – це «краса простого». Однак ця простота, як і простота всякого великого твору мистецтва – є врешті підсумком надзвичайної складності, котра не вловлюється нашим першим сприйняттям...

...він тішить нас, він продовжує наше органічне життя, нашу органічну радість. Він хвилює нас, так ніби не абсолют, а жива істота...»

«...під водоспадом творив потік просторий, спокійний і чистий, мов сльоза ставок. По його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни, дно наїжене було великими й малими обломами скал; прудкі, мов стріла, пструти блискали поміж камінням своїми перловожовтими, червоно цяткованими крапками; в глибині затоки кам'яною стіною ревів водоспад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіма барвами веселки...»

«...глибока тиша стояла над горами; нічні сумерки дрімали під темнозеленими коронами смерек; на густім чепіргатім листю папороті висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вилися по під ноги, плуталися між корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні клобуки з корчами гнучкої, колючої ожини та диким пнучим хмелем. З пропадистих, чорних, мов горла безодні дебрів піднімалася сивими туманами пара – знак, що на дні тих дебрів пили невеличкі лісові потоки. Повітря в лісі напоєне було тою парою й запахом живиці; воно захоплювало дух, немовби ширших грудей треба було, щоб дихати ним свobodно...»

«...так виник храм, втілений за законами геометрії життя, і сам він здається живим, як дерево, обтяжене плодами, виплекане ґрунтом Акрополя. Тому, хто піднімається на горб, він знизу здається маленьким, незначним, так наче чиєсь обличчя вигулькнуло і позирнуло тривожно. А дорога тим часом йде вгору (непросто було тут підніматися в античні часи), Парфенон ховається з очей, підходимо до Пропілеїв. Входиш в них: вони тут були поставлені лише для того, аби якнайдовше приховувати від очей Парфенон. І раптом ось він перед вами, але вже не принишклий і неспокійний, а величний, вінець усіх наших сподівань. Він не великий, але величний в нашому серці... Бо давно уже сказано і повторено: «у грецького храму нема розмірів, лише пропорції». І ще «хай він малий чи великий, а ніколи про це не думаєш». Про що людина думає перед Парфеноном? Не варто щось вигадувати: ні про що, окрім того щоб бути щасливим, мати силу – щоб жити! Тому що Парфенон любиш як живу істоту...»

«Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вчарувала ти мене, що все,
Коли погляну на твоє лице,
Чогось мов щастя й волі серце прагне»

Там, у тих стінах колись цвіли, минали дівочі літа, у тому палаці нагорі з корінфськими колонами.. А він приїхав і викрав її.. А потім знов приїхав, вже набагато пізніше.. але вже як дух з даром слуху.. відкритого на голоси духів, а також зору, відкритого на з'явища надзміслового світу.. Щоб хоч здалеку, з вікна своєї бібліотеки разом зі мною знов побачити масивні сліпучі колони на високому помості.. А тепер такі ж величні темні смереки затінюють колони.. десь може й звідти, з його Бескиду, і під ними усіма – темний кам'яний хрест у пам'ять убієнних.. і глибше, під ним – ті моторошні камери? але як заглибоко?.. яка завелика ця гекатомба? – холодні бездонні печери.. замуровані душі.. скам'янілі риби у кам'яних сітях.. фреска, похляпана кров'ю, затерта червоною вохрою..

– Чи можна мені хоч глянути в якусь книжку? Я відійшов кілька кроків від вікна і завмер.. Голос пані Галини здалеку крізь ряди високих, аж до стелі полиць, аж тепер тихо озвався від її столика з настільною лампою: «Дивіться..» Я вже давно торкався простягнутою

рукою кількох корінців однаково темних томів в грубих як кора палітурках. Усередину туди не заглянеш, надто темно у тих щілинах між сторінками.. – А ви читаєте готикою? – знов долинув голос крізь пільму – Він любив збирати разом якісь незначні записки, нікому невідомі, часом по кілька десятків під однією палітуркою, в конволюти.. Він любив їх сам опрацювати.. і там навіть можна знайти його руку на полях..

Конвolut 7: «Риба»

«...любив ловити рибу, а, може, ще більше любив виловлювати старі, цінні книги з хвиль забуття...»

«...раптово заціпивши пальці, вириваєш її у блискотливих потоках з кривавих пірців – на сліпуче сонце, де вона блідне, блідне і гасне...»

«...кажи: ти заглядаєш у дуже слизьке дзеркало.. кажи: ти збовтуєш своє дзеркало.. кажи: ти кажеш у дзеркало: кажи.. кажи мені, бо ніхто мені більше не скаже, тут у затінку плакучої верби...»

«...твої очі давно уражені водяною блискавкою.. хлопчику, то ти стільки наловив? ти хотів так багато наловити смерті? як ти її спокусив? на солодку шовковицю?.. Ходи зі мною.. ти хотів мене побачити? ти хотів побачити, якою я була? дивись.. я розтуляю твої очі.. Яка я страшна, правда?.. Ходи до мене.. я так довго тебе чекала...»

« – ні, ти зовсім не така, ти вільна – і кожної миті, коли б не подивитись на тебе – чи вдень чи надвечір, чи вже за північ – ти завжди пропливаєш, не торкаючись дна..

..і хто не погляне на неї, здивується, чому вона сьогодні поспішає більше ніж вчора, ніби очима має передати комусь – але кому? – щораз тривожнішу вість...»

«...ніколи ні найменшим рухом, ні виразом обличчя не натякнув на те, що йому перешкоджають. Був у ньому якийсь незвичайний внутрішній спокій...»

«...писав він переважно не на гарнім гладкім папері, а на клаптиках паперу, що попадали йому під руки...»

« Тату! Тату! Тату!

Се ми твої невроджені діти!

Се ми твої невиспівані співи, передчасом утоплені в багнюці!

Поглянь на нас!
О, простягни нам руку! Поклич до світла нас!
Поклич до сонця!»

Куди могла дітися та Mahabharata? Чому я раптом згадав за неї.. Чому саме вона так вислизнула звідси.. Може вона десь тут зачала.. Недоступна простому зору?..упродовж тих років я мав особисті об'явлення про речі сховані до цього часу.. Але що значить оте і те.. все, все інше без цього?.. «спровадив собі недавно «Mahabharat'u». Тішиться, що має 300000 віршів в хаті.» Чи вони зникають.. чи просто вислизують з-під рук?.. Колись давно я довго беріг.. беріг, а де вона? – одну кольорову витинку з журналу, здається, була не більша за долоню: якісь віти низенько над водою – може то плакуча верба, а може й бамбук з довгим тріпотливим листям.. і дві жінки смагляві, подоли шовкові заткані за пояс, у неглибокій воді ловлять собі рибу саком.. І одна, здається, з квіткою лотоса у волоссі підняла трохи над водою вигнуту каблуку сака, і краплі світяться на сонці, мерехтять, а друга мабуть забовтувала рибу – і обоє такі цікаві, що ж там вловилося і тріпоче.. те їхнє, невидиме.. Але вони не бачать того іншого світу, видимого – як позаду них з трохи зануреної мережі вислизнула і вигнувшись, булькнула знов у воду червоняста золота рибка.. Лише я її встиг узріти.. І, може, пара диких качок, позаду дівчат в осоці.. Гарний, темно-сизий селезень теж пронизливо глянув, сюди, в цей бік.. Хтось з них був духом самої Лакшмі, богині щастя.. Але хто – чи та з квіткою лотоса у волоссі – чи може та червоняста рибка?..

Конволют 8: «Риба»

«Музо приязна, куди несеш плоди ті, співи дзвінкі,
І хто уплів той вінець ярко-іскристих пісень?»

«...в очах в нього все ще велика рибина в скаламученій воді.. тепер він знає, вона далеко не відійшла, а забила в глиняну печеру і принишкла. І перед тим, як струснувши з луски останні відблиски сонця вона прослизне на спочинок у глибинні підземні нори, куди

не досягне вже нічия рука, він з останньої своєї скаліченої сили, згорбившись, налягає на її хребет, плаский і великий, як у білого каменя, на який весь час падала і падала вода. Головне дотягнутись, руками дотягнутись до зябер і намертво притиснути її до дна, пропустивши між ногами її безконечне тіло...»

«...туди вниз не треба – там дно.. там яма.. Там повільна смерть.. а світ угорі – мерехтливий, безжурний...»

«...потім оглядав мої книги у шафі і йому видалося під кінець несподівано, що полиці в шафі йдуть у далеку темну глибіню...»

«...от, чудасія! Як тільки погляну на свою голу ногу, вискакують з неї рибки. Прошу подивитися, які срібні рибки! – поет дивився на відкриту ногу і посміхався...»

«...я сиджу тут, а там заходить до моєї хати чорний кіт і через горище виносить кудись книги з моєї бібліотеки...»

Мене завжди чомусь дивувало, що він не виявляв особливого інтересу ні до малярства, ні до музики. Усе віддавалося слову. Він ніби аж підкреслював універсальну зверхність слова. Що з Італії привіз враження від Мікелянджелової постаті – так, але в його поемі Мойсей дихає найперше аравійським жаром.. Так віддано, до останку посвятити себе словові!.. Мабуть, для Лессінга в його «Лаокооні» Франко послужив би яскравим взірцем в'їдливого, острого на язик епіграміста. Щоб мудрість, давнє золото, скарб богів – і довірити якомусь мармурові?.. мабуть і Сократ би його похвалив (хоч той понад усе любив танець.. може отак Франко любив рибу).. Але занадто поспішно собі так гадав: бо в поемі «Терен в нозі» бачу раптом дуже виразно пластику хлопця що, присівши на землі, вибирає колючку зі своєї ноги:

Сів на моріжку посеред стежки,
Вийняв голку, що мені в сорочку
В пазуху встромляла завше мама,
З ниткою, аби, як що подреться,
Зараз міг на собі я зашити.
Я присів, п'яту свою оглянув
І побачив, що тернина влізла
Геть у м'ясо і при самій шкірі

Заломалася зовсім гладенько,
 Так що пальцями ніяк не вхопиш.
 Тут спокійно я п'яту послинив,
 Вийняв голку і продовбав шкіру,
 Поки вістрям голки не заважив
 За кінець тернини й, розхитавши,
 Не підтяг її, щоб було за що
 Пальцями вчепить і витягнути.

Отак уважно витесати і вигладити кожну часточку тіла: дуже промовиста тут мова мармуру: тиша каменю пронизана світлом.. Може, тіло саме того хлопця але в іншому житті, десь зо два тисячоліття раніше той еллінський майстер Пасітелес втілив у своїй круглій камерній фігурі «Скалка»? Кожен міліметр хлоп'ячого тіла просвічується на сонці крізь мармур.. А вже інший хлопець, утопленик в Черемоші – той інакший:

Я побачив, як з води брудної
 Висунулося щось сніжно-біле,
 Мов рука дитяча невелика.
 Та рука один раз, другий, третій
 Вирнула з води, мов купка піни

 І мені відразу ясно стало,
 Що мені не довго смерті ждати.

Але це вже особлива мова: Канону і Риби.. часом здається, що деякі вірші у нього написані у вигляді баталії між Рибою і Каноном.. у чомусь ця війна ніби нагадує Війну Жаб із Мишами.. Ні, це зовсім, зовсім інша війна.. Канон – дуже жорстокий воїн: він може невтомно воювати століттями. Я маю на увазі саме музичний Канон, той що співається на одну мелодію послідовно різними співаками способом імітації: мелодію ще задав сам Гомер.. Із другим воїном, Рибою – теж не легко воювати, бо нате вона й Риба, що й не вгадаєш, звідки вдарить.. Могутня хтонічна Стихія. І ця війна точиться день і ніч. То бувало вони мінялися ролями: Риба ставала Каноном – але ж Франко

мусив щоразу так само перевтілюватись – і щоразу знов падати і знов ставати до бою: то він вже Риба – і тоді круглішають почервонілі очі без вій – і він натягнувши на лице хітиновий шолом більше подібний на молодого щупака на підгірському плесі – і там ніякий корч його не заплутає. Що-що, а він знає як бути Рибою.. Канон має волок, має бовть з коров'ячим рогом на довгім патику: ним виганяється Рибу з-під корча. Орфічний спів Риби чутний лиш Богам, тим, хто знає її як Долю.. звинна, сяйлива, потайна.. о, бути Рибою! Канон – знає мелодію, але не знає Співу.. Але знов і знов Гомер гримає на Рибалок:

Гомер: Гей Аркадійці, мужі-риболови, як же вам ведеться?

Риболови: Що вловимо, те кидаємо, а що не вловимо, тее
Таки з собою несем.

Гомер: Отаких-то ви родичів діти,
З крові такої пішли, що ні по глибині побродити,
Ані худобу гонить, окрім тої, що в вас невимовна.

Конволют 9: «Канон»

«...мабуть, у серпні 1904 р. відбув Франко подорож до Італії. Яке враження залишила Італія в його душі, ми не знаємо. Після подорожі Іван Труш просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу, сказав, що напише про «Мойсея» МікельАнджело, який був дуже захопив його. Але поет не написав обіцяної статті, зате написав нам свою величну поему «Мойсей»...»

«Тож на вибранця свого надів
Плащ своєї любови,
Недоступний, колючий, немов
Колючки ті тернові».

«...що може стати Каноном?.. мабуть, щось тривке.. щось далеке: може, мармур?.. Через майже півтори тисячі літ нижче, ще нижче за еллінського майстра Пасітелеса прихилив до землі того хлопчика, що витягає скалку – Мікелянджело.. Але дивно, той хлопчик, що мав застигнути навпочіпки на гробниці Лоренцо Медічі – через кілька сот літ раптом опинився тут, над бистрим Черемошем.. а за якусь секунду з гір навалиться страшна повінь і забере всіх інших хлопців,

що так захотіли гарячої днини викупатися в гірській ріці.. але він відстав від усіх, бо наскочив на тернову колючку.. сів на моріжку посеред стежки.. тут спокійно я п'яту послинив, вийняв голку, і продовбав шкіру.. Божим промыслом знов час зупинено на століття – повинь страшним валом, забираючи людські душі на шляху, прокотилася за крок від нас..»

«Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає
І мій дух, мов вітрило, її
Подих в себе вбирає»

«...ніколи не зможу окреслити Канон.. Грім?.. чи після погрозового гуркоту – лише той теплий легіт?..»

«...а може, це Око?.. яке прозирає крізь увесь мармур, що є на цім світі?.. тоді – це Небо?..»

«...невже про Канон найліпше знає лише його вічна протилежність.. безсловесна Риба?!..»

«Мов планета блудна я лечу
В таємничу безодню
І один чую дотик іще –
Дивну руку Господню»

«...серед найдавніших пам'яток людської руки.. з усього хаосу видимих і не видимих доторків до каменю.. найдавніший профільно-контурний канон.. жодного зайвого штриха.. чистота окресленого контура.. неподільна цільність образу.. навмисне вирваний із земного оточення.. завис.. ніби відчув якусь невидиму загрозу.. застиг.. визрів...»

«...перо між пальцями держалося з великим трудом. Франко дрижачою рукою почав писати окрему кожну літеру свого імені й прізвища. Літери не мали злуки між собою і склалися з ряду маленьких злучених один з одним зигзагів мірою того, як тремтіла рука. При самому кінці рука задрожала сильно, і з пера впала на папір недалеко від підпису крапля чорнила, з якої постала більша чорна пляма...»

«...хотів би тут сказати про первісність його, щирі первісність найдавнішої людини, що вміла так пильно приглянутись до всього. І коли він і вибрав Канон – то не за принципом імітації, а як Учень від Учителя, Semper Tiro, за космічним принципом.. первісний Бойко з далекого Підгір'я...»

«...в горі, аж мокрій від перестиглої ожини темніє його житло...»

«..там навіть можна знайти його руку на полях».. пані Галина згадала руку на полях в якійсь конволюті.. Я маю повернутися і побачити її.. «А ви читаєте готикою?».. Вона навмисне згадала про його руку, щоби повернувся і нарешті побачив її.. те найсправжніше, за чим туди прийшов.. ту продряпану готику на уривках паперу, найближчу до.. до первісного канону каліграфії.. Його письмо.. Я знов зателефонував пані Галині: хочу знов до вас приїхати і побачити вже лише його руку і все.. – Але ви повинні наперед вже все знати.. щоб не відривати нас від роботи.. Її голос даленів ледве чутно..

Ти не доторкнувся до найголовнішого: до його вже вільної руки.. може, й добре, що не доторкнувся? а ти не думав, що саме його рука затулила тобі очі?.. туди вниз не треба – там дно.. яма.. повільна смерть.. а світ угорі – мерехтливий, безжурний.. ти не розумієш, що наблизився до найінтимнішого: коли рука.. та первісна рука вибирає первісне письмо.. Коли пробує кожную сполуку.. кожную риску і гачок: коли виробляє свою, іншу каліграфію для останніх.. для твоїх останніх слів.. Знаки.. на стіні печери знаки.. знаки, проорані кривими пазурами..

Я доїхав тролейбусом до Хрещатика і зайшов у метро. Перед самим ескалатором збилися люди в єдиний потік. Лунко клацали жетони. Я побачив як чиїсь руки несли спортивну торбу і звідти виглядала голова яструба. Вона задихалась між спресованими тілами, і дзьоб розтулився. Його погляд розсікав гущавину безжально. Тіло було запаковане, його били коліна, портфелі, сітки з овочами, але око його випікало довкола себе прохід уперед.. Я опускався вниз, бронзові світильники кидали на склепіння тунелю довгі тіні. Було тихо, лише важко під ногами гуділи мотори.. Внизу холодно, крізь мармурові стіни з червонуватими прожилками просочувалася волога сіль.. Я зайшов у боковий тунель, звідти нарастав вітер і попри саму стіну став пробиратись до іншої підземної станції. Тунель спочатку йшов угору, а далі почав стрімко падати. Кожен біг тепер вперед окремо. Багато ще людей було в розхристаних зимових пальтах, можливо, вихідці з Азії чи Сибіру, у високих ведмежих і вовчих кучмах. Здавалось, саме тут, внизу раптом прокинувся притлумлюваний роками кочівницький

інстинкт, і всі, покладаючись лише на себе, кинулись надолужувати втрачене, збігаючи один поперед одного в інші, сприятливіші землі.. Оглядатись назад уже пізно, там усе вже з'їджено і витоптано. Тебе там ніхто вже не любить, і ти не маєш вже до кого там прихилитись.. І лише тут людина здобуває звільнення, вона вже ні від кого не залежить, бігти вниз легко і приємно, а вгору тебе піднімуть підземні раби.. На стінах, недавно побілених, осів шар пилуки і вздовж всього тунелю тягнулись хвилясті уривчасті і суцільні смуги, проведені пальцями.. між ними не було нашкрябано жодного слова, лише хвилясті риски, приблизно на одному рівні, доки могла сягнути рука.. Хвилясті, хаотичні лінії не могли зупинитись і зліпити хоч односкладове слово.. не було коли. Вони нагадували уривчасту, в'яло розкручену довгу спіраль, яка початково, можливо, хотіла вивести слово МАМА.. але зупинились лише на невиразній літері М із заокругленими вершинами.. Можливо, це була далека згадка про дуже давні гори, коли вони ще не переставали рости, налякані ревом печерного ведмедя в кінці темного лабіринту.. І ці покvapні сліди на стіні, підхоплювані щораз іншою рукою не були продовженням того еволюційного витка, що мав завершитись першим словом, а хіба натяком на прадавні нотні записи страху.. Це зовсім інша, тіньова спіраль, набагато потужніша за ту, словесну, яка вимагала, крім страху, хоч дрібку любові..

Конволют 10: «vivere memento!»

«...Франко помітив, видко, мою несміливість і взяв мене попід руки та й завів у своє купе і почастував яблуками, яких мав повну вовняну торбу...»

«...пригадую собі, що одного разу, взимку, коли я в якійсь справі була в нього вдома, я застала поета, що сидів у холодній кімнаті за столом, заваленим купами паперів, а біля нього на столі лежала кицька. Тоді поет, лагідно всміхаючись, сказав до мене: – Ось гляньте, ця кицька – це моя піч. Коли змерзну в руки і ніяк не можу втримати пера, беру її на коліна і грію до неї руки...»

«...час від часу він піднімає голову від коректури етнографічних матеріалів. Згорблений, з розумним, злегка іронічним виразом лица, дивно подібним до погруддя Езопа у віллі «Альбані» в Римі...»

«...від квітня 1908 р. з ласки Божої я маю дар Слуху, відкритого на голоси духів, а також – зору, відкритого на з'явища надзmysлового світу. Таким чином з того часу я живу, так би мовити, подвійним життям, щодня і щоночі отримуючи враження надзmysлового світу. Цей стан поєднується з обезвладненням обох моїх рук...»

«Холодні світи зриваються з весла.
Дух темряви в нас самих, він також в рибах.
Корч підніс у прощанні омити руку.»

«...коли біжиш вперед, скоро втомишся і мусиш часто перепочивати, коли ж ідеш поволі, відпочинеш тоді, коли дійдеш до цілі...»

«На початку
Ісуса нарекли Рибою...
І в кінці»

«...снасть була дуже нескладна: головною річчю була невелика сітка з метр завширшки та на метрів три з половиною довга, вужчими кінцями прироблена до так само задовгих міцних патиків. Властиво був це невід чи волок, але без матні. Другою частиною був бовть – патик на два метри довгий, що на одному кінці мав утятий на коротко ріг молодого бичка, настромлений тоншим отвором на нього. Третьою був плетений кошик на рибу...»

«Головатиця на бистрині,
Душа її мерехтить над водою
Облаткою світла.»

«...спровадив собі недавно «Mahabharat'у». Тішиться, що має 300 000 віршів в хаті...»

«...пішли вдвох до річки і пхали руки під печеру, Франко витягнув такого щупака, як пранник, а я витягнув гадину-плескачку, котра була дуже зимна. Я дуже перестрашився, а Франко взяв у руки і казав, що вона не кусається. Взяв її за пазуху і не боявся...»

«Чого являєшся мені
У сні?

Чого звертаєш ти на мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні
Немов криниці дно студене?»

«...упродовж тих років я мав особисті об'явлення про речі
сховані до цього часу від знання і досвіду людства, ті відкриття,
величезної ваги для всього людства, маю надію опублікувати
й подати до загального відома тоді, коли мої руки будуть віль-
ними...»

«...Франкові очі гляділи ніби крізь червоняву імлу, оминали
людей, деколи здавалося, гейби вони позичені в нього, то знов ніби
не привикли до сонця, бо задивлені були в глиб, у душу...»

«І далі, не змигаючи, до мудрих риба мовить:
«Я Брахма, пан незрівняний, що любить все існуюче.
Мені в подобі риби ви за свій рятунок дякуйте»

«...це було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним.
В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті,
як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей»...»

«Сину рибакові Пелагону
Полишив отець його Меніск
Вершу й бовт – насліддя одинокє,
Пам'ятку злиденного життя»

«...кілька разів бачила я, як по дорозі додому він вступав на ба-
зар, підходив до продавщиці хліба, вона витягала гроші з його
кишені, брала скільки треба, а решту клала в кишеню, а хліб засо-
увала йому під пахву. Так він і йшов додому...»

«Вмер в отій круглій хатині,
Що стріха вся з тростини.
Тихе життя було й ясне,
Не знало, де й що погане;
Згасло, як лампа та гасне.
Як в ній олію не стане...»

«...коли ще глибше пробратись у темний лабіринт – ось він: напіврозвалений, але досить виразний горб при стіні.. отут, мабуть, його голова, повернута до входу.. на глиняний чи кам'яний неповороткий тулуб, що імітує його гарячу плоть, накидалася попоною його шкура, страшна голова, і лапи з довжелезними лакованими кігтями.. а на землі лежать глиняні ядра, ними треба поцілити в саме серце – і в голову: сліди від ударів на розваленому тулубі.. і на стіні вище над звіром, видно далеко не кожен воїн має тверду руку і острє око...»

«зупиніть їх
спиніть
я ж насправді вмираю
в розквіті сил високо над повільною річкою
я вже сьогодні не в змозі навіть освітити обличчя
тим що мене убивають жартуючи
хто вони?
звідки у них
ця жадоба кривавих розваг?»

«...а коли я, нарешті, не хотів далі йти і раз у раз озирався, відки йдуть голоси, вони насміхалися з мене, що ти їх не побачиш, і нарешті, зложили щось ніби суд, яким мене засуджено на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18000 літ. Потім я почув, немов піді мною ворухиться земля, і немов я з безмірною скорістю перелітаю безмірні простори...»

«...а Франко вмів і пожартувати. Якось пані Гнатюкова напекла пиріжків. Він їсть і примовляє: Їж Франку, їж – бо то з маком!...»

«...нічим не скидався на Мойсея. Був присадкуватим дядьком з похиленою під вагою праці спиною, з перемученими, почервонілими очима, з подертими внізу штанами, без комірця та краватки, а бувало із буханцем хліба під пахвою...»

«...з обтічного антрацитового тіла скинуто уже все зайве навіть плавники – для чого вони їй, коли курс незмінний – вони б лише стримували її..

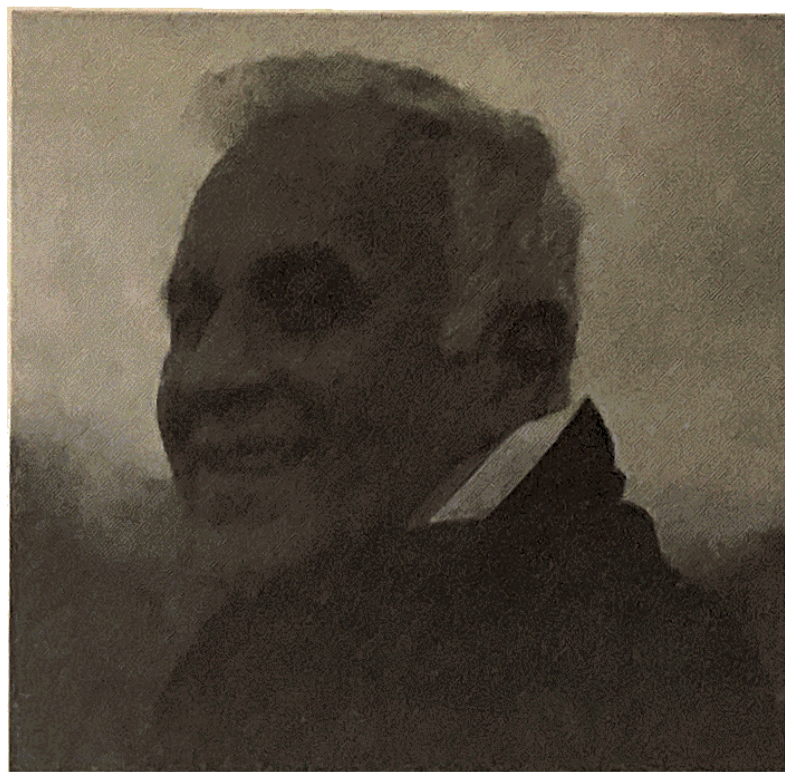
.. коротке, обрубане раптово тіло, кінчається подобою роздвоєного хвоста – але тільки подобою, скоріше всього – це долоня, застигла в прощанні.. так і не простивши?.. але кому?..»

«Не мовчи, коли гордо пишаючись,
Велегласно брехня гомонить...»

«...по приході з церкви я поділився свяченим яєчком зі стрийком, подавши йому частинку до уст зі словами «Христос Воскрес!..»
«Воістину Воскрес!» – відповів стрийко...»

«Ще з далеку слідить тебе мій зір,
Твій свіжий слід я рад би цілувати,
І душу тим повітрям напувати,
Що з твоїх уст переплива в простір»

«...– Всім духам звелено стояти за дверима. Ніхто надо мною не знущається. Вчора у вечорі був Христос. Стояв ось там при столі і ламав хліб...»

ЗАМІРИ ГЛИБИНИ

Далекого 1903 року талановитий публіцист та літератор Сергій Єфремов за завданням журналу «Киевская старина» їхав до Львова писати літературний портрет одного з найбільших українських письменників того часу – Івана Франка. Подолавши усі формальності, пов'язані із перетином тодішнього російсько-австрійського кордону у Бродах, київський літератор опинився у Львові, де зосереджувалося все українське культурне та інтелектуальне життя. Для С. Єфремова важливо було збагнути незвичайний феномен І. Франка – письменника, вченого, громадянина. Київський літературний критик та публіцист в особі І. Франка побачив звичайну людину, яка хіба своїм розумом справляла непересічне враження. У спілкуванні з оточуючими І. Франко вирізнявся вмінням говорити, а найважливіше – слухати співрозмовника.

Та найбільше вразило С. Єфремова у письменникові вміння творити за будь-яких обставин: «...працездатність мав Франко феноменальну, чисто селянську, сказав би навіть мужицьку, як і отой мужицький рух, що ним вертався він од своїх мрій до дійсності, як і ота звичка ходити вдома босим і розхристаним. Працездатність

і працьовитість тим дивніші, що умови його приватного життя, скажу, не зменшуючи, просто жахливі»¹.

Спогад С. Єфремова найглибше передає суть Франкової геніальної постави, його універсалізму. Попри те, І. Франко ніколи не уникав можливості вчитися. С. Єфремов, наприклад, згадував про публічну лекцію І. Франка у Стрию, де розглядалося Шевченкове «Послання...» Після ранньої статті у журналі «Світ», у якій І. Франко віднайшов усі смертні гріхи Т. Шевченка, С. Єфремов почув у Франковому відчиті «тонкий аналіз громадського значення Шевченкового твору з до-тепними екскурсами у сферу поетики, і ні тіні колишньої загонистості. Зовсім інше, навіть навпаки... По відчиті кажу Франкові про своє враження, як про гарну після тієї давньої статті несподіванку. «А, то пуста річ, – якось сором'язливо перебив він мені мову, – молоді ми тоді, вважайте, були дуже, зелені, чужими все очима на речі дивилися. Драгоманов не любив «Послання...» – ну то за ним вже і ми всі. Я умисне оце вибрав таку тему, щоб той давній свій блуд публічно виправити»².

Ми звикли до шкільного трактування І. Франка, яке зводиться до того, що він талановитий письменник, ерудований критик, пристрасний публіцист, але за цим усім насправді стоїть постать універсального генія, що увібрав у себе риси письменника і вченого, філософа і митця, помножені на ту селянську працьовитість, яку зауважив у ньому С. Єфремов.

Через 3 роки минає століття з часу відходу І. Франка з життя. Які риси Франкового універсалізму мусимо засвоїти сьогодні? З багатогранної скарбниці, яку залишив після себе письменник, беремо те, що найбільше співзвучне нашому часові. Крім неперевершеної вартості художніх творів – поезії, прози, драматургії, І. Франко залишив нам наукові праці з історії і теорії літератури, методології літературознавства, проблем літературної критики, компаративістики, бібліографії, книгознавства, бібліотекознавства, мовознавства,

¹ Єфремов С. Зі спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 227.

² Там само. – С. 228.

перекладознавства, журналістики, фольклористики, етнографії, культурології, мистецтвознавства, релігієзнавства, історії, економіки, соціології, правознавства, політології, психології, філософії, зрештою, природничих наук.

Універсальність Франкової багатогранності дає підстави говорити про письменника і вченого як людину епохи Відродження. Серед усього набутку І. Франка вирізняються його художні твори – поезія, проза, драматургія. Поетичні збірки «Баляди і розкази», «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Semper tigo», «Давнє і нове», «Із днів журби», «Україні», «Із літ моєї молодості»; а ще поеми на різні теми, і серед них етапні твори – «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей». Додамо до цього величезний масив прози – романи, повісті, оповідання та ряд п'єс, які визначають обличчя української драматургії кінця ХІХ – початку ХХ ст. – ось далеко не повний перелік огрому художньої мислі І. Франка.

Та все-таки, на першому місці у художній спадщині І. Франка виділяються поетичні твори. «На величезному материку Франкової літературної спадщини серед його «апостолових праць» (М. Грушевський) на першому плані вирізняється поезія, бо з неї розпочався злет письменника на вершини слави і нею скінчилося його земне творче життя. Між утраченим, на жаль, первістком «Великдень» (1871) і останнім відомим нам віршем «Ще не близько весна» пролягла натруджена 45-літня дорога...»³

Без сумніву, Франкова спадщина належить усьому цивілізованому світові, але передусім письменник і вчений служив своєму українському народові і в свято, і в будень. У святкові дні прийнято говорити про досягнення, успіхи, накреслювати перспективу майбутнього. Серед зоряних моментів надто складного його життя був і столітній ювілей української літератури, який святкували у Львові у 1898 році. До слова, цей ювілей збігся з 25-річчям Франкової творчості.

У поезії «Великі роковини», що була виголошена як пролог перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» в пам'ять 100-ї річниці

³ Корнійчук В. Ліричний універсум Івана Франка: горизонти поетики. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 16.

української літератури, прозвучали зі сцени тодішнього театру Скарб-ка (сьогодні театр ім. Марії Заньковецької) Франкові слова:

*Кожен може стать Богданом,
Як настане слушний час.
Мовиш, нині інші війни.
Ну то іншу зброю куй.
Ум гостри, насталюй волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кожен думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.⁴*

Відгукуючись у цей час на політичну декларацію українців-наддніпрянців «Братство тарасівців» під проводом Миколи Міхновського, І. Франко висловив деякі критичні думки щодо змісту програми товариства, певного багатослів'я та пишномовних висловів декларації. Водночас він високо оцінив цю програму, стверджуючи, що «головні позитивні пункти молодих українців заслуговують на цілковите схвалення і, сподіваємось, викличуть щирі симпатії до прагнень молодих українців у всьому слов'янському світі, у всіх європейських народових колах»⁵.

У 1896 році І. Франко полишив радикальну партію, одним із творців якої був, розуміючи, що різні соціалістичні й анархістські ідеї перетворення людства у щасливий оазис приречені на провал. У рецензії на книжку Ю. Бачинського «Ukraina irredenta» (1895) І. Франко висміяв «готові формули» соціал-демократів, з допомогою яких вони намагаються вирішити усі найскладніші проблеми.

⁴ Франко І. Великі роковини // Франко І. Мозаїка. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 45.

⁵ Франко І. програма молодих українців // Літер. Україна, 2006. – Ч. 23. – С. 7.

Кінець 90-х рр. ХІХ – поч. ХХ ст. – час найвищого розквіту фізичних і духовних сил великого мислителя і письменника. З цього погляду особливо актуальними є Франкові ідеї державності України, сформульовані на початку ХХ ст. Не лише культурна самоідентифікація, але й державна самостійність народу повинна бути кінцевою метою всіх сил і змагань українців. І хоча на початку ХХ ст. ця самостійність була «поза межами можливого», інтелектуальні сили народу, на переконання мислителя, мусять усе зробити, щоб досягти її. Державна самостійність України є ідеалом «повного, нічим не зв'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвитку нації...»⁶

Новий імпульс ідеї державності України І. Франко відчув у рік революції 1905 р. У статті «Одвертий лист до галицької української молоді» (1905) він наголосив на відповідальному завданні української молоді початку ХХ ст. – «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю – суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч яка сильна держава не може остоятися»⁷.

Майбутня українська держава бачилась вченому і письменникові як єдина і соборна. Політична діяльність та партійна робота у цей час не цікавили І. Франка. Він вийшов спочатку з радикальної, а згодом з національно-демократичної партії, засновником якої був разом з Михайлом Грушевським у 1899 році. Відтоді І. Франко віддався виключно літературній і науковій праці: став одним із редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898), який друкував його поезії, оповідання, наукові та публіцистичні статті, брав активну участь в «Українсько-руській видавничій спілці», Науковому товаристві ім. Шевченка.

⁶ Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 285.

⁷ Франко І. Одвертий лист до гал [ицької] української молоді // Будівничий української державності. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 579.

Державну незалежність України І. Франко тісно пов'язував із розширенням культурної присутності українців серед інших європейських народів. Для цього він використовував кожную нагоду. У листі до дружини від 11 жовтня 1892 року І. Франко писав з Відня: «...Я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, котрих знайомість може мені бути більше придатною, ніж сам титул докторський»⁸.

Живучи в багатонаціональній державі, якою на той час була Австро-Угорська монархія, І. Франко, продовжуючи традиції М. Драгоманова, зробив найбільше для популяризації української культури у Європі, перекладаючи твори українських письменників іншими мовами, пишучи наукові та популярні розвідки про Україну та українську літературу. Ця праця, започаткована ним ще у 80-х роках ХІХ ст., набула особливої інтенсивності у 90-х роках ХІХ ст., коли вчений став доктором Віденського університету. Його знайомство з такими особистостями, як Ватрослав Ягич, Йозеф Їречек, Томаш Масарик, Адольф Черни, Іван Шишманов, Теодор Герцль, Міхаель Габерляндт, Йозеф Крумбахер та ін., сприяло значно ширшій, ніж доти, популяризації української літератури у Європі. Врешті, світова культурна спільнота радо сприймала все, що стосувалося досягнень української літератури, причому не лише тієї, яка творилася на теренах Галичини, але й Наддніпрянської України.

Український літературознавець та поет Василь Щурат, який мешкав у 1892–93 рр. у Відні разом з І. Франком, пізніше розповідав про зустріч українського письменника і вченого з ідеологом єврейського сіонізму Теодором Герцлем. У лютому 1893 року у віденській кав'ярні «Централь» (місце зустрічі політичної, наукової та культурної еліти Європи) відбулася конфіденційна розмова двох видатних представників українського та єврейського народів. І. Франкові припала до душі висловлена Т. Герцлем ідея відбудови єврейської держави, оскільки, на думку І. Франка, вона «є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови української держави». Український мислитель із зрозумінням сприйняв

⁸ Франко І. Лист до О. Франко від 11. 10. 1892 // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 354.

слова Т. Герцля: «Народжена в розумній чи розсудливій голові навіть найгірша ідея буде реальною, якщо тільки запалить найширші маси народу і висуне їх із середовища готових до мучеництва захисників. Якщо нам колись вдалося завдяки Мойсееві скинути з себе ярмо і здобути Палестину, то чому сьогодні не могло би бути неможливим!»⁹ В. Щурат пов'язував з цією зустріччю виникнення задуму І. Франка написати поему «Мойсей», в центральній постаті якої мали втілитися ідеї провідництва народу.

Через посередництво німецької мови І. Франко робив усе можливе, щоб познайомити європейського читача з тими проблемами, що ними жив тоді український народ по обидва боки Збруча. Особливу увагу приділяв він популяризації української літератури та культури. Принагідно зауважимо, що для українського інтелектуального життя ця проблема актуальна і сьогодні.

Для І. Франка прикладом діяльності вченого як популяризатора рідної культури у цей час став данський літературознавець Георг Брандес, який ще у кінці 70-х років XIX ст. розпочав свої виклади в Копенгагенському університеті про новітні напрями в європейських літературах – «Die Hauptströmungen der europäischen Literatur des XIX Jahrhunderts» («Головні течії європейських літератур XIX віку»). Ці виклади вилилися пізніше у 6-томну працю, яка здобула популярність, а авторові принесла європейську славу.

Український письменник добре усвідомлював, що діяльність такої особистості як Г. Брандес виходила далеко за рамки своєї держави і ставала набутком широкого кола читачів. Праця Г. Брандеса «Die Hauptströmungen der europäischen Literatur des XIX Jahrhunderts» «стала першою працею, що збудила зацікавлення в безмірно широких кругах і була перекладена на різні європейські мови. Від видання сеї праці Брандес зробився критиком європейської слави, посередником між різними літературами сучасної Європи, інтерпретом провідних ідей і красот найрізніших сторін і націй»¹⁰.

⁹ Щурат В. Тоді це ще було маревом // Спогади про І. Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 277.

¹⁰ Франко І. Юрій Брандес // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 31. – С. 381.

Особлива популярність Г. Брандеса у Європі призвела до того, що у кінці XIX ст. він їздив по різних університетах з читанням лекцій про основні напрями у тодішніх європейських літературах. На запрошення польського літературно-наукового товариства у 1898 р. Г. Брандес відвідав Львів, де мав виступи зі згаданої проблематики.

На жаль, протистояння між поляками та українцями, яке на той час набуло особливо гострих форм у Львові, дало про себе знати і в цьому випадку. На запрошення українських інтелектуалів І. Франка та М. Грушевського відвідати засідання Наукового товариства ім. Шевченка Г. Брандес чемно відповів відмовою. Вирішальну роль у цьому відіграла стаття І. Франка «Ein Dichter des Verrates» («Поет зради»), надрукована у травні 1897 року у віденському часописі «Die Zeit». У цій праці український учений виводив мотив зради у творах Адама Міцкевича з літературознавчих праць Г. Брандеса про польського романтика. Незважаючи на те, що Г. Брандес один із перших у Європі порушив цю надзвичайно дразливу для польської суспільності тему, польська інтелектуальна еліта не була на нього ображена та неодноразово запрошувала для читання лекцій в університетах.

Сам Г. Брандес у своїх спогадах про відмову відвідати засідання українського наукового товариства писав: «Я не дозволив собі судити у тій справі (польсько-українські непорозуміння у зв'язку з публікацією статті І. Франка «Поет зради»), але тому, що я був запрошений і прийнятий ними, і тому, що вони мені дали до зрозуміння, що вони вважали б своєрідною зрадою, якщо б я був присутній на українському засіданні. Тому я змушений шукати виправдання»¹¹.

Г. Брандес був для І. Франка прикладом ученого, який промощував нові дороги культурної комунікації європейських народів. Здобутки вчених він умів подати широким масам у блискучій формі.

Інший великий представник далекого норвезького народу, третій з черги Нобелівський лауреат Бйорнстєрне Бйорнсон, дізнавшись на початку XX ст. з віденського часопису «Ruthenische Revue» про підневільне становище українців Галичини, у 1907 році на сторінках

¹¹ Brandes G. Poland: a study of the land, people and literature. – London; William Heinemann, 1903. – P. 175–176.

віденського часопису «Die Zeit» опублікував статтю під назвою «Поляки – гнобителі», в якій з глибоким співчуттям розповів про жахливе становище українців Галичини, які терпіли знущання польської панівної верхівки. Про глибоку симпатію Б. Бйорнсона до українців свідчать його слова: «Ледве чи є між нами світліший народ. Сильний, гарний, талановитий, ясніючий в усіх своїх ділах, лицарстві героїв, колись найкращих у світі лицарських турнірів»¹².

Проти цієї статті та її автора виступили польські культурні діячі письменник Генрик Сенкевич та музикант Ян Падеревський, які звинуватили норвезького письменника у незнанні польсько-українських обставин.

Відповіддю на цю полеміку стала стаття І. Франка «Drei Riesen im Kampfe um einen Zwerg» (Die Zeit, 1907, 29.06). Пізніше львівська газета «Діло» (1907, 2.07, 3.08) вмістила переклад цієї статті під назвою «Три велетні у боротьбі за карлика». І. Франко писав, що, оминаючи деякі похибки статті Б. Бйорнсона, які впливали з його поетичного хисту, можна сказати: автор таки «поціли в слушну точку, відкрив болісне місце русько-польських відносин та заслужив собі ось так на вдячність усіх гуманних людей, зосібна галицьких русинів»¹³. Культурні діалоги І. Франка з такими європейськими діячами як Г. Брандес, Б. Бйорнсон спричинилися до популяризації української культури в Європі.

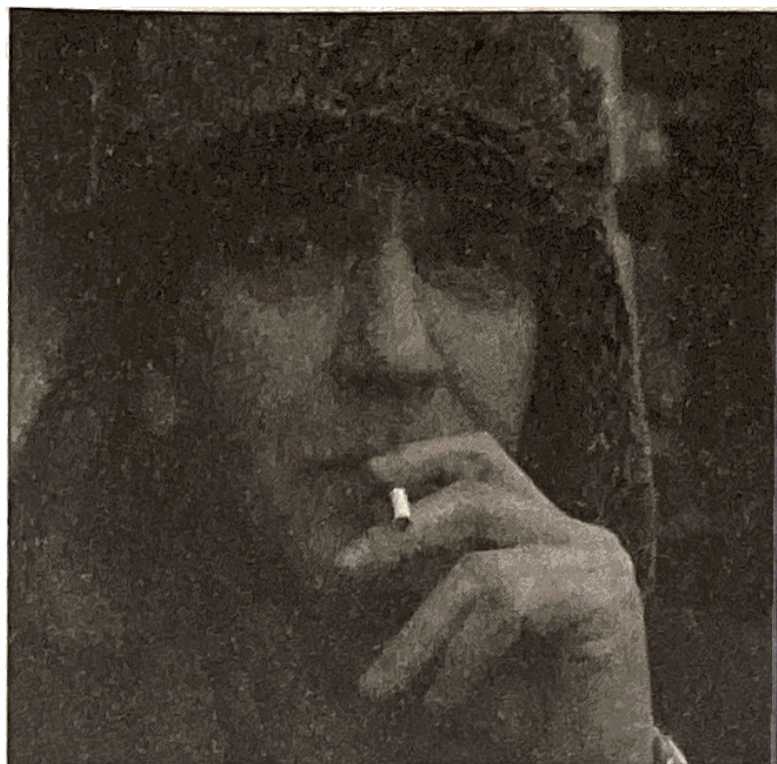
Про значний науковий і культурний авторитет І. Франка у європейських колах початку ХХ ст. свідчить і обрання його почесним доктором Харківського університету, членом-кореспондентом товариства «Naukopisna společnost československa» у Празі, членом-кореспондентом товариства «Verein für österreichische Volkskunde» у Відні. У 1907 році І. Франко був запрошений на посаду професора Софійського університету. Але дізнавшись про те, що болгарська влада вигнала з університету прогресивних професорів, І. Франко не тільки відмовився від цієї пропозиції, але й виступив у газеті «Діло» зі статтею «Болгарська університетська афера».

¹² Die Zeit, 1907, 4.05.

¹³ Франко І. Три велетні у боротьбі за карлика // Діло, 1907, 2. 07.

Без сумніву, мав рацію С. Єфремов, стверджуючи, що І. Франко своєю творчістю передрік рідному народові: «... і підеш ти в мандрівку століть з мого духа печаттю!...» «Мов велетень духа – Мойсей, якого оспівав І. Франко в своїй останній поемі, він не увійшов до земної обітованої, на самому її порозі впавши, але як Мойсей же буде він довго ватажком свого народу...»¹⁴

¹⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. – Т. 2. – Київ-Ляйпціг, 1919. – С. 180.

МІЙ НЕ-КАМЕНЯР

У поляків – Міцкевич і Словацький. У росіян – Пушкін і Лермонтов. В СРСР – Ленін і Сталін. Перший і другий. Засновник і продовжувач. Отець і син. (А вже Леся Українка – тіпа дух святий). Але другий – не перший, я про це колись писав у одному своєму вірші, щоправда, з іншого приводу. В українській літературі це взагалі трохи (добряче?) натягнута дихотомія. Хоча б тому, що за кількістю зробленого (в літературі) Другий безперечно переважає Першого.

Особисто для мене Іван Франко є зразком працьовитості. Хоча й на це були певні причини. Франко жив зі свого писання. Здається, він міг по праву повторити за Бальзаком: «Усі мої твори мені продиктувала моя бідність». Зі школи, крім «Каменярів» та «Грицевої шкільної науки», він ще запам'ятовувався, як автор моторошного, і водночас трохи смішного вірша про бідного хлопчика, що лежить у гарячці й помирає, бо напередодні жорстокий паничик показав йому монетку і за неї змусив бігати босоніж по снігу. «Ади-ади, маю гріш», – щось таке промовляє юний садист у тому вірші. Пам'ятаю, що ми з однокласниками тихенько гигакали, коли вчителька трагічним голосом читала нам цей текст. А монетка – яка була монетка? Крейцер, гріш, динар чи, може, таляр?

Правда, ще раніше, у дошкільному дитинстві, Франко вже був пристуній у моєму житті зі своїм «Лисом Микитою» – тією адаптова-

ною і цензурованою підрадянською версією. Пригадую, що враження цей твір таки справив потужне – така собі «Енеїда» для дитячого сприйняття. Пародія на епос у формі поеми для дітей – це не слабше ніж у Котляревського. Принаймні, тепер я це так сприймаю.

Хоча перша зустріч була іще раніше. Мені було років чотири, і ми жили на Волині. Одного дня мама взяла мене і свою молодшу сестру тьотю Зосю та й поїхала з нами до Львова. Моя мама, хоч і східнячка, закінчила Львівський університет. Тому місто знала, і ще мала десь у давніх знайомих безплатний нічліг, тож Львів, здається, був першим великим містом, яке побачив маленький хлопчик з-під Локачів. І в цьому великому місті на площі навпроти університету десь саме тоді встановили Його. Я й зараз дослівно можу поновити наш із мамою діалог:

- Мамо, а хто це?
- Це Іван Франко, письменник знаменитий.
- А він що, справді був такий величезний?

Це означає, що я доти або взагалі не бачив пам'ятників (хоча ж напевно у Локачах стояв який-небудь неодмінний Ленін), або не акцентував на них своєї уваги. Проте червона постать з каменю мене вразила.

Іще пригадую, як уже у роки свідомого літературного життя мені й Неборакові, молодим і необтесаним, читав Юрко Винничук з того зеленавого п'ятдесятитомника, здається, із повісті «Великий шум», сцену дефлорації, описану від імені жінки. «Я відчула у матиці своїй великий тиск», – отакими словами скористався Іван Якович, щоб передати відчуття юної дебютантки. А ще я колись спробував читати його переклад чи то «Дафніса і Хлої», чи то «Амура і Психеї». Мені не пішло...

Багато я дізнався про Франка, коли в Америці мешкав по сусідству з професором Леонідом Рудницьким – відомим франкознавцем і просто гарним чоловіком, та чого там, навіть класним чуваком. Рудницький мені в Штатах дуже багато допомагав, і ми з ним справді здружилися. Тож я приходив до нього майже щодня, й ми сідали «працювати». Я взяв слово «працювати» у лапки і зараз поясню, чому.

В перші свої візити до Доктора Лео, як я його про себе називаю, я сідав до комп'ютера, щоб повідписувати електронні листи українським шрифтом, бо свого компа тоді я ще не мав. Доктор зауважив, що я доволі хвацько і швидко друкую на клавіатурі, після чого запропонував допомогти йому розгребтися з його власною кореспонденцією. В день ми писали два-три листи, потім добрий Доктор Лео робив собі й мені каву, а до кави відкривалася плящина «Chivas Rigal», запалювались люлька і цигарка, й ми подовгу розмовляли про все на світі, у тому числі й про Франка. Комічних епізодів можу пригадати декілька. Якось, ковтнувши віскі, запивши кавою (або навпаки), Доктор затулявся сигаретою й підвів очі над одвірок, де на полиці під стелею стояв згаданий вище зеленкуватий п'ятдесятитомник. «А уявіть собі, Сашко, якби ще Франко мав комп'ютера...» – замріяно промовив Рудницький, а я тихо пирснув. Рудницький перевів на мене свій гострий погляд і розповів, що насправді це Повне Зібрання Творів ні фіга не повне, і що можна було спокійно укласти й опублікувати ще кілька томів, але в СРСР ніхто, жоден діяч у будь-якій галузі людської діяльності не міг мати більше томів, ніж було в повному зібранні творів В. І. Леніна – а там їх було 55!

Він же, Доктор Лео, розповів мені про подорож Франка з Грушевським до Італії. Я навіть допоміг йому якусь невелику статтю про цю подію написати. Пишучи її, ми приколювались і хихотіли, бо насправді ці спогади, записані зі слів доньки Франка, досить таки смішні. Якось так сталося (чи, може, й завжди було), але на час подорожі Грушевський був заможним чоловіком, а Франко бідував. Але на спільну подорож погодився. Проте у них, у великих, дружба дружбою, а тютюнець порізну. Тож і їхали вони зі Львова до Рима, чи до Мілана, чи до Венеції одним потягом, але у вагонах різного класу. Грушевський – першим, в купе з фіранками й чемною провідницею, а Франко – третім, з місцевими селянами, дачниками, перекупками, контрабандистами та іншим простим австро-угорським народом. Так само і в Римі поселились вони – Грушевський в «Хілтоні», а Франко в нічліжці. Погулявши Аппієвим шляхом, робили перерву на обід – і Грушевський в рибному ресторані чвиркав устрицями, запиваючи

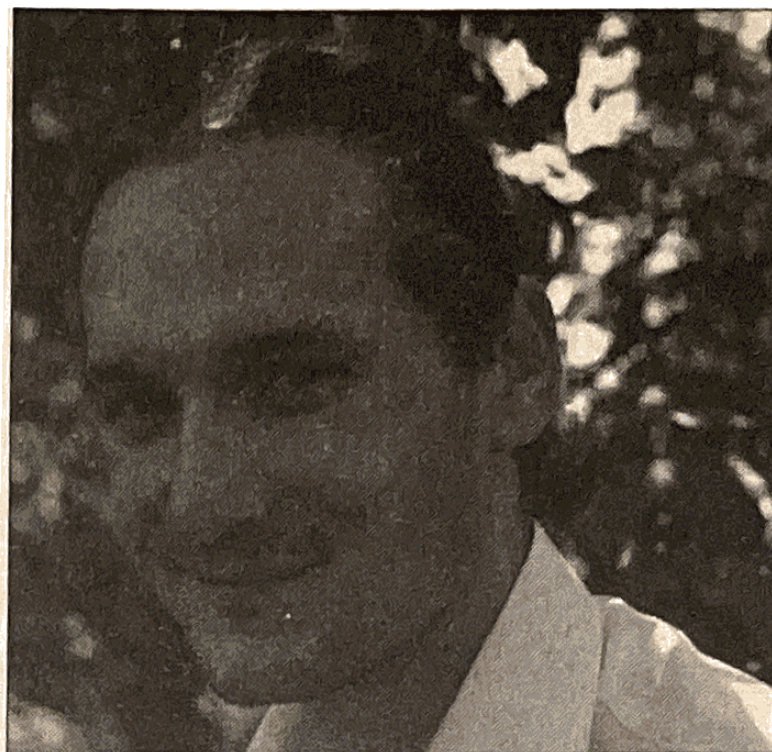
їх совіньйоном, а Іван Якович в цей час давився вокзальними біляшами, бо тушонку з дому доїв ще вчора, а варені яйця засмерділись, тож він їх викинув.

Звісно, це все мої домисли, і я нітрохи не хочу образити чи принизити великого письменника. Його, Франка, я шаную ще з одної причини. Франко – патріот. І він не тільки встиг сфотографуватись наприкінці життя з січовими стрільцями, але й прислужився в державницькій боротьбі багато років по своїй смерті, коли 1954 року відзначалось 300-річчя Возз'єднання – самі знаєте, кого з ким. У Москві в інтелігентській родині мені показували тогочасну афішу: «300-летию Воссоединения Украины с Россией посвящается. Гастроли Львовского академического театра им. М. Заньковецкой. Иван Франко. “Украденное счастье”»!

На відміну від Шевченка, Франко практично невідомий в Росії, окрім дуже освічених кіл – типовий «другий» серед великих. Його прізвище в російській мові не відмінюється, а наголос можна й переставити. Мої однокурсники в Літінституті здивовано перепитували: «Сашко! А чьто, ва Львовє правда університет імені каудильйо Франко?» Тобто це була водночас і підколка, і таке собі припущення на межі неймовірності: а що, у цих хохлів все може бути, особливо там, на Заході, на тій їхній бандерівщині.

Історія не знає умовного способу, але я собі інколи думаю – а що було б, якби Іван наш Якович та й отримав тоді Нобелівську премію, в тому 1916-му? Попервах, звісно, тріумфувала б Австро-Угорщина, але потім він з певністю чітко задекларував би свою національну приналежність – і що далі? Можливо, натхненна цим Україна після Першої світової відстояла б свою незалежність, – чи у вигляді УНР, чи Гетьманату, чи Директорії – як це вдалось тоді країнам Балтії. І ми з вами сьогодні жили б у іншій, відмінній, незбагненній Україні, яку важко навіть змалювати: патріотичній, об'єднаній спільною ідеєю та мрією про всенародний добробут, високотехнологічній, багатій, шанованій поміж держав.

І державна мова була б у тій Україні одна – українська. Сформована на базі галицького діалекту. Тобто їли б ми зараз не юшку, а зупу, вареники називали б пирогами, пили б горівку і узвар, заїдаючи мармулядою й галяретками. Но, бігме!

ФРАНКО. АКЦЕНТИ

Не буду говорити про факти, цифри, заголовки, не буду засипати інформацією. Хочу поговорити про Івана Франка, поділившись суб'єктивним досвідом сприйняття цього письменника, водночас наголосивши, на мою думку, на важливих, актуальних, ключових проблемах його сприйняття, дослідження і популяризації.

Франко багатогранний

У світі народжуються різні люди. Кожен отримує різні таланти. Франко був наділений багатьма. Він умів сприймати світ по-різному. Як тепер ми можемо оглядати землю в Google Earth, Франко міг бачити стереоскопічно. Дивлячись на життя, він міг з різних сторін перепустити його через себе – як поет, як прозаїк, як учений, як популяризатор. Він розробляв концепцію стереоскопічного аналізу художнього твору, а також концепцію «цілого чоловіка». Багато говорять про розірваність Франка. Що, мовляв, він кидався у різні боки, працював у різних жанрах, і це негативно повпливало на якість його праць. Франко був всеохопним, це була людина масштабного, а не дрібничкового погляду, яка, мовби сокіл, могла ширяти і дивитися на все згори, панорамно, і водночас, витягнувши нутрощі своєї

жертви, пізнавати нюанси. Франко – це масштаб, глобальне розуміння і тонке відчуття деталей. І це дано зверху, від Бога. Діапазон того, що збуджувало його творчу сутність і лоскотало гострий розум, водночас і спалював його. А це не розірваність. Це – офіра. «Цілим чоловіком» він був. Бо навіть у своїх начеркових працях (чи то художніх, чи то наукових) міг сказати дуже багато.

Єдність творчого та інтелектуального начал

Про це є різні думки. Євген Маланюк написав статтю «Франко як явище інтелекту». Гавриїл Костельник у своїй праці «Плюси й мінуси в поезії Івана Франка» розробляв концепцію типів творчих людей – геній і майстер. Генієм він вважав Тараса Шевченка. Майстром – Івана Франка. Цим він аж ніяк не хотів применшити Франка, а просто охарактеризував творчі типи. Майстер – вправа, наука, досвід, які формують митця і визначають його обличчя. Геній – порив, натхнення, навіть стихія. Проте Франко митцем був. Й інтелект йому не заважав. Звісно, не всі його твори є рівновартісними. Часом він бував генієм, часом він бував майстром. Але два способи перепускання через себе світу людей і світу слів – художній і науковий – збагачували одне одного, обумовлювали одне одного, творили неповторний феномен Івана Франка. Тим-то він багатий, що поза тим, що письменник, ще й науковець, а поза тим, що науковець, ще й письменник.

Модернізм та реалізм

Людина схильна все класифікувати, хоча не завжди раціональна класифікація спроможна у всіх нюансах, тонкощах відобразити багатогранну мистецьку сутність Івана Франка. Коли хочемо визначитися, до якої епохи, до якого стилю віднести письменника, то мусимо визнати, що він належав і до модернізму, і до реалізму водночас, і в той же час не належав до жодного стилю. Належав до обох, бо починав як реаліст, а потім став і модерністом. Але ще більше – не став ні тим, ні тим, бо став самим собою. Він жив в епоху Івана Франка,

адже творча індивідуальність у мистецтві – це найголовніше. Кожен видатний митець – це свій стиль, сам собі стиль. З одного боку, він виростав як представник своєї епохи, увібрав проблеми свого часу і свого простору, аби, перепустивши через себе, відобразити їх у творах. З іншого боку, він як мистецька субстанція володів унікальним даром бути понад часом і простором, *універсалізуючи* ті проблеми, про які писав. Можемо назвати повість «Борислав сміється» реалістичною, поетичну збірку «Зів'яле листя» та оповідання «Сойчине крило» – написаними у руслі модерної поетики, проте поема «Мойсей» – це уже понадчасовість і понадпросторовість. Навіть неприхильники Франка визнавали її художню довершеність. Є твори, які ламають якісь схеми чи концепції. От, наприклад, повість «*Boa constrictor*» у своєму першому варіанті наче мала би вписуватися у схему Франка *реалістичного*, але вона нікуди не вкладається, а просто вражає своїм унікальним *франківським* письмом.

Стилістика наукових праць

В академічних середовищах рідко надають значення стилістиці наукових робіт, тобто *тому, як вони написані*. Часто автори сучасних досліджень гребують цим і лінуються працювати над своїм письмом. Зрештою, в українських університетах не вчать писати. Зрештою, це не легко. Але писати можна вчитися у того, хто досяг у цьому мистецтві вершин, наприклад, в Івана Франка. Кожен філолог неминуче зустрічається з його науковими працями. Наукову ретельність, аргументованість, полемічність, відстоювання власної думки, словом, всі ознаки класичної академічної науки він одягає в цікавий, легкий для сприйняття стиль. Коли інтелектуал береться за художній твір, то не завжди йому відкривається стихія слова. І, навпаки, письменник, пишучи наукову роботу, не завжди може продемонструвати інтелектуальний рівень та володіння методологією. Особливість Франка у тому, що, залишаючись письменником, він писав концептуальні розвідки, які будував за принципом сюжетності та драматургічності. Це важлива характеристика його праць, вона

показова, є свідченням його модерності (у широкому сенсі), а також доступності. І це приклад для нас. До слова, про плідність у побудові наукового тексту за принципом художнього світові інтелектуали заговорили у другій половині ХХ століття.

Франко незнаний

Сталося так, що попри велике пошанування Івана Франка ми насправді вповні не знаємо його. Звісно, ознакою справжнього митця є те, що скільки разів ми би не читали його творів, завжди знаходимо щось нове. Але тут йдеться про те, що ми знаємо не те що видиму частину айсберга, а тільки малу її частину. Напевно, немає нічого важливішого для письменника як те, щоб плоди його творчої праці знали і використовували. Ми можемо бути в діалозі зі світом тоді, коли свої надбання будемо шанувати, отже, попередньо – знати. Тож читаймо Франка і таким шляхом проявляймо патріотизм. Більше того, Франка читати цікаво.

Франко живий

У духовній практиці християнства ми кожного дня виходимо на зв'язок із Богом. Ми спілкуємося з ним напряду. Церква допомагає нам налаштувати свій контакт із Богом, але ми схильні безпосередньо, у своїх молитвах, довіряти йому своє життя. З митцем теж важливим є контакт напряду. Різні сприйняття, різні інтерпретації тільки й свідчать про високий мистецький рівень. Франко нас відлякує через велику увагу до свого імені, через пошанування і культ. Але нас відлякує радше сам культ, який часто утворює між нами і митцем прірву. А Франко передусім живий. Тому, щоб найкраще його пізнати, потрібно напряду з ним спілкуватися – через його твори, через його праці, есе. Там ми пізнаємо живого Франка. Треба починати з автентичного. І наше сприйняття, нам же ж буде найцікавішим. Відчути людські порухи його душі, читаючи поезію чи прозу, наблизитись до нього, зробити його «своїм». Франко

великий, але не бронзовий, він великий душею, великий серцем, великий розумом.

Франко – європеець

Побачивши, що не може собі дозволити тільки розкіш творчості, Іван Франко засукав рукави і працював як перекладач, популяризатор, дослідник і видавець. Те, що не було зроблено, намагався зробити сам. Його європеїзаційна концепція полягала у діалозі України зі світом. Для того треба було знати своє. Стань цікавим собі – тоді станеш цікавим світові. Отже, Франко працював і для своїх, і для чужих – перекладаючи світових класиків українською мовою, видаючи збірки молодих поетів (появу в літературі Лесі Українки ми завдячуємо Іванові Франку – про це мало говорять). Найголовніше і вражаюче – він не бачив різниці між Україною і Європою. Він бачив Україну як частину світового контексту. Інша справа, що для цього діалогу треба було докласти зусиль. Але у нього не було комплексу меншовартості. Він не вважав українську культуру концептуально відмінною від сусідніх культур, і цим викликав нелюбов поляків і навіть самих українців, серед яких було багато «відступників» і людей з малими характерами. Петро Карманський писав, що Франко був «завзятим, роботящим, розумним, тверезодумаючим, ворогом фрази й брехні, а тому й гризьким, дотепним, саркастичним. Пострахом паничів, патріотів з печі, недоуків-фразесовичів, нещирих, кар'єристів, фарисеїв. А понад усе був скромний» (книжка «Українська богема»). Отже, європеїзаційна концепція Франка полягала і в доланні вузького патріотизму, що був обмеженням для розгортання діалогу. Франкова синтетичність стала нам у великій пригоді – він побудував міст між Україною і світом. Але звернімо увагу й на те, що навряд чи в Європі чи десь у світі є подібна до Івана Франка постать.

Франко – невтомний трудівник

Якщо спробувати абстрагуватися від деяких словосполучень, які належать гарним людям, але які часом можуть нас відлякувати (як-от «велетень думки і праці»), і якщо тверезо замислитись, то справді дивуєшся – як же ж багато встиг втілити Іван Франко. Він робив редакторську, коректорську роботи, своїм обов'язком вважав перекладати і популяризувати. Проте його праця була різною. І передусім це була праця душі. Сильна натягнутість її струн, праця нервів, які потім урешті-решт тріскають. Такий закон: сильна напруга потім обертається у розстроєність. Але це неминуче для творців. Ярослава Мельник написала цікаве дослідження про останні роки Івана Франка, коли він хворів. Зрештою, про його хворобу згадують люди, що особисто знали письменника. Наприклад, Петро Карманський: «Щораз рідше доводилося бачити нещасного велетня, орла, кому фатум підтяв крила. А навіть як і зустрічав я хворого, то він не пізнавав мене... І я, тремтячи перед маєстатом терпінь, не зважувався підійти до нього, переходив повз нього зі стиснутим серцем, здавалося, приймав частину вини нещастя на свою совість» («Українська богема»). Знайоме відчуття, коли ти не допомагаєш людині, бо знаєш, що допомогти не зможеш. І від цього усвідомлення стає ще гірше. Але Франко знав, заради чого офірував себе. Наприкінці життя він був не в силі, але принаймні упродовж юності та зрілості вистрілив так, що й дотепер з того користуємо – насолоджуємося, вчимося, розширюємо горизонт. Ірина Старовойт називає це «стрибком лосося» – стрибком вище себе.

Франко нікому не належить, бо належить усім

Уже стало традицією проводити кожних 10 років міжнародні наукові симпозіуми до ювілею Івана Франка. Кожен з них увінчався великим збірником, що не може не тішити. Конференція 1986 року серед іншого була відома тим, що дехто поставив питання: чий же Франко, якій культурі належить? Польській? Німецькій? Українській? Без сумніву, він належить українській культурі, при тім не має значення, що він признався, мовляв, правдоподібно походить з німецьких

колоністів («Дещо про себе самого»). Але не можемо обмежувати його, привласнювати його лише собі. Тематично його творчість спрямована на українців, але кожна нація може скористати собі (духовно, культурно, мистецько) з того, що створив/надумав/зробив Іван Франко. Як і Львів, його рідне місто, Франко – мультикультурний (якщо розуміти мультикультурність широко і по-різному, а не тільки з точки зору національних культур). Франко – це велика кількість імен – українських, австрійських, польських. Це велика мережа спілкування. Це відсутність якихось кордонів, це долання часу і простору – і в книжках, і в реальності. Це харизматичний спосіб письма, який об'єднує різні традиції, різні шари досвідів. І водночас це харизма одиниці, яка стоїть понад усіма колективно-суспільними минулими проблемами. Це контакт з іншими національними культурами (праця у газеті «Кур'єр Львовські»), водночас відданість рідному. Сьогодні ми часто є вузькоспрямованими патріотами і негативно налаштованими до інших культур. Часто сприймаємо радикально два напрямки – або націоналістичний, або «мультикультурний». Проте, між ними може бути дифузія, попри суперечність цього зв'язку. У Франка ця дифузія була. Франко – європеець. Передусім він належав собі, бо пізнав себе. Отже, Франко належить усім. І тут важливо чути його голос.

Франко й атмосфера зламу століть

Існує така річ, як дух часу. І в цьому дусі часу є цікаве співвідношення між загальним та індивідуальним, між суспільно-культурною атмосферою та творчою індивідуальністю. З одного боку, атмосферу епохи творять якісь загальносуспільні характеристики, культурні звичаї, і творча одиниця, що розвивається, із цього вповні черпає. З іншого боку, ця творча одиниця, особливо якщо вона визначна, якраз і стає ознакою духу часу, яскравим його репрезентантом. Незалежно, який характер її зв'язку з загальним контекстом – чи гармонійний, чи конфліктний – для майбутніх поколінь вона стає уособленням свого періоду. Хоча Іван Франко пише про себе як про письменника-трудівника, все-таки до нього можна застосувати його ж слова про

геніїв: «...їхній життєпис у кожному разі дасть змогу більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби, бо саме в них цей дух міститься, в них він немов відтворюється і знаходить своє найвиразніше втілення» («Дещо про себе самого»). Але важливо те, що Франко майстерно передав у своїх прозових творах атмосферу Галичини на зламі XIX і XX століть. По-перше, міста і містечка, села і селища. По-друге, представники різних націй. По-третє, різні соціальні типи. По-четверте, різного спектру проблеми – вічні, проте одягнуті, власне, у дух часу. Можна порівняти його твори з «Людською комедією» Бальзака. Енциклопедія життя у Галичині.

Франко і Голлівуд

Існують екранізації творів Івана Франка. Деякі твори екранізовано по кілька разів, як от «Украдене щастя» чи «Для домашнього огнища», деякі тільки один раз – як-от «Перехресні стежки» (фільм «Пастка») чи «Основи суспільности» («Злочин з багатьма невідомими»). Власне, останні два (їх зняв Олег Бійма), особливо «Злочин...», вважаю найкращим. Чим не Голлівуд? Уже давно маю переконання, що було би добре і нічого немає поганого в тому, щоби екранізувати деякі прозові твори Івана Франка у популярному стилі і показувати їх глядачам усього світу. На прикладі Івана Франка бачу, що українська культура така сама цікава, як і всі інші європейські культури, зокрема у своєму мистецтві слова – літературі. Інша справа, що існує якийсь насаджений погляд, що наше – наші історії, наша атмосфера, наші люди – якісь інші, гірші. Ми творимо чудові речі, але чомусь із самосприйняттям, з ідентичністю у нас щось не так. Насправді достатньо натиснути якусь кнопку, яка регулює рівень саморепрезентації. Подивитися на те, що є, по-іншому. І тоді можна зняти «Перехресні стежки» чи «Злочин з багатьма невідомими» у Голлівуді. Думаю, Олег Бійма не образиться за повторні екранізації.

Культ Франка

Культ Івана Франка насправді почався ще за його життя, пізніше розвинувся у період між двома світовими війнами у Галичині (1920–1930-ті роки), а потім був продовжений у радянський час, що, правда, у добряче зміненому і перекрученому ідеологічному вигляді. У міжвоєнний період багато хто критикував Франка і вважав, що його культ є шкідливим, особливо для молоді, адже Франко – атеїст, а молодь повинна рости на християнських засадах. Цікаво те, що *культ* має кореневу спорідненість зі словом *культура*, тому за своєю суттю є явищем потрібним і корисним. Важливо, що він був щирим, глибоким і найголовніше: сповненим усвідомлення, *чому ж ми шануємо Франка*. Кожен може мати власну спонуку це робити. Чомусь мені здається, що сам Іван Франко був би не радий, побачивши поверхове пошанування себе, яке є сьогодні у Львові. І, мабуть, зрадив би рідкісним прикладам глибокого вчитування і співпереживання.

Франко – супроти оточення

Напевно, так має бути, що справжній митець – це нонконформіст. Інша справа, що коли сьогодні хтось цілком природно йде проти середовища, не погоджуючись, ставлячи питання і розробляючи власну концепцію, то часто наштовхується на нерозуміння і *дивування*. І це супроводжується пафосними твердженнями про Івана Франка як того, хто йшов проти свого оточення, і при тім – недобачання потенційних Франків сьогодні. Насправді це відома річ. Тут є ретроспектива і перспектива. Завжди легше дивитися назад або вперед, і тяжче бачити щось добре *тут і тепер*. Або робити щось *тут і тепер*. Франко все своє життя мав більше ворогів, ніж друзів. Хоча останні були в нього і серед українців, і серед поляків, і серед австрійців. Існує така метафора творчості (яка уже стала філософською категорією), як *самотність*. Творець – значить самотній, – писав Микола Євшан (стаття «Суспільний і артистичний елемент у творчості»). Це екзистенційний стан. Той, хто йде проти течії, спочатку терпить і мучиться, але добре йому стає тоді, коли він уявляє

собі майбутніх молодих людей, для яких він, власне, і пише. Пізніше вони з'являються в реальності. Франко працював на перспективу, він писав для наступних поколінь. Може, тому викликає любов і довіру, бо сучасний, бо бачимо у ньому *друга*?

Львівська школа франкознавства

Праць є багато, не всі з них однаково глибокі і однаково цікаві, проте серед них трапляються «перли многоцінні» (за поетичним висловом Кирила Транквіліона-Стовбича). Якщо мислити, що таке літературознавство, то, напевно, найкращим означенням буде таке – розповідь про подорож в країну письменника. Літературознавство наче є наукою, але найцікавішим є тоді, коли теж – як і література – має суб'єктивізм. Має авторське обличчя. Є переконливим, але підкріплене живим враженням досвідом науковця. Тоді воно наближується до літератури, тобто писання *про* літературу теж стає літературою. З усіма поділитися тим, що відкрилося саме тобі. Так писав Іван Франко. Для мене найцікавішими працями про Франка якраз є *так* написані роботи. Шкода тільки, що франкознавчі збірники невідомі поза вузькими колами (не продаються у книгарнях і їх не презентують поза установами), і що вони належно не впорядковані (часто поміж зерном є й полова). Але заради зерна можна і полову відсіяти та пошукати ці «перли» десь у загумінках. Бо вони є. Тяжко передати словами стан розширення свого горизонту, відчуття «еврики», коли прочитаєш таку працю.

Франко – це передусім боротьба внутрішня

І боротьба в еволюції. Сам Франко розумів, що його ранні захоплення і зацікавлення та пізніші, зрілі – були різними, хоч і мали спільну основу. У своєму оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» Франко-письменник пише про Франка-людину. Це автобіографічний твір. Його варто прочитати тим людям, які хочуть пізнати письменника як людину, як попередній етап того, що ми бачимо на папері.

Це мовби діалог між молодим і зрілим Франком. Якщо говорити про франкознавство, то цей твір є прикладом, як літературна наука у радянські часи, захоплюючись фальсифікаційною текстологією, не змогла помітити *дуже сучасних* тверджень, що їх сформулював, зокрема, Хома без серця. Це уособлення пізнього Франка, зрілого Франка, релігійного Франка, Франка сучасного і близького нам. Михайло Рудницький писав про те, що найкращим твором Франка був він сам. Він це сформулював так: «Єдиний твір, більший понад усі інші, цікавіший, ніж багато першорядних мистецьких творів нашої літератури, яким Франко не мав часу чи змоги дорівняти, твір недокінчений, на яким можна думати і сперечатися в гіпотезах і тезах, – це він сам» (книга «Від Мирного до Хвильового»). Твердження категоричне, висловлене з характерним для М. Рудницького скептицизмом щодо української літератури, проте в ньому є частка правди. Франко дійсно був справжнім твором. Життєтворчість. Життя як творчість. Творчість як життя. Зрештою, *яке* життя. Маю на увазі внутрішній його вимір. Пласт емоцій, вражень, спостережень, перепущених через себе. І внутрішня боротьба. Передусім боротьба, яка завжди, як і зіткнення двох хмар, дає дощ. А той, своєю чергою, живить землю, а отже людське існування.

P. S.

Одного разу після лекції про Івана Франка до мене підійшла студентка і поставила провокативне запитання (яке, втім, було й ствердженням, отже, вона вірила у те, що говорить). Вона сказала, що, мовляв, Ви розповідаєте про Івана Франка, це все звучить так ідеалістично, але чи в теперішній час це актуально, мабуть, це застаріле, а сьогодні інші реалії, і треба інших дій та інших поглядів?! Я не можу відтворити своєї відповіді, але якщо зробити співвідношення між «ідеалістичним» Іваном Франком та «прагматичним» сучасним світом, то спільний знаменник буде: письменник досить прагматично ставився до своїх ідеалістичних переконань. Маю на увазі, що свої ідеали він втілював у конкретні форми – чи у твори/праці, чи в активну

громадсько-культурну роботу. «Романтичний реаліст» – так називали Єжи Ґедройця, відомого польського культурного діяча. Можна перефразувати ще й так: «прагматичний ідеаліст». Це означення підходить і до Франка, який романтичні ідеали втілював і скріпив їх фіксацією у слові. Повторюся, що Франко – це понадчасовість і понадпросторовість, або ж принаймні розмитість у трактуванні часу/епох/періодів. Лишень треба налаштуватися на його хвилю, вийти з ним на зв'язок, тоді зрозуміємо і відчуємо його силу, він буде на нас діяти, ми відчуватимемо ці флюїди сильніше, отже й зрозуміємо, що поступ так і твориться.

«МОЙСЕЙ» І «БУНТ МАС»

(ЩЕ РАЗ ПРО ФРАНКОВУ МОДЕЛЬ НАЦІОГЕНЕЗУ)

Наприкінці позаминулого століття, 1895 року, в протилежних кінцях Європи, у двох старовинних, але безнадійно виштовханих на периферію цивілізації університетських містечках, скам'янілих згустках відбуваючої історії – Львові й Саламанці, – двоє докторів філософії, що, найправдоподібніше, ніколи в житті не чули один про одного, поставили своїм народам, так само між собою не пов'язаним, як коли б вони залюднювали різні куточки Галактики, абсолютно ідентичні діагнози. Перший написав про «расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику»¹, у котрій «так мало справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи» [5, 30]; другий виявив у свого народу достоту ті самі константи – брак волі, інертність, духовне лінивство та «надмір виняткового, егоїстичного індивідуалізму при одночас-

¹ Франко, Іван. Дещо про себе самого // Франко, Іван. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 5. – К.: Наук. Думка, 1976. – С. 31 (далі посилання на це видання подаються в тексті, де в квадратних дужках перша цифра позначає том, друга – сторінку).

ній відсутності індивідуальностей як таких»². При цьому, однак, обидва покладали виразні надії на те темне, неясне, не фіксоване жодними формами тогочасної культури життя, що, мов підземні води, точиться в товщі дрімотних, незворушних і труднопіддатних на всякі там політичні переміни мас. Перший тішився, що його народ, «хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки... а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості» [5, 31]; другий, несамохіть вторуючи йому, закликав сучасників «пробудити до життя неясну масу народу», «який живе під історією й становить підґрунтя всіх станів, їхню протоплазму»³, так би мовити, вивести його з підсвідомого, «інтраісторичного» стану на світло свідомості.

І ще один важливий нюанс: перший виклав ці міркування як суто суб'єктивні, як теоретичну проекцію власної страждальної біографії («Дещо про себе самого») і був гнівно заатакований компатріотами за нелюбов «до свого, рідного», тоді як другий, що підкреслено виключно назвав свою працю «Про сучасний маразм Іспанії» й вів мову в тоні різко-категоричнім, дав цим виступом поштовх до становлення цілої нової генерації в своїй культурі...

Перший – Іван Франко, другий – Мігель де Унамуно.

Збіг не випадковий, але йдеться й не про універсальний фізичний закон, на кшталт якого-небудь розширення-стискання газу за Бойлем та Маріоттом, – про народи, різко відмінні історичною долею, до того ж один із котрих, іспанський, – державний, другий, український, – від віків розчакнутий межи двома імперіями, стертий із політичної карти Європи, тож така синхронність думки двох національних мислителів, що працювали в, здавалось би, геть різних історико-політичних координатах, спонукає замислитися над глибшим підложжям проблеми. Засвідчена Франком та Унамуно криза «національного духа» (вдаємося тут до романтичної термінології за браком виробленішої) – то природний стан так званих

² Унамуно, Мігель де. О современном маразме Испании // Унамуно, Мігель де. Избранное: В 2 т. / Пер. с исп. – Ленинград: Худ. литература, 1981. – Т. 2. – С. 203.

³ Там само. – С. 217.

«неісторичних народів», які втратили не тільки історичну ініціативу (кажучи за Гегелем, власну роль у «драмі світового духа»), а й свого роду «самовладання», волю бути собою в усіх соціально-системних життєпроявах – від освіти до політичної самоорганізації (а що бути собою означає ненастанно **робитися** собою, творити себе, то занепасти духом можна не тільки внаслідок пасивно-безвільної адаптації до накиннутих згори чужинських структур, як це сталося з колоніальною Україною, а й просто спинившись у рості – замурувавшись у кокон консервативної ексклюзивності, з якого непомітно, але неминуче вивітрюється подув живого, так що нація немовби сама себе муміфікує, – це, сказати б, «іспанський варіант»; та проте історичний годинник нації зупиняється в обох випадках).

Як австрійський інтелегент на зламі століть (цю наскрізь перейняту відчуженням кінця добу письменник Г. Брех назвав згодом «веселим Апокаліпсисом»), а до того ще й як митець і політик, наділений, як мало хто з тогочасних українських діячів, загостреним «історичним змислом» (Т. С. Еліот), що включає прицільно точний «соціальний окомір» – здатність адекватно оцінювати дійсний історичний масштаб подій, що відбуваються перед очима, – Франко ясно здавав собі справу з переходового характеру своєї епохи. Він передбачав, що зміни, котрі визрівають у надрах старих імперій, будуть глобальними – і що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою, дорослою, також і дослівно: до-рослою – до самовладного й самодіяльного історичного життя – до того, аби так довго підготовлювана «хвиля високого підйому»⁴ (потім Х. Ортега-і-Гасет, несамохіть майже вторуючи Франкові, назве її «загальним підняттям рівня історії»⁵) не затопила України, черговий раз витіснивши її в безвільне й безпродуктивне позаісторичне буття – існування «в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі

⁴ «...Поступ не йде рівно, а якимось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я» [45, 309].

⁵ Ортега-і-Гасет Хосе. Бунт мас /Пер. В. Бурггардта // Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 24.

крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть dokonувати своїх експериментів» [45, 404].

Цей **страх неготовности** (наскільки підставний, невдовзі засвідчили події Визвольних змагань!), своєрідна модифікація екзистенційного страху, пронизує без перебільшення всю публічну діяльність Франка 1890–1900-х років, зумовлюючи, між іншим, і її подивугідну, часом якусь аж наче невротичну, різнобічність: адже ж «треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжше буде ворожій силі спинити нас у тім рості»⁶. При цьому для Франка, як і для більшості тогочасних європейських теоретиків націоналізму, незаперечним було те, що у становленні нації модерного типу з народу, який «мовчить, молиться і платить» (М. де Унамун), вирішальну роль покликана відіграти інтелігенція – вносячи в маси національну ідеологію (за прийнятою в сучасному академічному консенсусі класифікацією М. Гроха, це обов'язкова перша, «будительська» фаза в націогенезі т. зв. «малих народів» – тих, що не посідали ні власного політико-державного утворення, ні сильної й неперервної професійно-культурної традиції в рідній мові, ні, нарешті, – найголовніше! – повної й виробленої соціально-класової структури). Саме в такому «будительському» призначенні вбачав Франко історичний смисл покоління «Молодої України», сформулювавши його жорстко й однозначно в 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних набутоків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися» [45, 404].

Ця **націотворча функція інтелігенції** – головний сенсбуттєвий стержень власного Франкового життя (в цьому розумінні він

⁶ Франко І. З кінцем року // Франко І. Молода Україна. – Львів: Укр. – рус. Видавн. Спілка, 1910. С. – 131.

справді був «людиною одної ідеї», що їй у зрілий період намагався послідовно й безжально підкоряти весь свій духовний світ – навіть ціною свободи творчого самовияву⁷). Відповідно, мало яка проблема була для нього настільки всепоглинально-насувною – справжнім фокусом, питанням-«першопоштовхом» усієї його духовної діяльності в зрілий період, – як роль особи в національній історії (по суті, це не що, як кантівське «Що я повинен робити?» після того, як «зміг пізнати» зроджені перебігом історії потреби спільноти, з котрою себе ототожнюю). Наше франкознавство довгий час обминало сором'язливою мовчанкою той факт, що 1899 р. Франко знайшов за потрібне перекласти для «Літературно-наукового вістника» уривок із книги австрійського соціолога расово-антропологічної школи Г. С. Чемберлена «Раси, нації, герої»⁸ з такими, між іншим, промовистими пасажами: «Квінтесенція нації – герої або генії... Це побігущі ноги, роботящі руки кожного народу, це лице, котре бачить усякий, це очі, котрими сам народ бачить світ в такому чи іншому забарвленні й передає це цілому організмові»⁹. Попри переконання, що «всесвітня історія не історія героїв, а історія масових рухів і перемін», Франкова ненастанна екзистенційна самота була в суті своїй не чим іншим, як тугою за отією «квінтесенцією нації» – пасіонарними індивідами як необхідним ферментом масового націотворчого руху («Ех, якби

⁷ Показова з цього погляду не друкована Франком за життя віршована притча 1895 р. «Три долі», де викликану «з таємної безодні небуття» до земної екзистенції «маленьку іскорку, людську душу» перестрівають три «богині-Долі», обдаровуючи: перша – мистецьким талантом, друга – станівким набором моральних чеснот, – але третя, «злобная старуха», прирікає душу бути «русином і хлопським сином», зловтішаючись, що така «земна локалізація» доцентру знівечить і естетизм, і етос душі, не давши їм реалізуватися й обернувши її земну путь на «муку й кару». Себто, як митець Франко був цілком свідомий того, що з морального вибору («з псячого обов'язку») жертвує націотворчому проекту величезну частку не запотребованих у рамках цього проекту власних здібностей, – по суті, себе як «цілого чоловіка», а це вже, без перебільшення, справжня екзистенційна драма.

⁸ Доходило до курйозів: так, наведена в статті «Поза межами можливого» мовою оригіналу (німецькою) цитата з Г. С. Чемберлена в примітках до радянського 50-томного видання приписується однофамільцеві філософа – британському державному діячеві Джозефові Чемберлену [45, 538].

⁹ Чемберлен Г. С. Раси, нації, герої // Літературно-науковий вістник. – 1899. Т. 7. С. 21.

я геній був!.. / Я б, мов вихор, вас з собою / Рвав до ясних, світлих мет / І до жертви, і до бою / Вів би ваш я смілий лет! / Я б вам душі переродив, / Я б вам випрямив хребти...» («О. Лунатикові»). М. Зеров мав рацію, підмітивши у Франка показну, підкреслену **негероїчність** (не антигероїчність, а саме негероїчність: різниця в даному разі велими істотна!), самосвідомість «рядового без ряду» («Я не геній, синку милий»), – а трохи раніше, у подячній промові під час святкування 25-ліття наукової й літературної діяльності в 1898 р., ще приземленіше: «Я любив іти в ряді і любив, але – такого ряду не було» [31, 311]. Та тільки в цьому самозмаленні, як і в ностальгії за істинним, «квінтесенційним» героїзмом, Франко куди більше, ніж сам собі уявляв, співзвучний романтичному, ще карлайлівському розумінню героя як спасителя своєї епохи (у тому значенні, що він привносить у неї історіософський сенс, свідоме начало), як «духовної блискавки, котра запалює гору мертвого хмизу»¹⁰ – і водночас карлайлівському ж таки присудові пострелігійній, «зневіреній» епосі, що вона є принципово **негероїчна**¹¹. (Зеров виявив справдешню філософську проникливість, написавши про Франка: «Він не герой; він не хоче бути героєм... та й не на часі тепер вони [курсив мій. – О. З.]»¹²).

До речі, і в Ніцше Франко безпомилково вичув і точно діагностував ту саму тугу за героїзмом у негероїчну добу, і, схоже, автор «Заратустри» чи не найдужче драгував його якраз тим, що «довів до абсурду» карлайлівську концепцію «герократії»: «Абсурд лежить в тім, що коли Карлейль, а за ним і Брандес освітлюють нам справді великих людей, героїв людства, то Ніцше і ніцшеанці бачать кожний у собі самім такого героя, вважають кожний сам себе вищим понад усі закони, понад усякий суспільний розвій» [31, 382], – ось чого негоден стерпіти змучений свідомістю власної людської малости перед несподвижним огромом покладених на нього історією завдань і чужий усякій гордині Франко.

¹⁰ Carlyle, Thomas. On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic In History (Leipzig: Tauschnitz ed., 1916), 21.

¹¹ Ibid., 203–210.

¹² Зеров Микола. Франко – поет // Зеров Микола. Вибр. Твори: В 2 т. – К.; Дніпро, 1990. – Т. 2. С. 472.

Відтак і його Мойсей – образ, у якому з граничною повнотою синтезовано весь комплекс ідей, пов'язаний з проблемою «будитель і маса», – то, безумовно, не Мойсей «віку героїв» (і сам Франко розуміє це, пишучи в передмові до другого видання, що «смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом» – тема «не біблійна», а його власна [5, 201]). Адже, за Гегелем, класична героїчна індивідуальність аж ніяк не «відокремлює себе від того морального цілого, до якого належить, усвідомлюючи себе лише в субстанційній єдності з цим цілим»¹³ (родиною, родом, народом тощо). Відторгнення, невизнання героя тією «субстанційною цілістю», до котрої він цілком-таки «субстанційно» належить і поза котрою немислимий, було б рівнозначним його дегероїзації – тому й Старий Заповіт подає очолений Еліявовими синами (Авіроном і Датаном) бунт проти Мойсея в жодному разі не як звичний модерній добі «бунт мас», а єдино й виключно як Авіронове й Датанове переступство супроти Божої волі, за яке їх тут-таки, на знак Мойсея, і спостигає Божа кара (взяття живцем до шеолу), – причім попередньо відбувається, за Божим велінням, привселюдне відділення провинників од решти громади, од «всього Ізраїлю», – акт, що вочевидь має значення не лише функціональне чи ритуальне («А ввесь Ізраїль, що був навколо них, повтікав на їхній крик, бо казали: „Щоб земля не поглинула й нас!“» – Числа 16, 34), але також безперечне естетико-символічне: таким-бо робом унаочнюється **лжегеройство**, псевдогеройство новоявлених претендентів на лідерство – їхній розрив із субстанційним цілим Ізраїлю, протиставлення себе йому.

Давнина взагалі не знає самотнього героя (під цим оглядом молитва Мойсея «Обгорнула мене самота...» у XII розділі є визивно анахронічна!), не знає героя-пророка, «не признаного своїм народом». Самість народного волевияву – то феномен аж 19 ст., упродовж якого, за гарною формулою Х. Ортеги-і-Ґасета, «народ... вже дізнався, що він суверенний», але ще «не йняв віри»¹⁴. Одним із перших в європейській соціальній науці

¹³ Гегель, Георг-Вильгельм-Фридрих. Эстетика: В 4 т. / Пер с нем. – Т. 1. – М.: Искусство, 1968. – С. 197.

¹⁴ Ортега-і-Ґасет, Хосе. Цит. праця. – С. 23.

цей переходовий характер 19 ст. – від історії, твореної елітою, до історії, твореної масами, – завважив, задовго до постановлення доктрини «масового суспільства», Г. Лебон: якими будуть суспільства майбутнього, писав він 1895 р. у «Психології народів і мас», «ми наразі не знаємо. Але вже зараз можемо бачити, що при своєму зорганізованні їм доведеться рахуватися з новою силою, остаточною повелительською сучасної епохи – могутністю мас... Грядуща епоха буде воістину **добом мас**»¹⁵). Для Франка цей глобальний процес масофікації історії (сконстатований ним, хоч і в дещо іншій, ніж у Лебона, формі, у діалозі 1900 р. «На склоні віку»), із супровідними йому й похідними від нього процесами націогенезу та національної емансипації виступає передумовою – висловлюючись у математичних термінах, необхідною, але не достатньою умовою – досягнення жаданого майбутнього – реалізації національної ідеї як ідеалу: гальванізована **маса**, лебонівська «юрба», опанована несвідомими інстинктами, на погляд Франка, ще не є **народ**, не є колективний суб'єкт історії (у поемі народом її робить тільки смерть Мойсея – пасіонарна жертва). Тож, строго кажучи, Мойсея «не признано» й вигнано не народом, а юрбою (недонародом) – отим «кочовиськом ледачим», що постає з перших розділів поеми як разючо точний образний аналог до поняття «маси», котре за чверть віку по тому впровадить Ортега-і-Гасет.

Маємо тут справу зі своєрідною комплементарністю художнього та понятійного філософування, що зумовлена типологічною спорідненістю саморозгортання української та іспанської ідей на рубежі століть. Ортегівське-бо розуміння маси багато в чому спирається на інтелектуальну традицію генерації 1898 р., різниця хіба в зміщенні аксіологічних акцентів: якщо для іспанської генерації 1898 р., як і для «Молодої України», «стадо виборців та податкодавців», люд, що «мовчить, молиться і платить», це, кажучи словами унамунівського сучасника та однодумця А. Арґедаса, «хворий народ» (для українців радше «сплячий»), котрий потребує негайного духовного уздоровлення (український відповідник – «пробудження»), «агонізації», «кіхотизації» (М. де Унамуно) шляхом прищеплення йому «якої-не-

¹⁵ Лебон, Густав. Психология народов и масс. – СПб.: Д. Павленкова, 1896. – С. 154.

будь шаленої ідеї»¹⁶, яка вирве його із сонно-інертного пробування, то вже для Ортеги така «реактивність» маси, її пасивно-рецептивна настанова щодо соціальної дійсності як «природної» і тенденція до консервації статус-кво – то аж ніяк не хвороба духа, а навпаки, якраз субстанційна характеристика «маси» на відміну від «меншини» (остання, не вдовольняючись тим, що «застає», «постійно прагне перевершити себе»¹⁷, вийти за приділені межі себе, причім ортегівська відмінність між масою й меншиною, «шляхтою», підкреслено не кількісна, а якісна – це різниця між «реактивністю й активністю», тож і призначення меншини – поривати масу за собою, виконувати функцію, як каже Мойсей у Франковій поемі, «квасу в прісному тісті»).

Крізь призму цих концептів ворохобня в стані «дрімаючого Ізраїлю» – зневіреного в остаточній цілі свого блукання, зануреного виключно в насущні клопоти, – та вигнання ним Мойсея легко прочитується як типовий, еталонний «бунт мас» («Коли маса намагається діяти самотійно, вона бунтується проти власного призначення»¹⁸). Основний зміст цього бунту – протест проти репрезентованого Мойсеєм рушійно-творчого, активного начала, проти пасіонарного «будительства», ортегівського «напруженого життя», котре стремить до переміни статус-кво (громадська ухвала каменувати того, «хто... посміє народ накликати до зміни», під цим оглядом особливо симптоматична, до того ж і саме каменування становить отой єдиний «аргумент безпосередньої дії» [Ортега-і-Гасет], на який здатна несвідома себе самої, безтямно втоплена в матеріальну явність теперішньості і самодостатня у власних очах маса). З погляду психології це «кочовисько ледаче» наділене у Франка всім набором чисто лебонівських характеристик чуттєвості юрби¹⁹: воно легковірне й легкопіддатне

¹⁶ Унамуно М. Путь ко гробу Дон Кихота // Избр.: В 2. Т. – Т. 2. С. 241.

¹⁷ Ортега-і-Гасет, Х. Цит. Праця. – С. 53.

¹⁸ Там само. – С. 89.

¹⁹ У нас немає даних про знайомство Франка з працями Лебона, але загалом той напрямок соціальної психології, який, поряд із Лебоном, представлений високо цінованими Франком Г. Штайнталем і В. Вундтом, був простудійований автором «Мойсея» глибоко й серйозно, так що говорячи про «лебонівські ідеї» в його творах – звичайно, не в сенсі прямого запозичення, а лиш ідейного перегуку, зродженого спільною атмосферою доби, – ми не припускаємося натяжки.

на впливи (як свідчить переміна настрою зібрання під час словесного поєдинку Мойсея з Авіроном і Датаном – до речі, знов-таки взірцевими лідерами масового типу, чий світогляд не сягає за межі простої наявності: «На пророцькі слова їх одвіт: „Наші кози голодні“... На обіцянки слави й побід: „Там войовники люті“. На принади нової землі: „Нам і тут непогано“»); воно хистке й мінливе (амплітуда емоційних коливань – від мовчазної покори до страху й люті); воно легко впадає в крайнощі (саме таким екстремізмом позначене блискавично, під впливом моменту прийняття рішення про вигнання Мойсея)²⁰, – а проте, попри всі ці характеристичні ознаки «маси», котрі в рамках теорій «масового суспільства» розцінюються як сутнісні, Франкова юрба-недонарод позбавлена тієї буттєвої остаточності, котра дозволила б класифікувати її в філософських термінах більш-менш однозначно: вона не *єсть*, вона *стає* (порівняння з тістом не випадкове!), і шлях її в обітовану землю є водночас шлях її сходження до себе, до власної спільнотної самости, до зреалізування тих приспаних «творчих сил», які, під проявленими на поверхню «лебонівськими» характеристиками, неявно дрімають у ній у згорнутому стані. Це те, що Унамуно називав народною підсвідомістю – «інтраісторичним життям», і, скоро вже пішли в хід психоаналітичні поняття, можна сказати, що Франко знаходить і своєрідні «фістули» для виведення на яв цих підсвідомих активних, «шляхетних» (в ортегівському значенні) чинників.

На їхню наявність вказують уже в першому розділі поеми «дивні іграшки» дітвори («То воює, мурує міста, / То городи городить», на подив «напівсонних батьків»), а також – не менш промовисто – поведінка підбурюваного Авіроном і Датаном натовпу, який, хоч і наставлений супроти Мойсея, все ж не зважується здійняти руку на свого пророка («Тільки диво, ні одна рука / Не сягнула по камінь»). Цей момент дуже важливий: власне тут пролягає вододіл між теоріями «масового суспільства» й «філософією національної ідеї» – «маса» Ортеги-і-Гасета не завагалась би перед самосудом («Коли маса діє самостійно, вона

²⁰ Пор.: Лебон Г. Цит. праця. – С. 173–194.

робить це єдино відомим їй способом: вона лінчує»²¹). Франко ж, укупі зі своїм героєм, вірить у конструктивну, не-руйнівницьку спрямованість «інтраісторичної» підсвідомости народу, у життєздатність тих потенцій, що, раз розбуджені, роблять юрбу свідомим і самосвідомим народом. Цілком у дусі найавторитетнішої з українських інтелектуальних традицій – «філософії серця», – по суті, вторуючи П. Кулішеві з його настійним антитетичним протиставленням «двох людських природ» («серця», через котре до людини промовляє Бог, і «зовнішнього», того, що «від голови»), Франко пов'язує це «шляхетне», творче із «серцем» народу. Звертаючись до громади, Мойсей освідчує їй її власну істинну сутність: «Вчора ви прокляли всякий бунт – / І кляли його все, / Бо напроти тих глупих проклять / Ваше серце бунтує. / Бо в те серце Єгова вложив, / Наче квас в прісне тісто, / Творчі сили, – ті гнатимуть вас / У призначене місто». Саме те, що Мойсей, на противагу своїм одноплемінникам, **знає** про існування цих сил (а таке знання рівнозначне вірі в божисте призначення Ізраїлю), і робить його пророком.

Однак такий пророк – іще не національний герой: модерна доба розмежувала ці поняття, і «будительство» національного героя-пророка з необхідністю передбачає у Франка **самоту й страждальність**. Смысл Мойсеевого вигнання в тому й полягає, що йому належить пройти ці два кола, аби підвестись до рангу «пасіонарної жертви». Однак Франко ускладнює картину (і, відповідно, ще більше «модернізує» Мойсееве геройство) тим, що вводить іще одне коло випробувань – внутрішнє – **сумнів** (мотив Азазелевої спокуси).

Зрозуміло, що героєві *ab definitio* сумнів протипоказаний – він тому й герой, що «несхитний у вірі своїй». І Мойсеева віра в те, що його народ вартий ліпшої долі, цілий час лишається несхитна, бо вона вбронена любов'ю (див. прощальний монолог «О, Ізраїлю!...» в Х розділі). Натомість Франків герой, сказати б, інтеріоризує локус контролю, обертаючи вістря сумніву проти себе самого: завагавшись щодо моральної легітимности власного проводу. У суто етичному

²¹ Ортега-і-Гасет Х. Цит. праця. – С. 89.

аспекті це саморефлексія «достоевського» типу (тема «Франко і Достоевський», зауважимо принагідно, заслуговує на окрему розвідку): Мойсей мучиться думкою, чи мав він право волюнтаристськи втручатися в той об'єктивний перебіг суспільних подій, котрий марксист назвав би «природно-історичним». Перша спокуса Азазеля виявляється, фактично, спокусою – матеріалістичним розумінням історії.

Нагадаємо, що головні незгоди зрілого Франка з марксизмом пролягають власне через терен філософії історії – не без роздратування писав він 1900 р.: «Виплоджений так званим матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою „іманентною“ силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні, належить сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми, в нечисте місце і фєральні дії» [45, 285]. У марксистській соціальній філософії Франкові з його своєрідним етичним персоналізмом найдужче бракувало суб'єктивного, особистісно-вольового чинника – людської одиниці не тільки як «світу людини, держави, суспільства» (К. Маркс), а й як індивідуальної й неповторної, самочинної і самоцінної сутності. Відповідно й перспектива грядущого соціалістичного суспільства лякала його насамперед тим, що в ньому «всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти» [45, 341], а однією з функцій держави стало б «придушувати всякі такі сили в суспільстві, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового» [45, 342].

Датовані 1903 р., ці прозріння навдивовижку суголосні з пізнішим аналізом Ортеґою-і-Гасетом тоталітарних режимів як «влади мас»²² і вже містять у згорнутому вигляді весь той комплекс критичних

²² У Ортеґи: «Це найбільша небезпека, яка нині загрожує цивілізації: удержавлення життя, втручання держави, поглинання державою всякої суспільної спонтанності, себто знищення історичної спонтанності, яка кінець кінцем утримує, живить і підганяє призначення людей». «Втручання держави раз по раз гвалтуватиме суспільну спонтанність; жодне нове зерно не зможе дати плодів. Суспільство житиме для держави, людина – для урядової машини» (Цит. праця, с. 93).

ідей, котрий переогодом розвиватиме в літературі жанр філософської антиутопії (Є. Замятін, О. Гакслі, Дж. Орвел)²³: тотальний державний контроль за індивідом, включно з удержавленням приватного життя²⁴ (як пише Франко, держава, котра, «знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює... кільки кождий чоловік має працювати, а кільки спочивати, ...кінець кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родитися» [45, 341]); виникнення нової правлячої касті, орвелівської «внутрішньої партії» (у Франка: це «була би всевладність керманичів ...над міліонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену власть хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманичі захопити її назавсігди!» [45, 342]); та, як наслідок, всезагальний суспільний застій, супроводжуваний нещадним придушенням найменших спроб спричинити зміни статус-кво (звідси перманентна «внутрішня війна»!). Варто додати сюди й ідеологічну безпеку режиму шляхом симпліфікації, зумисного спрощення картини світу, що так насторожувало Франка в марксизмі («Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок – і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай»²⁵). Повертаючись до «Мойсея», вкажемо, що коли пустити повз увагу цю Франкову світоглядну опозицію історичному матеріалізму, то тема Азазелевої спокуси так і залишиться непроясненою до кінця. Тож пригляньмося пильніше «партії Азазеля» в його діалозі з вигнаним пророком.

Як мовлено вище, перше зерно сумніву, котре підкидає Мойсееві «темний демон пустині» (так він сам називає себе, Мойсей же

²³ Дж. Орвел випадає з цього ряду тільки в одному моменті: якщо Франко вважав, що майбутня «соціал-демократична формація» зазнає насильницької стагнації аж по тому, як «доведе весь загаль до певного ступеня загального насичення» [45, 342], і для Замятіна та Гакслі тоталітарне суспільство є так само насамперед царством закріпачення духа, при відносному матеріальному благополуччі, то Орвел, що мав до діла з предметом в уже сповна проявленому вигляді, зміг продемонструвати більшу проникливість, пов'язавши тотальний державний контроль за виробництвом також із прогресуючим економічним зубожінням.

²⁴ Див. у Франка: «Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою» [45, 341].

²⁵ Франко І. *Ukraina Irredenta* // Жите і слово. – 1895. Ч.4. С.479.

згодом перекладає цю автохарактеристику на мову «серця», кажучи «темний демон одчаю»: тут подвійна ехолокація-перегук, формальна і смислова, «одчай»-бо і є внутрішня «пустиня»), – перша зачіпка, що поціляє вигнанця-самітника з найуразливішої сторони – у ситуації ослаблення, ба навіть знеприсутнення санкціонуючої інстанції (оскільки субстанційне ціле, в тілі якого та задля якого Мойсей «і горів, і яснів, і страждав, і трудився», відторгло його, Єгова ж, до котрого він натовість апелює: «О всесильний, озвися, чи ти / Задоволений з мене?» – тимчасом голосу не подає), – цей найперший закид стосується моральної легітимності його місії: чи не власними приховано-егоїстичними мотивами керуючись (наприклад, соромом за свою приналежність до народу-раба), узурпував він, Мойсей, монопольне право на знання Божої волі (володіння істиною) і взявся, відповідно до свого обмеженого («тіснозорого»), як завжди в людини, розуміння, на власний розсуд переробляти історію? («Може, голос, що вивів тебе / На похід той нещасний, / Був не з жадних горючих купин, / А твій внутрішній, власний?») Нічого дивуватися, що по такій підозрі Мойсей «чує себе сто раз більш в самотині», і ось тут-то – захитаний у вірі, вирваний з ідеальної єдності, репрезентантом котрої досі себе усвідомлював, – він і стає здобиччю для демона-спокусника.

«Спокуса матеріалізму» йде в хід першою. Вельми прикметно, що характер і послідовність Азазелевих аргументів приводять на гадку ранні, позначені безперечним впливом марксистської соціальної філософії, популяризаторські праці самого Франка кінця 1870-х – початку 1880-х років (приміром, «Мислі о еволюції в історії людськості»): як природа, нежива (камінь) і жива (пилок), розвивається за своїми власними законами («В нім самім його керма і власть, / В нім самім ота сила, / Що назначує місце йому, / Що його сотворила» – це про камінь), так і людство, «де в рух мас вносить кожда душа / Частку свого льоту», керується об'єктивними й іманентними «рушійними силами історії» (як сказав би Енгельс²⁶), і невблаганна «логіка фактів»

²⁶ Порівняймо цю аналогію Азазеля – перенесення природничого матеріалізму на терен людської історії – з таким, наприклад, пасажем із «Мислів о еволюції...»: «...науки суспільні ніяким світом не можуть відриватися від ґрунту загального

недвозначно свідчить: присутність в історії, на відміну від природи, суб'єктивного (свідомого, ідеально-мотивуючого) начала – знову вдамося до Енгельса як першоджерела – «нітрохи не змінює того факту, що хід історії підпорядковується внутрішнім загальним законам». Тому й уповання на ідеальні мотиви, любов до «неосяжного», віра в «недовідоме» є не чим іншим, як звичайнісінькою «сліпотою» людськості, котра відтак, подібно до міфологічного гіганта Оріона, «все доходить не там, куди йшла, / В те трафля, в що не мірить» (порівняймо у Енгельса: «Зіткнення незліченних окремих прагнень і окремих дій приводять в області історії до стану, цілком аналогічного тому, який панує в позбавленій свідомості природі. Дії мають певну бажану мету, але результати, які на ділі випливають з цих дій, зовсім небажані. А коли спочатку вони, як видно, і відповідають бажаній меті, то кінець кінцем ведуть зовсім не до тих наслідків, які були бажані»²⁷). Не буде помилкою сказати, що ця «перша спокуса Азазеля» є для Франка й факт його особистої, «внутрішньої» біографії: ставши на позицію Азазеля (усумнившись у валідності духовної мотивації історичних дій), лишається зробити тільки один крок уперед – до відкриття, дійсного чи гаданого, «внутрішніх, прихованих законів» історії – крок, котрий зробили класики марксизму й котрого Франко так і не зробив.

Чому не зробив – на це питання тонкий плин образної думки в поемі «Мойсей» відповідає чи не врозумливіше, ніж численні, розсипані по різних працях Франкові дорікання історичному матеріалізму в «тому, що покійний Драгоманов... назвав „жидівською самохвальбою“» [45, 272], – у претензіях на сконструювання універсальної соціології, на те, що нібито «при помочі сього світогляду вся будучина відкрита перед тобою мов на долоні»²⁸ і т.д. Розміщений

природознавства, бо тільки на тім ґрунті й можливий їх зріст» [45, 83], а також із властивим першоджерелом: «...те, що застосовне до природи, яку ми розуміємо тепер як історичний процес розвитку, застосовне також до всіх галузей історії суспільства...» (Енгельс Фрідріх. Походження сім'ї, приватної власності і держави: У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. С. 291).

²⁷ Енгельс Ф. Цит. праця. – С. 292.

²⁸ Франко І. *Ukraine Irredenta*. – С. 479.

зразу після Мойсеєвого, зверненого до Єгови монологу, всуціль перейнятого однією тривогою – чи не гординя, бува, його засліпила, чи не «власний свій забаг» видав він народові за Божий закон, – монолог Азазеля, де розвивається тема людської «сліпоти» щодо істинних і глибинних первнів історичних дій, якраз і блокує можливість отого наступного кроку, бо це означало б для Мойсея вернутися назад, на вже попередньо захитану позицію гаданого всезнайства, замкнути коло сумніву і віднині й довіку виявитися в ньому ув'язненим. Тобто, на зафіксовану в монолозі Азазеля гносеологічну ситуацію Франко та Енгельс дивляться, так би мовити, з різних кінців бінокля: якщо для класика марксизму сама ця ситуація є відповідним пунктом для конструювання теорії («Вся справа тільки в тому, щоб відкрити ці закони»²⁹), то для зрілого Франка відповідний пункт виноситься за межі гносеології – у сферу етики: як, від імені якої інстанції сміє одиниця з її «тіснозорими планами» ставати до стерна історії кермувати цілим народом? Критерію, як непоштиво пише Франко в рецензії на книгу Фаресова, «ніби науковости» тут явно не досить: за подібною аргументацією авторіві «Мойсея» бачиться лише самовдоволення-«самохвальба» кабінетних мислителів, тоді як інтуїція підказує йому: планування долетворчих для народу соціальних дій мусить вершитися в найвищому нап'ятті всіх духовних сутностей людської істоти, і розплачуватися за спровоковані дольові переміни соціальний реформатор повинен таки перш за все зі своєї власної кишені. Тому у відповідь на Азазелеві розважні міркування Мойсей (і Франко!) виставляє, по суті, єдиний рішучий аргумент, котрий їх переважає: «З твоїх слів / Не любов помічаю», – говорить пророк демонові. Брак любови, брак живого, людського вогню пристрасти й страждання виявляється вирішальною підставою, щоб заклясти спокусника «тим ім'ям штирочертним». Спокушання, бездушною, дезаксіологізованою історіософією – гординею ума – Мойсей витримує.

Друга Азазелева спокуса на позір простіша, але для Мойсея далеко тяжча, позаяк переходить із абстрактно-умоглядної сфери без-

²⁹ Енгельс Ф. Цит. праця. – С. 292.

посередньо на сокровенні, смисложиттеві для національного ватажка вартості: Азазель відкриває перед його зором цілу обітовану землю як осяжну цілість, сподіваючись, що таке наочне зниження, приземлення ідеалу до стану реальності погасить і Мойсееву віру: омріяна Палестина обертається крихитним («Від Кадеса до Кармеля всю / Мов затулиш у жменю»), скупю обдарованим природою й незручно розташованим географічно обширом, «краєм овець і ячменю» – «Де ж тут жити, розвиватися, рости / І множитися народу?». Мойсей, однак, витримує і це **спокущання зреалізованим ідеалом**, і тоді Азазель вдається до третьої спокуси (вона фактично поглиблює й продовжує попередню, тож ми розглядатимемо їх об'єднано, як двоступеневу «спокуску справдженої обітниці») – слідом за фізичним, просторовим образом майбутнього ізраїльського царства демон являє Мойсееві його часовий, історичний образ.

Такий поворот має, по-перше, виразне естетико-символічне значення – хронотоп дороги, в якому досі розгорталася художня рефлексія (кочування Ізраїлю, сходження Мойсея на гору Нево), остаточно заміщується вивершеним хронотопом вітчизни («хронотопом рідного краю», за Бахтіним), ансамблем обжитих і сутнісних просторово-часових взаємозв'язків, у яких протікає процес самотворення саме цього народу. Оскільки ж, як видно з замітки «Дещо про себе самого», всякий народ сутнісно конститується, на думку Франка, із синтезу «поняття географічного, історії, раси та будучности», то вибудований Азазелем хронотоп вітчизни, у якому зрощеність юдейської географії з історією продемонстровано крізь призму «будучности», водночас являє собою і естетично викінчений, цілісний образ єврейського народу як такого, що нарешті **став**, відбувся, прийшов до себе, як «дорога» до «вітчизни» (питання, отже, тільки в тому, **яким** він став). Тут є рація наголосити й на другому смисловому аспекті спокуси справдженої обітниці: вона слугує своєрідною ілюстрацією до спостульованої під час першої спокуси – «історичним матеріалізмом», чи, точніше, історичним фаталізмом – тези про іронію історії в притчі про Оріона (мовляв, людськість «все доходить не там, куди йшла»), – буцімто й зреалізований, ідеал віднайденої, обіцяної Богом вітчизни

обертається століттями трагічної, кривавої боротьби Ізраїлю за виживання, аж доки «храм Єгови» не занепадає востаннє і незворотно, тож запитання Азазеля Мойсеєві: «Се той рай, що жде плем'я твоє.../ Було за що трудиться?» – звучить справді голосом здорового глузду, отієї «логіки фактів», що завжди кпить зі сліпого Оріона. Одначе, якщо природна вбогість обіцяної вітчизни не похитнула Мойсеєвої віри, то картини грядущих лихоліть єврейського народу таки виявляються для нього випробуванням понад силу – «І упав він лицем до землі: „Одурих нас Єгова!“» Демон торжествує – «пустиня» здолала Мойсея.

Один, на наш погляд, найістотніший смисловий акцент у цій третій спокусі Азазеля досі опинявся поза увагою дослідників. Це – залякування ненавистю, яку, під іменем «нетолеранції», Франко проголосив страшною небезпекою для людської душі ще 1898 р. у передмові до збірки «Мій Ізмарагд» і яка однаково відштовхувала його і в «колінопреклонній, поклонобийній та черствосердній моральності» клерикалів, і в новітніх соціал-демократичних ученнях (вельми прикметно, що пасаж із згаданої передмови із закидом на адресу цих останніх у насаджуванні духа ворожости й «нетолеранції» в 50-томному зібранні творів, започаткованому в апогей «щербиччини», в середині 1970-х років, вилучено без будь-яких пояснень). Відкинувши спокусу матеріалістичною історіософією на тій лиш підставі, що в ній він «не любов помічає», Франків Мойсей не міг не заломитися внутрішньо під гнітом тої майбутньої приречености Ізраїлю на ненависть, котру відкриває йому Азазель: «Та ненависть, найтяжча з усіх, / „Задля іншого бога“, / Бач, як кублиться біля того / Храмового порога! / Вона плодить ненависть», – тобто в кінцевому підсумку обертається проти самого її носія – народу, що вороже протиставив себе іншим «задля власного бога».

Тонко підмітивши тут ексклюзивність юдаїзму – зрештою, загальновідому й на кінець 19 ст. навіть проverbsіальну, – Франко одночасно зачепив надзвичайно складну проблему взаємодії національного й універсального. В іншому місці, опонуючи політичній програмі С. Смаль-Стоцького, де національне покладено як «засаду», Франко писав: «Національність, так як загалом усі річі вроджені,

різнять, специфікують людей; політичні, релігійні, соціальні, етичні засади лучать їх до купи. Національність завжди є партикулярна, засади завжди космополітичні і інтернаціональні. Що одно другому не суперечить, найліпше доказують жиди, найпартикулярніша з усіх національностей, котра проте в десяти заповідях та в заповітах Христових витворила найбільш космополітичні засади етичні, про які знає історія»³⁰. Як бачимо, для Франка головний урок давньоєврейської історії полягає власне в знятті «партикулярности», котра сама із себе нічого, крім «ненависти» й «незмінного прокляття» до інших, «не таких, як сам», витворити неспроможна.

Так розкривається самовбивча згубність **монологічності**, настанови на національну ексклюзивність – породжуючи войовниче неприйняття «іншого бога», вона *eo ipso* провокує зворотну агресію, – і ось уже «за тиранським велінням / Ідуть сили, щоб плем'я твоє / Ще раз вирвать з корінням», «І загасне Ізрайля зізвезда, / Щоб вже більше не сяти; / Лиш ненависть, що в храмі зросла, / Підє світом гуляти». Власне на цьому пункті й «ламається» Мойсей, за-непадаючи духом.

Аж тоді йому на допомогу приходить Єгова з тим, аби прояснити справдешній філософський сенс побаченого. Питання-бо, виявляється, не тільки в тому (як здавалося Мойсееві досі), щоб юрба у своїй вітчизні усвідомила себе народом, а значить, і стала ним *de facto* (у перекладі на мову українських реалій – не тільки в тому, щоб, визволившись з-під колоніального гніту, здобути незалежність), а в тому, **яким саме** народом вона стане: яку життєву філософію виробить цей новозроджений до самотійного буття колективний суб'єкт історії. Як і Ортега-і-Гасет, Франко вочевидь переконаний, що є «народи-маси» й «народи-творці»³¹. Він упроваджує поняття «духовної вітчизни»: «Лиш дрібненький задаток її / Вам отся Палестина», – розтлумачує Єгова своєму заблуканому пророкові. Драматично розполовинений між «скарбами землі» й «скарбами духа», між ситим спокоєм і ненастанним духовним

³⁰ Франко І. Реалісти чи кар'єристи? // Житє і слово. – 1896. Ч.4. – С. 82.

³¹ Ортега-і-Гасет Х. Цит. праця. – С. 105.

голодом, «невгасаючою тугою» за недосяжним (порівняймо монологу Вагмана про дві половини єврейської душі в «Перехресних стежках»³²), словом, – ще раз згадаймо Бубера, – між своїм «галутом» та собою самосушим³³, обраний Богом народ покликаний пройти тяжкий шлях випробувань для того, аби, «розбивши всі карби», «розвіятися світ здобувать» – уже як «народ-творець», «народ духа», котрий здолав притягання земних царств. У такому контексті й написані йому на роду страждання набувають нового смислу – вони мають уборонити від самозаспокоєння («Ви б на житній землі розповзлися На подобу будячу. Ви б і тілом, і духом своїм присмоктались до скиби»). Неважко добачити тут алію до української духовної ситуації, котру Франко за кілька років перед написанням поеми характеризував так: «Обставини, серед яких нам приходить ся рости і вчитися, виємково тяжкі й некорисні, але на те й лихо, щоб з ним боротися. Так і пригадуються слова пок[ійного] Грицуняка,

³² «...Ті ваші нові жиди, асимілянти чи асимілятори, – каже хусит Вагман своєму опонентові з «партії «німецьких жидів», – по моїй думці, розірвали стару жидівську душу на дві часті. Яка та стара жидівська душа? Бачите, в ній зшиті були докупі: огонь старих пророків, запал, засліплення – коли хочете – а все-таки громадянський змисл тих, що боронили Єрусалима від римлян, що піднімали повстання з Бар-Кохбою, що разом з Єгудою бен Галеві йшли з Іспанії плакати на руїнах Єрусалима і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Отее була одна половина тої душі. А друга половина – то була та, що виховалась у Єгипті в тяжкій неволі, що в пустині кланялась золотому теляті, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Ханаан, мордуючи ханаанітів аж до останнього нащадка, що потім не хотіла вертати з Вавилону до Палестини, що вела лихварські і грошові інтереси в Нініві, в Александрії і в Римі – одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панування над світом, але не хоче нести одвічальності, яку накладає панування». Через чверть століття М. Бубер, мислитель того самого інтелектуального кола, виведе цю ідею на філософськи-понятійний рівень: йдеться «не про різницю між націоналістами й ненаціоналістами чи про щось подібне; це речі поверхові й неістотні; йдеться про різницю між тими, хто вибирає, і тими, хто пасивно сприймає те, що відбувається, між тими, хто творить, і тими, хто руйнує, між є в р е я м и та євреями галута» (Бубер, Мартин. Беседи о єврействе // Избранные произведения. – Иерусалим: Б-ка Алия, 1979. – С. 51).

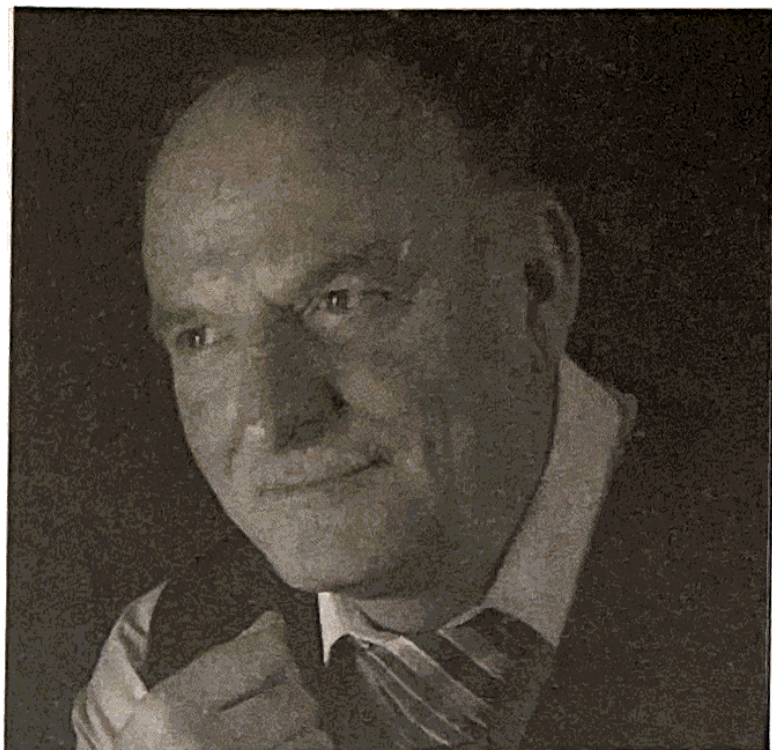
³³ Принагідно зауважимо, що ця антитеза взагалі характерна для світовідчуття fin de siècle. Найвиразніше, хоч і на цілком відмінному матеріалі, висловив її інший Франковий сучасник – Г. Ібсен у «Пер Гюнті», де різниця між людиною і тролем визначається як різниця між «бути собою» та «бути задоволеним собою».

сказані на однім вічу: „Відай, пан-Біг хоче з нас мати остру і добру сокиру, коли нас так твердо гартує“» [41, 509].

Не будемо зараз вдаватися в розбір, скільки в цій Франковій «духовній вітчині» від «горнього Єрусалиму» Сковороди, скільки, хай і несвідомо запозиченого, – від «братчиків», точніше, від «Книг Буття Українського Народу» з їхньою національно-месіаністичною історіософією та похідною від неї ідеєю, що шлях народу, як і окремого індивіда, має провадити в царство духа. Загалом, попри сюжет, Франкова поема з ідейного боку з месіанізмом стикується досить опосередковано – Франків Мойсей не наділений визначальним і сутнісним для класичного пророка-місіонера «почуттям посланства», яким так дорожив романтичний націоналізм і яким ще відзначалися «братчики». У «Молодої України» його вже заступило **почуття обов’язку**, а відповідно й національний герой утратив свою харизму, зробившись трудівником-«каменярем» (останнім українським харизматичним героєм-націотворцем можемо вважати Шевченка). Не випадково й про Мойсея в тексті раз у раз наголошується, що він віддав своєму народові «весь вік, весь труд», «для нього трудився» і т.д. – такий лексичний ряд навряд чи пасує харизматичному лідерові («трудящий пророк» і нині звучить оксюмороном!), зате доволі точно відображає характер Мойсеєвої місії як власне **виховної**, світоглядово-формуючої, отже, типово інтелігентської (показові епізоди з дітьми, чию «кров і душу» таки просякли чуті з колиски «пророцькі слова»). Саме в цьому сенсі слід розуміти Мойсеєву заяву, що Ізраїль піде «у мандрівку століть» із печаттю його, Мойсеєвого, духа. А що цих сорокалітніх цілеспрямованих трудів виявилось все ж замало, аби виплекати в народі **готовність** посісти власне царство (ми вже згадували про страх історичної неготовності як домінантне – і несхибне! – Франкове передчуття напередодні глобальних революційних потрясінь), то потрібен рішучий пасіонарний поштовх, котрий спричинив би одномоментний перехід від помалу накопичуваних кількісних змін до нової якості – від юрби до народу. Функцію такого пасіонарного поштовху й виконує Мойсеєва смерть, чи, радше, зникнення: певним чином тут дублюється

парадигма «пустині» – Ізраїль уражений навіч представленою відсутністю Мойсея на горі, його не-буттям, пустотою («І було те „нема“, Мов жах смерті холодний») і бунтується-повстає він, у кінцевому підсумку, саме опираючись цій новоутвореній пустоті, – тобто це і є в чистому вигляді «бунт духа» («Із номадів лінивих ся мить / Люд героїв сотворить»). Місія героя-інтелігента завершилась – з «маси» викристалізувався «народ-творець».

Олександр Білецький свого часу назвав «Мойсея» – «заповітом українському народові», і це справді так: поема автобіографічна – Франко інвестував у неї всю свою віру в те, що його ціложиттєвий «труд», покладений на перетворення «неісторичної» Галичини, найвідсталішої провінції Габсбурзької монархії, в невід’ємну творчу складову відродженої до національного буття України, виявиться немарним бодай після його смерті. Характерна подробиця: в архівах Українського Музею у Вінніпегу зберігається унікальна реліквія – розкішна, мистецьки інкрустована бартка з ініціалами «І.Ф.», яку, за переказом, Франко подарував молодому Євгенові Коновальцю. Вплив Франкового «будительського» подвигу на те безпрецедентне, кажучи за Ортегою, «піднесення історичного рівня» наших західних земель після поразки Визвольних змагань і утримання їх у пасіонарно-збуреному стані впродовж наступних тридцяти років, яке, в кінцевому підсумку, й виявилось вирішальним для збереження Україною своєї ідентичности, – тема, до якої нашим дослідникам іще тільки належить приступити.

«І В ВЛАСНІМ КРАЇ САМ СВІЙ ПАН» (СВІТОГЛЯДНІ ПОЗИЦІЇ ІВАНА ФРАНКА І ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ)

Генеза поглядів І. Франка на проблеми держави і нації

Приїхавши на навчання до Львівського університету, І. Франко вже у 1875 р. увійшов до складу редакції журналу «Друг». Підтримуючи тісні зв'язки з М. Драгомановим, беручи участь у кольпортажі женецьких видань, члени редакції журналу «Друг» вдавалися до широкої полеміки з редакторами народовських і москвофільських видань, пропагували соціалістичні «новітні ідеї»¹. Якщо народовцям не подобалася занадто радикальна позиція молоді, то москвофіли вбачали в особі О. Терлецького, М. Павлика, І. Франка, І. Белея та їх оточення тих, хто бачить антинародну політику москвофільства, спрямовану на суспільно-політичний розкол і готовість іти на угоду з будь-якою реакцією. Брошури-метелики О. Терлецького і С. Подолінського, видані у Відні (1875–1876), поширювала в Галичині редакція часопису². Москвофіли вдалися до тактики доносів і цькування,

¹ Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 112–113.

² Трусевич С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х роках ХІХ ст. – Київ, 1977. – С. 138–139.

широку кампанію проти соціалістичних ідей розгорнули і польські консерватори.

Уважно стежила за ростом соціально-політичного руху в Галичині і царська охранка, маючи очевидно інформацію як від таємної австрійської поліції, так і від своїх агентів з москвофільського табору³.

Арешт у січні 1877 р. М. Павлика, судова розправа над ним виливається у другий соціалістичний процес у Галичині. Відтак 13 липня 1877 р. було заарештовано І. Франка⁴. Юнака звинуватили в пропаганді соціалістичних ідей, процес набув розголосу в краї. Франко став проскрибованим, від нього почали сахатися ті, в помешкання кого ще недавно він був вхожий. І. Франко, не хочучи того, став знаним в Галичині соціалістом, хоча про соціалізм як про теорію мав тоді досить смутні уявлення. Зрозуміла річ, що після виходу з тюрми І. Франко таки вирішив з'ясувати для себе те, у чому його звинувачували, оскільки соціалістичні ідеї назверх йому імпонували ще під час навчання у Дрогобицькій гімназії. Як згадує його шкільний товариш М. Коріневич, «Франко кілька разів, навіть часом у ліжку, висловлював свої гадки, як би то було добре, якби людське майно розділити між всіх порівну, щоб народ вибирав собі сам пануючого і т.д.»⁵, – то ці ідеї впали на благодатний ґрунт: молодий Франко став соціалістом. Тому на кінець 70-х – початок 80-х рр. XIX ст. можна характеризувати Франка, як такого, кого захоплювали соціалістичні ідеї. Спостерігається навіть неґація національного питання, про що він пише у листі до М. Павлика наприкінці червня 1879 р. з приводу планів друкування «Дрібної бібліотеки»⁶ [48, 190–191].

Та вже дуже швидко І. Франко стає на чітку національну позицію і змінює свої погляди. Через два роки після «Каменярів» (написаних до свого першого арешту), він пише вірш «Не пора», що стає фак-

³ ЗЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 827, од. зб. 54, а. 1.

⁴ Про це див.: *Калинович В. І.* Політичні процеси Івана Франка і його товаришів. – Львів, 1967.

⁵ Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 95.

⁶ Тут і далі у квадратних дужках посилання на: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1976–1986. Перша цифра – том, друга – сторінка.

тично другим національним гімном українського народу після «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського. Як його датує В. Сімович⁷, цей вірш Франко написав у 1880 р.

Отже, буквально через рік І. Франко, стоячи на шляху мислення загальнонародними категоріями, водночас кидає засадничий патріотичний клич:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара,
Нам пора для України жить.*⁸

Національна українська ідея відбита у цілому циклі з чотирьох віршів «Україна» («Моя любов», «Національний гімн» («Не пора...»), «Ляхам» та «Розвивайся ти, високий дубе»), написаного у 1880–1883 рр., який вперше побачив світ у збірці «З вершин і низин» (1887).

Будучи під певним впливом ідей М. Драгоманова, працюючи в редакції робітничої газети «Ргаса» і посилено студіюючи новітні соціалістичні теорії, І. Франко ще в 1877 р. пише свої оповідання бориславського циклу «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», опубліковані в «Друзі». Але це не значить, що він повністю підпав під вплив свого старшого друга і вчителя М. Драгоманова, як це сталося з М. Павликом. Світогляд І. Франка кінця 70-х – початку 80-х рр. увібрав у себе засади різних соціалістичних теорій, ідеї Дарвіна, філософію Бокля, Конта, Мілля, Спенсера й інших. За влучним висловом Я. Грицака, цей світогляд можна образно представити як будівлю, цеглини якої запозичені з різних соціалістичних і наукових теорій⁹. Тому ніколи Франко не йшов сліпо за Драгомановим, завжди відстоював свою власну думку [48, 276–277; 48, 295; 48, 347; 48, 434–436, 48, 480, 485 та інші]. Це можна простежити як в листах І. Франка до М. Драгоманова, так і особливо у листах

⁷ Франко І. З вершин і низин. – Київ; Ляйпціг, 1920. – С. 175.

⁸ Там же.

⁹ Грицак Я. ...Дух, що тіло рве до бою... – Львів, 1990. – С. 70.

М. Драгоманова до І. Франка¹⁰. Чітко розбіжність поглядів І. Франка з М. Драгомановим проглядається у його статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906). Мабуть, чи не найголовнішим є те, що І. Франко характеризував свого вчителя як *gente Ukrainus, natione Russus*, а це значить, що справжнім українським патріотом Драгоманов так і не став, не піднявся до розуміння майбутнього української нації [45, 430].

До переходу на суто національні позиції і ревізію соціалістичних теорій упродовж 80-х рр. І. Франка спонукало:

– глибоке вивчення здобутків духової культури, перетворення юнака в одного з найосвіченіших людей свого часу, енциклопедиста, знавця політики всіх епох і народів;

– розуміння, що під народницькими і пролетарськими гаслами в Росії і соціалістичними в Галичині ховаються власні національні інтереси росіян і поляків. Особливо це стало зрозуміло Франкові під час співробітництва з польськими соціалістами. Українсько-польські зв'язки цього періоду були досить тісними¹¹. Та наприкінці 80-х рр. польські соціалісти в українському питанні перейшли на шовіністичні рейки. Потерпіло «банкрутство» «общерусизму на українському ґрунті» і Драгоманов, що почував себе перш за все росіянином, а тільки потім українцем, перший упав його жертвою¹²;

– неможливість марксистів та їх послідовників поєднати соціальні і національні поняття. Якщо національне питання для державних націй фактично не стояло, то чи міг І. Франко, великий патріот свого народу, кинути цей народ, пустившись на сумнівні і часто не логічні соціалістичні теорії? За його словами, «...в інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї вирости тільки з виразного національного ґрунту, і тільки тоді вони

¹⁰ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. – Київ, 1926.

¹¹ *Homowa E.* Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z Polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S. 20–52; *Najdus W.* Polska partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1919. – Warszawa, 1983. – S. 54–57.

¹² *Франко І.* Молода Україна. Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 30.

перестають бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю»¹³.

Очевидно, ці думки стали життєвим кредо зрілого Франка, що сформували його світогляд і дали низку наукових статей з критикою марксизму та свого бачення української державности в майбутньому.

Треба також серйозно продискутувати означення І. Франка як революціонера-демократа, що культивувалося впродовж всього періоду підрадянського франкознавства. На мій погляд, ця дефініція у великому наближенні могла б бути щодо нього хіба що лише до кінця 70-х рр. XIX ст. Та й то, на наше теперішнє розуміння, такого явища, як «революціонер-демократ», на відміну від Росії, в Україні взагалі не було. Певно, є також дискусійним, чи можна чітко означувати погляди юнака, якому ще тоді не було й 25-ти років. Від початку 80-х рр. І. Франко, очевидно, належить до радикальних націонал-демократів. Сподіваюсь, ця теза отримає визнання у сучасному франкознавстві.

Проблеми Української держави в науковій творчості І. Франка

Стоячи на радикальних націонал-демократичних позиціях, уважно слідкуючи за розвитком сучасних йому суспільно-політичних теорій, І. Франко дуже критично ставиться до будь-якого доктринерства, не може погодитися з тим, що соціалізм «особливо для мас менше освічених його прихильників має далеко більше характер релігії, опертої на непорушних догмах та на культі осіб, аніж характер науки»¹⁴. І. Франко констатує, що німецький соціал-демократизм дуже добре прищеплюється на російський ґрунт і здобуває там багато своїх прихильників, котрим імponує знанням будущини, простотою в ставленні і розв'язанні найскладніших питань, догматичністю тез і нібито науковою фразеологією. Він вбачає небезпеку,

¹³ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 16 січ.

¹⁴ Франко І. До історії соціалістичного руху // Літ. – наук. Вісник. – 1904. – Кн. 3. – С. 134–135.

що на цю доктрину ловиться українська молодь. Будучи ворожим до усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, противником національного руху, соціал-демократизм «з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура» [45, 272]. Франка, як і В. Навроцького, М. Левитського та інших вчених-патріотів, не могли задовольнити навіть приманливі гасла демократії, гуманітаризму, часто нереальні проекти нового суспільного ладу, які водночас заперечували демократію і національність. Тому І. Франко ніколи не був, та й власне не міг стати, прихильником «класової боротьби», «пролетарської революції», «диктатури пролетаріату» і ніколи не користувався цими засадничими марксистськими термінами у своїх наукових працях.

Особливо різко виступив І. Франко проти марксо-енгельсо-лассальського вчення про майбутню державу за соціал-демократичними доктринами у праці «Що таке поступ» (1903). На думку соціал-демократів, «держава... мала статися всевладною панею над життям усіх горожан», вона опікується людиною від колиски до гробової дошки, виховує такого громадянина, який їй потрібен, запевнює йому заробіток і утримання, відповідно до праці і заслуг, регулює, скільки і чого треба виробляти на підприємствах, скільки суспільство потребує хліба і харчів, скільки кожна людина має працювати і т.п. [45, 341]. Франко вживає, правда, тут термін, «народна держава», на що теперішні марксистки звертають особливу увагу, мотивуючи те, що він належить не Марксові-Енгельсу, а Лассалеві. Але як точно тут показано основні засади, на яких В. Ленін і більшовицька партія цю державу практично перевели в життя на терені Російської імперії, відзначено такі її головні риси, як плановість в економіці і т. ін. Найголовніше, що І. Франко прозріливо вгадує, до чого може привести така модель держави в майбутньому: «Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодиначного чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, а лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муш-

трою, казенною. Люди виростали б і жили в такій залежності, під таким доглядом держави, про який у найабсолютніших поліційних державах нема мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» [45, 341].

Далі Франко дуже точно передбачає ще один важливий момент – керманичі такої держави зосередять у своїх руках практично необмежену владу над життям і долею мільйонів людей, якої не мали найбільші деспоти. «І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула б вікном: не було б визиску робітників через капіталістів, а була б всевладність керманичів – усе одно, чи родових, чи вибраних мільйонами членів народної держави» [45, 342]. Франко робить висновок – така модель держави підітне корінь усякому поступу і, довівши загальне до певного ступеня загального насичення, зупинить подальший розвій. Він також справедливо констатує всевладність комуністичної держави у всіх десяти точках «Комуністичного маніфесту» Маркса і Енгельса, що «в практичному переведенні означало б тріумф нової бюрократії над суспільством, над усім її матеріальним і духовим життям»¹⁵. Саме це сталося на практиці в СРСР, і велике щастя в тому, що ця держава, принісши неймовірні моральні і фізичні винищення, припинила своє існування наприкінці ХХ ст. Будь-які словесні викрутаси марксистів про те, що буцім-то Маркс-Енгельс-Ленін думали не так, є нічим іншим, як звичайнісінькою демагогією. Критикуючи Ю. Бачинського за його аргументи про необхідність досягнути політичну самостійність на підставі окремих засад економічної теорії марксизму¹⁶, а також вважаючи недостатніми назагал переконливі аргументи М. Міхновського, який покликався на історичне право України¹⁷, Франко трактував державну незалежність українського народу, як вияв його політичної зрілості. По суті, сучасний американський політолог З. Бжезінський суголосний з І. Франком – перебуваючи весною 1993 р. в Україні він заявив, що майбуття української

¹⁵ Франко І. До історії соціалістичного руху // Літ. – наук. Вісник. – 1904. – Кн. 3. – С. 152.

¹⁶ Про це: Франко І. "Ukraina Irredenta" // Житє і Слово. – 1895. – Т. 4. – С. 471–483.

¹⁷ Міхновський М. Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – С. 16–17.

державности залежить від реалізації програми розбудови нації, якої, на жаль, у нас сьогодні немає. Франко ще на зламі XIX–XX ст. заходився опрацьовувати саме таку програму і головні її напрямки виклав у своїх наукових працях, на яких ми зупинялися вище, і куди з повним правом слід зачислити також «Одвертий лист до галицької української молодезі» [45, 401–409].

Художня спадщина І. Франка і бачення ним державного устрою

Якщо у молодого І. Франка в ліриці переважає суспільницький тон, а його поезії діляться на такі, що стають висловом загально-світових думок, і такі, що їх тлом служить Україна, то у зрілому віці агітатор і запальний проповідник ідей поступу перетворюється у спокійного обсерватора життя свого народу, причому в його поезії пробивається велике почуття сили народу і віри в кращу будучину¹⁸. У збірці «З вершин і низин» (1887) суспільні мотиви є навіть у циклі «Веснянки»: щоб українська нива плекала добре сім'я, а народ мав добру службу з її плоду [1, 28]; щастя, волю добуватиметься через вирощене бажання волі і братерську згоду. У вірші «Мій раю зелений» спостерігається співзвучна поезії Шевченка ідеалізація села. За те, щоб щасливі люди працювали на прадідівській землі, де нема пана, нема рабів, поет радий би терпіти весь вік у ярмі [1, 44–45]. Ця ж думка присутня в поезії «В XXIII-ті роковини смерті Тараса Шевченка» (1884), у циклі «З книги пророка Єремії» (1906) [3, 362].

Ще в ранньому вірші «Наймит» (1876), яким розпочинається цикл «Excelsior», Франко впевнено викладає своє кредо:

*Ти сам оратимеш – властитель свого труда
І в власнім краї сам свій пан!* [1, 62].

¹⁸ Крушельницький А. Іван Франко. Поезії. – Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. – 1909. – С. 275.

Віра в те, що нація стане вільною, сконденсована у циклі «Гадки на межі» [1, 186]. І. Франко був завжди переконаний, що шлях до волі приведе до успіху лише за наявності бажання усієї нації, а тому згода має бути чи не найголовнішою передумовою [3, 299]. Пересторога, що через брак національної свідомості і втрати національного ідеалу у складних для українського народу політичних обставинах його кращі сини працюють для розвою духової культури чужих націй, проходить скрізь його наукові і художні твори:

*...– одного лиш тобі благаю з неба,
Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найкращії сини* [2, 184].

Віра в майбутню самостійність України особливо проявилася у найвизначнішому поетичному творі І. Франка, його заповітові нащадкам – поемі «Мойсей», зокрема у знаменитому вступі «Народе мій...» [5, 214]. В алегоричних образах поеми відбито низку державницьких і самостійницьких позицій автора: Оріон, приміром, є пересторогою для всіх, хто любить неосяжне, а ради осягнення фантастичних цілей «топче рідне і знайоме» [5, 252], а всі, хто вірить чужим очам, «в те трафля, в що не мірить» [5, 253].

Своє бачення відродження українського народу і віру в його сили І. Франко викладає в драматичній картині «Великі роковини» (1898) – пролозі, говореному перед ювілейною виставою в пам'ять 100-ліття нової української літератури, яка жодного разу не друкувалася в радянських виданнях¹⁹. Козак-невмирака, проспавши сотні літ після упадку Гетьманщини, чує і бачить, що його народ не пропав. Останній монолог козака-невмираки – концентрована програма дій для кожного українського патріота: мусимо готувати себе до великих справ, а Богдан (вождь народу) прийде як сума змагань і сил цілої нації. Автор закликає до опанування знаннями, які є новітньою зброєю нинішнього часу, досягти розуміння, що від волі одиниці залежить

¹⁹ Франко І. З вершин і низин. – Київ; Ляйпціг, 1920. – С. 693–702.

доля мільйонів, що стрижнем усього є національне виховання дітей. І. Франко бачить свій народ із новим мечем у твердих правилах, святою вірою в очах – ще не вмерла і не вмере Україна²⁰. «Великі роковини» просякнуті патріотичним, далеко не пацифістським духом, а в написаній значно раніше поезії «Гриць Турчин» (1880) звучить прямий заклик до молоді оволодівати військовою справою [1, 98]. Тож чи має рацію А. Чайковський, який звинувачує І. Франка у сповіданні серед української молоді антимілітарних настроїв, аналізуючи невдачі наших Визвольних змагань у своїх мемуарах²¹?

Роздуми про майбутнє народу є і в низці прозових творів письменника, а в повісті «Перехресні стежки» зустрічаємо глибокі філософські роздуми про роль інтелігенції в боротьбі за це майбутнє. Навіть наведені приклади, які не вичерпують цієї теми, показують, що впродовж усього життя І. Франко був консеквентним борцем за самостійність і соборність України і ніколи не схибив з обраної життєвої позиції. І. Франко не написав якоїсь окремої синтетичної праці, де би дав ясне бачення майбутньої української держави. Та й це він вважав робити недоцільним, оскільки далекі прогнози, на його думку, є з області не науки, а радше фантастики.

Його уявлення про неї ми знаходимо в низці наукових і художніх творів. Водночас, добре знаючи різні суспільно-політичні течії і вчення, в тому числі і марксизм, будучи високо ерудованою людиною, він не міг не бачити істотних протиріч у вченні Маркса і Енгельса, бачив нерозв'язаність передусім національного питання недержавних націй, хибність марксо-енгельсово-лассальського конструювання держави при соціалізмі. Яскраве свідчення ревізії марксизму – статті на суспільно-політичні теми, написані ним у 1896–1907 рр. – час його найвищого творчого злету.

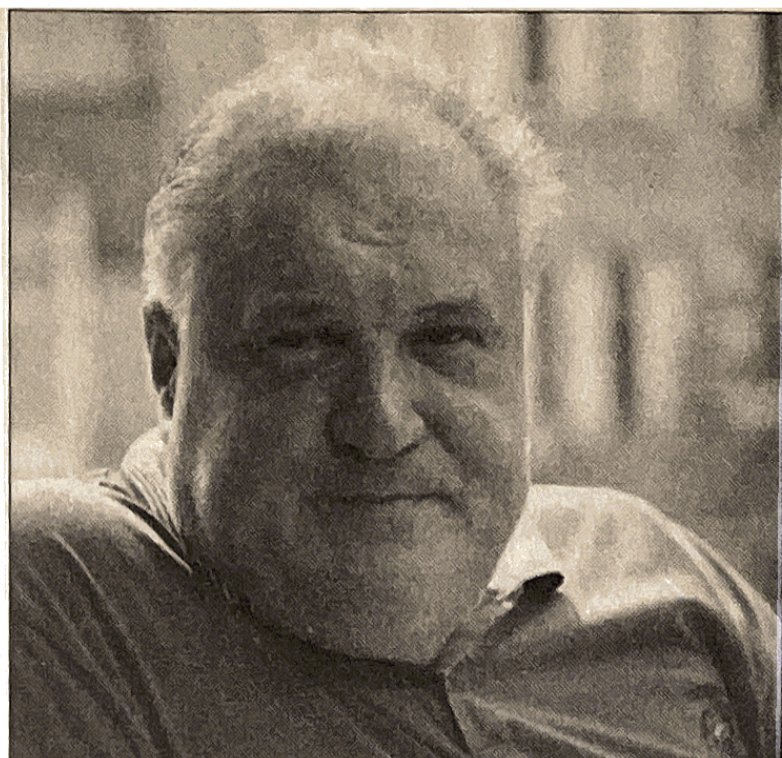
Ревізія марксизму, доведення нелогічності і шкідливості його постулатів вважалася найбільшим гріхом у більшовицькій державі. Не маючи змоги заборонити творчість І. Франка, було зроблено все

²⁰ Франко І. З вершин і низин. – Київ; Ляйпціг, 1920. – С. 702.

²¹ Чайковський А. Чорні рядки / Мої спомини за час від 1 листопада 1881 р. до 13 травня 1919 р. // Дзвін. – 1990. – № 6. – С. 77.

можливе, щоб шляхом заборони друку найважливіших праць з цього питання (старі видання перебували у спецфондах), ця частина спадщини була читачеві недоступною.

І. Франко свято вірив у державну самостійність українського народу. Ще в 1900 р. він написав: «Ідеал національної самостійности в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай так. Так не забуваймо, що тільки від нашої свідомости того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки» [45, 285]. Ради цього ідеалу він працював, не шкодуючи сил, усе своє життя.

КАМЕНЯР VS КОБЗАР

Між інтуїтивізмом, або ж геніальним прозрінням, останнього і раціоналізмом, або ж геніальним прозрінням, першого – не лише часовий проміжок і трайбалізм малої батьківщини, не лише інтелектуальний потенціал особистості, а й ставлення до власного життя і наявність продовжувачів роду, що не просто не відреклися справи батька, а й продовжили те найголовніше, що переводить особистість із формату особи з високим обдаруванням до формату національного стратега.

Тут мова не про те, хто кого породив і хто кого мусить убити, мова про те, хто кого повинен знати настільки, щоб стати якісно новим кроком для національного самостановлення. Тож суть формули «Каменяр проти Кобзаря» власне в тому, як синам, спадкоємцям, продовжувачам не наробити помилок попередників. Хіба доля давала шанс Франкові на партачення власного життя? Шевченку ж навпаки – подарувала, разом зі спокусою столичного богемного життя та наступною армійською муштрою. За умов жорст(о)кого середовища несподіваний геній *розчиняється* у або *розпорошується* на постійні потуги самозбереження. А розпорошувати або множити потенціал ще й допомагали обставини і правова культура імперій, в котрих існували обидва генії. «Тюрма народів» з її державним православ'ям, і правовий та людиноцентричний формат Австро-Угорщини; губернії

Росії й Королівство Галичини та Володимирії – принципово відмінні середовища для законослухняного громадянина. Але де ж поетові бути законослухняним в часи підневільні – поет розсуває межі свободи, якщо з часом й сам не стає творцем неволі для посполитих спів-племінників. Дім поета не держава, а мова; в цьому сенсі – і Кобзар, і Каменярь були перш за все зодчими, адже громадянська фрустрація провокувала виплеск креативу в мовному царстві. Майже як у небесному! Шевченкові реалії, на відміну від Франкових, не робили його медійною фігурою, тому публіцистичний азарт Шевченка гасився в листуванні або в «Щоденнику», і цим він схожий на реінкарнованого Сковороду. Франко ж був блискучим публіцистом, навіть більше – генератором змістів. Або ж смислів! І це якраз та нова якість українського діяча, що давала надію на швидке повернення українства в коло європейських одержавлених народів:

«...мета мого життя й деяких моїх товаришів полягає в тому, щоб підтримувати життєві духовні зв'язки української інтелігенції з високорозвинутими націями Європи, а, з іншого боку, ближче познайомити ці нації з духовним життям українського народу...»

«Тільки... інтегральна, всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів. Бо ані фіра книжок самих сего не зробить, ані копиця брошур самих, ані пів-копи послів самих, ані Академія наук сама, ані тисяча шкіл з руською мовою викладовою самою, ані тисяча віч самих. Треба всего сего, але треба всего, на всі боки, щоб ми справді росли органічно...»

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів.

Все, що йде поза рамами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»

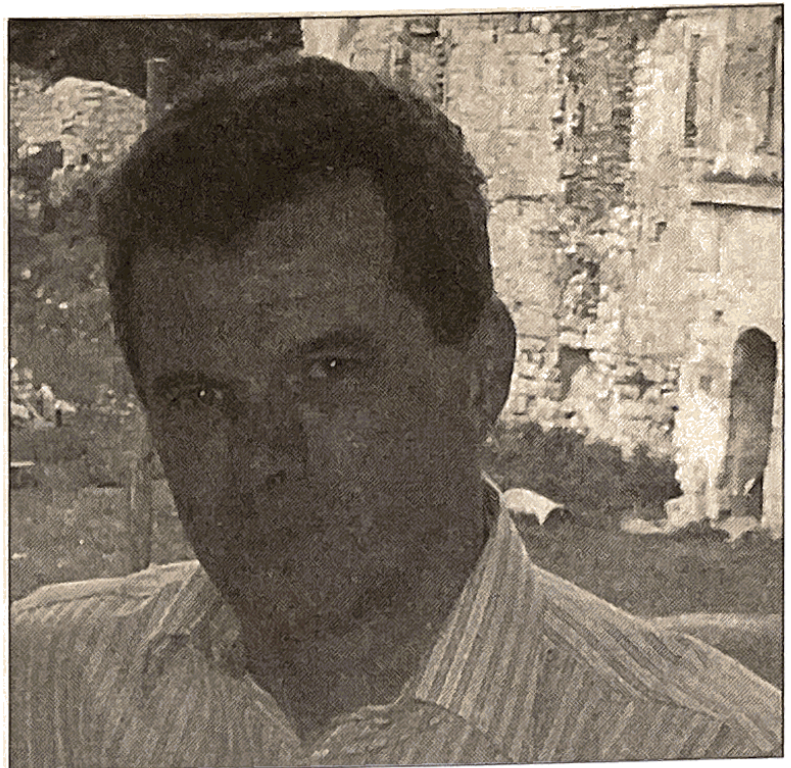
Коли геній проявляється в інтуїції, поет виступає лише провідником, вустами чи пером якого говорить абсолют – і тут вустами обох говорила мова. Прозріння в поетичних текстах Каменяра та Кобзаря натякали на божественну природу таланту кожного. Сама мова творила диво провидіння. І, можливо, поет не керувався, як павучок, снуванням мисленнєвої нитки, а йшов зачудований мовою. Але там, де доводилося просто розумувати без зачудування мовою, – між Франком і Шевченком та ж дистанція, що й між постаментом і пам'ятником. І що ж ми маємо в цій диспозиції? Так мало захоплених величчю пам'ятника, себто Франка, і так багато зачудування Шевченком, властиво – постаментом!

Постамент сприймається по-всякому – і малоосвіченим, і світочем, Постамент не має небезпеки залишитися для нації непрочитаним. Пам'ятник же просто приречений бути навіки недопрочитаним символом, наставником нації, вченням якого остання так і не скористалася сповна, зате не обмежила себе в насолоді прочитання Шевченка, навіть не задумуючись про запаморочливу кривавість, з точки зору сучасної людини, його романтичних текстів, котрі хтось із сучасників порівняв із кривавістю комп'ютерних ігор. Боронь Боже, навпростець, дослівно скористатися такими заповідями.

Але фатальна непрочитаність Франка перетворює його в цілком елітарний формат – щоби прочитувати Франка, «душа зобов'язана трудитися», і, маючи на час розквіту його таланту малоосвічене населення, на час важливості його прочитання маємо іншу національну хибу – втому мас від знання, консюмеризм як заміну знанню. Тому за непрочитаністю Франка як символа все ж з'являється інший план – життя Франка як приклад націєтворчості. Шлюб у Києві. Соціалістичні ідеї. Діти... Шевченка ж можна вважати пошлюбленим лишень із власною нацією...

Франко як український бургер подає хороший життєвий приклад, щоправда сам він був дещо схибленим бургером, адже українське міщанське середовище його не розуміло, щоб потім розповідати дітям: «Я за життя бачив Франка. Він ішов із обвислими ослабленими руками і обпльованою спиною! То й я йому в спину плюнув! Бо так поляки робили...»

Може потім виявитися, що твоя інакшість і доброта, як продовження таланту, – лише гарантія твоєї вартості для майбутнього. І Франкове існування у відносному комфорті, й Шевченкове, у кос-аральських пісках, – це випікання алмазу сутності із графіту буденщини під зусібичним тиском мегатонн народного страждання. І вийнятий з надр раніше Шевченко засліпив красою, алмаз же Франка – супермеганадтвердий. Саме такі погано піддаються ограновуванню, саме такими розрізають скло, і тут краса не важлива, важлива функціональність. Нація, збудована на матеріалі Франка, – стійкіша. Це кам'яниця супроти хати!, Каменяр versus Кобзар!..

СНОВИДІННЯ У ФРАНКОВИХ СЮЖЕТАХ

Феномен сновидіння завжди привертав пильну увагу Івана Франка – письменника, фольклориста, літературознавця. Так, у поважному зібранні «Народні вірування на Підгір'ю» у розділі «Народна антропологія» віднаходимо чимало повір'їв, пов'язаних із сновидіннями людини: «Коли сняться коралі, то се віщує сльози; бійка віщує якусь новину або якогось гостя; пес значить ворога або сварку; г...значить гроші; радість у сні віщує смуток на яві; діра в одязі віщує згубу; чиста вода віщує здоров'я, радість, а каламутна віщує нещастя або слабість» [т. 54, с. 152]¹ тощо. Фундаментальна Франкова збірка «Галицько-руські народні приповідки» містить 144 приказки на тему «Снитися» і 27 на тему «Сон». «На роботі», «Ріпник», «На дні», «Місія», «Захар Беркут», «Перехресні стежки», «Основи суспільності», «Похорон», «Каменярі», «Чого являєшся мені у сні», трактат «Із секретів поетичної творчості» – ось далеко не повний перелік тих творів письменника, в яких під певним кутом зору описано та досліджено сонні візії особистості. Введення їх

¹ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. – К., 2011. – Т. 54. – С. 152.

у художні тексти пов'язано з певною метою; вони виконують певні функції й мають свої механізми творення. Аналіз сновидінь, що їх письменник моделює у власній творчості, дасть змогу зазирнути за лаштунки психіки самого Франка. Залишаємося на переконанні, що саме вона, психіка творчої людини, є багатющим джерелом для створення ірреальних образів та картин. Якщо, наприклад, сновидіння Франкових персонажів і не є точними копіями авторських, то запозичують від них певні деталі, чи засоби поєднання цих деталей, чи, врешті, й сам матеріал сонної візії. Тут, мабуть, не варто цілковито нехтувати й книжний характер цих явищ: алюзії, ремінісценції, інтертекстуальні зв'язки тощо. Та, поза всяким сумнівом, переважна більшість їх усе ж має індивідуальне авторське походження. Але про все за порядком.

Сновидіння – найпоширеніший вид ірреального у Франковій прозі. Уже в ранньому оповіданні **«На роботі»** ріпник Гринь переповідає власний сон. Опускаючись у штольню, він раптом потрапляє на зелену квітучу луку, де зустрічає жінку з сумовитим обличчям на ймення Задуха, яка спихає хлопця в глибоку яму. Характерно, що молодий Франко, озброєний позитивістичною методикою з її тяжінням до аналізу, послуговується ірреальними образами сновидінь досить часто. Пригадаймо: у своїй ранній студії **«Література, її завдання і найважливіші ціхи»** він маніфестував, що аналіз дійсності має пов'язуватися з використанням даних науки, зокрема психології, медицини та патології. Дослідження сновидінь дають з цього погляду вдячний матеріал. Сон Гриня виконує сюжетотворчу функцію: він передбачає майбутнє, є своєрідним дежавю² для свідомості героя, копією майбутньої реальності. Наступного дня, опустившись у справжню штольню, він втратив свідомість і побачив видіння, яке стало продовженням його минулого сновиддя.

Схожими за фактурою є й сновидіння Василя Півторака (**«Навернений грішник»**). Той уві сні бачить трьох своїх синів, «тонучих у глибоченній ямі в смердячій кип'ячці». На відміну од попереднього,

² Термін з ділянки психології. В буквальному перекладі з французької – «те, що було».

він «виростає» з реального ґрунту: в ямах на той час уже загинули найстарший і наймолодший сини Півторака, Сень і Михайло.

Повістка³ «Навернений грішник» має в своєму сюжеті цілу низку ірреальних образів та картин. Легко виокремлюється тут мотив падіння у глибінь (як і в попередньому творі). Василеві сниться, що він летить у страшну пекельну прірву, а згодом у хворобливому видінні він бачить себе на самому споді пекла, де терпить страшні муки. Використання такого сновидіння, на мою думку, не випадкове. Молодий Франко (часу «Бориславських оповідань») не сприймав процесів лямпенізації селянства, що уявлялися йому як відступ од відвічно встановленого, упорядкованого трибу життя. Роздуми про ці явища нерідко мають есхатологічне забарвлення: «За горбами, в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах, стояло по полю полукіпків, що зізд на небі, а на бориславських частках лиш де-де кладенички видніються. Уже другий рік – кара від Господа, та й годі!» [т. 14, с. 341]⁴. Як побачимо нижче, цей мотив повторюється у Франкових творах досить часто – його можна кваліфікувати як константний для творчої психіки автора.

У «Наверненому грішнику» простежується й інший мотив – вростання в землю: «Земля давить його (Василя. – М. Л.), і марно він старається видобутися з живого гробу» [т. 14, с. 358]. І нарешті – мотив отрути: Василів син Іван п'є в корчмі й дає йому, батькові, отруєної горілки (схожий мотив Франко розроблятиме в пізньому оповіданні «Як Юра Шикманюк брів Черемош», де він матиме «реальну», а не «сновидну» природу). Названі мотиви виконують у творі характеротворчу функцію, передають внутрішній стан Василя, ілюструючи історію його хвороби (алкоголізму), яка тут подана з клінічною точністю.

³ Повістка – епічний, здебільшого прозовий жанр, за обсягом середній між оповіданням і повістю, з однолінійним сюжетом, фабула якого обмежена кількома епізодами з життя небагатьох персонажів, з доволі виразним наративним тлом (описами, відступами тощо). Особливо характерна для літератури XIX ст. (романтичної, реалістичної, натуралістичної).

⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – К., 1976–1986. Покликаючись на це видання, в дужках вказуємо том і сторінку.

У дещо пізнішому оповіданні «**Місія**» патерові Гаудентію в снах являється око, «величезне, оживлене, на курячих лапках», яке «кліпало якось страшенно, силувалося щось заговорити, але не могло» [т. 16, с. 267]. Автор вказує на збудник персонажевого сну – реальне людське око, яке колись, у дитинстві, Гаудентій разом з іншими дітьми знайшов після мазурської різні. Жахлива дійсність, отже, провокує страшний сон. Це сновидіння, до речі, патер бачить часто. Воно відіграє для оповідання і характеротворчу, й сюжетотвірну роль водночас: впливає на становлення патера як релігійного місіонера, рухаючи тим самим сюжет. Крім того, на формування сновидінь можуть суттєво впливати почуті або прочитані історії. 1896–1897 рр. Франко перекладав поезію В. Гюго «Сумління», в якій ідеться про те, що коли «Каїн утікав з-перед лиця Єгови», йому привиділося

*Око дивнеє, отверте, аж горить
І, не змигаючи, на нього з тьми глядить
з-посеред неба [т. 12, с. 293].*

Художню деталь, почерпнуту з вірша французького поета, Франко «передав» у сновидіння свого персонажа.

Образ кривавого ока відгукнеться згодом у повісті «**Великий шум**», а саме у видіннях пана Суботи. «На пана Суботу від самого початку острої зими находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. [...] Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-одніське, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. Око не ворухнеться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь щохвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз» [т. 22, с. 311]. Характерно, що ця жахлива візія майже живцем списана з внутрішньої, психічної реальності її суб'єкта. Молодший сучасник Франка Михайло Мочульський згадував: «Це не фантазія, – це страшна галюцинація, яку пережив сам Франко. В. Гнатюк питав

його, звідки в його повісті така страшна візія з кривавим оком, і він сказав йому, що це галюцинація і що галюцинації взагалі мучать його». Повторення такого жахливо-кошмарного видива не випадкове. Працюючи над «Великим шумом», письменник водночас готував до друку збірку «Місія. Чума. Казки і сатири». Давній образ, увійшовши у схильну до галюцинацій психіку, прибрав нової модифікації. Сновидно-галюцинаторний образ кривавого ока, як бачимо, має і книжну, і внутрішньопсихічну мотивацію.

Сновидіння Гаудентія («Місія») набувають гротескного характеру. Йому сниться все те, що він бачив удень, але в потворних виявах: «Із бараболі робляться блощиці, величезні, червоні», одна з них намагається «виссати кров із його серця» [т. 16, с. 288]. Гротеск, за визначенням «Літературознавчого словника-довідника», – це вид художньої образності, для якої характерні фантастична основа, тяжіння до особливих, незвичайних, спотворених форм, поєднання в одному предметі або явищі несумісних, різко контрастних якостей, що веде до абсурду, робить неможливою логічну інтерпретацію гротескного образу; він створює особливий – надприродний, химерний, дивний світ (К., 1997. С. 173). Гротескові властиві перебільшення, швидкість та оперативність у розгортанні образу, конкретність і водночас алогічність у створенні епізоду. Думаю, переважна більшість людських сновидінь нагадує гротескні сцени. Франко-теоретик пропонував свої пояснення природи сновидінь: «Сонна фантазія, – писав він у трактаті “Із секретів поетичної творчості”, – потрафить уявити нам такі образи, такі сцени і ситуації, яких ми в житті ніколи не бачили і не зазнавали. Вона потрафить скомбінувати все те з величезного запасу наших звичайних вражень і ідей, послуگуючися збільшеною в сні легкістю в асоціюванні ідей» [т. 31, с. 74].

Гаудентій бачить ще один сон: нібито з землі виростає військо, «якісь нові лицарі, страшні, невловимі», які воюють з темними велетнями, а згодом пригнічують і самого патера. Це сновидіння має радше книжне, казкове походження, хоча й тут, мабуть, не обійшлося без індивідуальних авторських нашарувань.

Андрій Темера і Бовдур, персонажі-антиподи з повістки «На дні», теж бачать сні, котрі можна назвати віщими. Андрієві сниться «слизька, погана рука», яка «поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, – кості розступаються перед нею, а рука толочиться всередину, холодна, обридлива» [т. 15, с. 162]. Це сновидіння також подане не без реального підґрунтя: Бовдур намагається вкрати в Темери гроші, коли той спить. У праці «Із секретів поетичної творчості» Франко зазначав: «Те, що на ділі є один момент або якийсь стан, сонна фантазія уявляє собі як рух, як цілий драматичний процес» [т. 31, с. 74]. Доторк Бовдура до шиї сплячого Темери викликає в того ціле сновидіння. Письменник експериментує над персонажами, досліджуючи глибини їхньої психіки, зокрема «нижньої» свідомості, й доходить тих висновків, на які психологія здобулася в ХХ ст.: сприймаючи зовнішні подразники, сновидець усвідомлює їх у момент сну не в їхньому прямому значенні, а перетворює їх згідно зі змістом сновидіння.

Бовдур уві сні бредє берегом кривавої річки, випадково падає в неї й тоне у крові. Дочитавши твір до кінця, читач сприйме цей сон як розгорнуту метафору. Натуралістичний опис убивства Темери («кров бухнула на Бовдурові руки», «кров жбухнула сильніше») немовби поєднує в собі два попередні сновидіння.

Часто персонажі І. Франка бачать у снах жертв колишніх власних злочинів. Ганці з другої редакції «Ріпника» в сні ввижається вбита нею Фрузя: «Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Адить, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!» [т. 21, с. 57–58]. Такі сновидіння Ганка бачить регулярно, вони психічно виснажують її, і вона зізнається в скоєному злочині, що й прискорює розв'язку сюжету. Деталь сновидіння «обігнила рука» теж має реальний підтекст: Ганка зіпхнула Фрузю в покинуту нафтову яму ще півроку тому, тож і набилюється їй на сон розкладене тіло її жертви. «Руку з підземелля (могили)», зазначимо, також можна залічити до досить частотних ірреальних образів Франкових творів. У «Перехресних стежках» афектована уява Регіни продукує всілякі кошмари, серед яких «цьоцина» рука, що простягається з гробу

й благословляє її. Подібний мотив віднаходимо й у «Зів'ялому листі» (вірш «Похорон пані А. Г.»):

*Хто вбив живу душу й перед смертю
За вбійство смертну не відтерпів муку,
Той по смерті з могили розпростерту
Протягне руку [т. 2, с. 132].*

Дід Гарасим («У тюремнім шпиталі») снить молодого жидівкою, яку колись убив: «І все сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все до церкви хреститься... і всміхається, й моргає до мене» [т. 21, с. 153].

Свій сон розповідає й Маня в листі до Массіно («Сойчине крило»). У ньому – погоня. «Якісь вороги, якісь скажені собаки, якісь дикі звірі. Женуть щодуху, з різних боків. Ти біжиш з усієї сили, швидше, швидше, а вони за тобою. [...] Ти падеш, а під тобою земля провалюється. Ти летиш, летиш униз і все ще чуєш за собою погоню. Секунда, друга, третя, кожда довга, як вічність, а страшна, як пекло» [т. 22, с. 80]. Простір і час у сновидіння має свої властивості. Так, уві сні тривимірний час свідомості трансформується в одновимірний – усе вагоме й важливе сприймається особистістю як симультанна (аналітична й синтетична водночас) даність. Простір сновиддя позбавлений статичності: він розтягується й стискається, вибухає й розлітається, пульсує й закручується (так вважають сучасні дослідники), тобто хронотоп сновидіння алогічний, чи, точніше, він підпорядкований іншій логіці – логіці ірреального, яке все ж із реальним тісно співвіднесене. Героїня твору сама зізнається в цьому: «А тепер подумай собі, що такий сон з усіми його страховищами я переживаю отсе вже три роки» [т. 22, с. 80].

Сон Євгенія Рафаловича, що його він бачить після зустрічі з Регіною в Стальського, відіграє надзвичайно важливу роль у романі «Перехресні стежки». Сновидіння тут легко розпадається на три частини: Євгеній довго йде якоюсь сірою пустельною місцевістю і врешті доходить до річки; на річці бачить дарабу з весільним по-

чтом, де в молодому пізнає себе; коли дараба зникає за поворотом, з водних товщ випливає тіло коханої, яке Євгеній кидається рятувати. Згадуваний М. Мочульський у розвідці «Одно видіння Івана Франка» з'ясовує природу цієї сонної візії, а також її походження: «Франкове видіння – це скоріше сон, ніж галюцинація», хоч воно має виразні ознаки галюцинаційного сну. Сновидіння Рафаловича, на думку дослідника, – це екстрапольована візія самого Франка. «Шляхом аналізу сонного видіння нашого поета ми знайшли в ньому: краєвиди, що він побачив у своєму житті, спогади прогульок на дарабі, сліди його захоплення генієм Конрада Фердинанда Майєра⁵, його думки явні, закриті та його любовні переживання, що сильно морщили тихе дзеркало його мрійливої душі».

Однак цей епізод у тканині «Перехресних стежок» свідчить і про аналітизм Франка, який з науковою точністю витлумачує сновидіння Євгенія. Перед безпосередньою демонстрацією сновидіння подається натяк: «Видко, що його (Євгенія. – М. Л.) мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярих фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну турботу» [т. 20, с. 256]. Про характер таких снів Франко знає, певно, з власного досвіду. Попри яскраві, динамічні картини сновидінню притаманні часова й просторова невизначеність, чи, власне, той стан, коли спляча свідомість не здатна «прикріплювати» сюжет сновидіння до конкретного місця. Рафаловичеві сниться *«не то пасовисько, не то колюча стерня»*; він іде *«якоюсь безконечною стежкою, пере-скакує через якісь рівчаки, спотикається на якісь груди, стрягне в якихось мокравах і йде, йде Бог зна куди і за чим»*; він чує при цьому *«якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вогкий холодний подих»* [т. 20, с. 256]. Сонна візія Євгенія побудована за принципом контрасту. (Зауважимо принагідно, що в зображенні ірреального Франко користується саме цим принципом. Пригадаймо, яким контрастним був сон Гриня: яскрава лука змінилася похмурим царством Задухи;

⁵ У 1899 р. Франко опублікував дослідження «Конрад Фердинанд Майєр і його твори», яке містить розгляд новели «Весілля ченця» зі схожими мотивами: весільний почет на човні, човен перекидається, один із персонажів рятує наречену.

колористичний контраст віднаходимо в поемі «Похорон» тощо). У місцині, яку перетинає адвокат, – *«сіро, буро, непривітно»*; *«свіжої зелені, цвітів, дерев ані сліду»*; тут – *«глуха пустиня»*. Він бачить *«чорну стрічку ріки»*, відтак *чорну* скалу; *«вдивляється у каламутну воду»*, врешті – *«із-за чорного кам'яного щовба»* виринає дараба, яку веде керманич із *чорними* очима і *чорним* волоссям. Дараба ж – *«ярка зелена пляма»* (ось перший контрастний штрих). Євгеній виразно бачить білу руку молодої, а коли дараба зникає, він серед *каламутних* хвиль бачить *«щось біле»*, яке виявляється білим жіночим тілом. *«Випручалися мармурові груди з рожево-вишневими пуп'янками»*. У жінки *золотисте* волосся і *бліде* обличчя. Рафалович помічає ще в очах потопельниці *«вираз невимовного страху, нестерпної муки»* [т. 20, с. 257–258].

Франків дослідницький підхід до сновидінь, очевидно, якось зумовлював сюжетні ходи роману. Так, сновізію Євгенія подано перед деталями його спогаду про зустріч із Регіною. Бо саме зустріч із коханою жінкою чи, радше, любовна драма, яку пережив колись Рафалович, стала джерелом нічної візії. Після сну *«важке пригноблення з його (Рафаловичевої. – М. Л.) душі не уступало. Бо воно не було наслідком сну, але, навпаки, було джерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привида»* [т. 20, с. 259]. Такий тип сновидіння сучасні психологи називають послідовним, коли щось подібне раніше траплялося в житті. Сон концентрується навколо образу коханої жінки, контрастно виділяючи цей образ із похмуро-чорного тла. Колористичний ефект полягає ще й у тому, що напередодні Регіна з'явилася Рафаловичу у *білій* шлюбній сукні, яку вона вважала символом свого найбільшого нещастя, хоч перед тим завжди потрапляла йому на очі в *«скромній чорній сукні»*.

Проте сон Рафаловича не тільки послідовний, а й значною мірою віщий, тому і є центральним епізодом якщо не всього роману, то принаймні сюжетної лінії Євгенія й Регіни. Цей сон – немовби ембріон, із якого розгорнеться фабула твору. Так, значно пізніше, у 53-му розділі роману, подано згаданий вже розпачливий односторонній діалог Регіни з рефреном *«Слухай, Геню!»*. Ось уривки

з нього: «Невже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? [...] О Геню, рятуй мене! Сили моєї не стає! [...] Геню, Геню! [...] Невже ж мені так і *тонуть* навіки в тім морі розпуки, що вже тепер доймає мене по саме горло? Мав же би ти забути мене? Се значило би відібрати потопаючому остатню стебелинку» [т. 20, с. 406, 408. Курсив скрізь мій. – М. Л.]. Героїня виголошує цей монолог перед останнім, фатальним, візитом до Рафаловича, під час якого вони остаточно з'ясовують стосунки. Саме цей епізод є своєрідним каталізатором розв'язки твору. Євгеній віддає перевагу громадському над особистим, Регіна, впавши у транс, убиває Стальського і невдовзі знаходить свою смерть у ріці, куди з містка штовхає її затуманений приступом хвороби Баран. Проте між монологом жінки і сновидінням Рафаловича простежується очевидний перегук. В останньому епізоді своєї сонної візії Євгеній кидається у воду, щоби врятувати потопельницю: «Він почував у своїй сонній свідомості певність, що вона нежива, що її ніякою жертвою не верне до життя, але проте він чув, що мусить кинутися в воду і витягти се тіло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотіла безодня, вода обхопила його зо всіх боків – і він прокинувся» [т. 20, с. 259]. Сновидіння віщує реальну – нещасливу – розв'язку любовної колізії роману.

Описуючи сновидіння персонажа, письменник вдається до засобів утаємничення, загадковості. Як не намагається Євгеній побачити обличчя молодої на дарабі, – йому це не вдається: «Все немов хтось заступав її перед його очима» [т. 20, с. 258]. Втім, розгадати цю таємницю, зважаючи на контекст сновидіння, неважко. Та сон Рафаловича оповитий флером зловіщості, адже за народним повір'ям побачити молоду в весільній сукні – на нещастя.

До речі, й сновидіння Регіни теж лиховісне. У монологі вона розповідає про свої дитячі враження від діамантової іскри (корони) на вершку гори. «Вкінці я почала бачити її у сні – і не видержала» [т. 20, с. 405]. Сон тут – як спонука до дії. Мала Регіна йде шукати ту корону, але невдовзі її блиск зникає назавжди. «Мені не раз снилося, – згадує жінка, – що я лечу знизу, ширяю понад яри й долини, як сірий яструб, – просто вгору до того вершка. У мене в серці робилося так

солодко і так страшно, що мені в сні дух захоплювало, коли я гляділа згори в глибоченне провалля підо мною» [т. 20, с. 404].

Приблизно одночасно з написанням «Перехресних стежок» творив свою теорію сновидінь Зігмунд Фройд. Сновиддя, в яких утілювалася дитяча мрія особистості, мрія, яка по-різному сублімувалася впродовж людського життя, він назвав інфантильними: явний і прихований сенси у них збігаються. «У сновидінні ми бачимо безпосереднє, пряме справдження цих бажань».

Свої експерименти, як уже зазначалося, І. Франко здійснював у художній лабораторії. Він сам змусив свою героїню витлумачувати сні. «Мені ясно тепер, – каже Регіна, – се мрія мого щастя, мрія, яка хоч раз у житті прокидається в кожної людини і тягне, манить її кудись високо, в ясні простори» [т. 20, с. 405]. Дитяче сновидіння згодом набуло конкретно-реальних ознак: «Слухай, Геню! Мені тепер ясно, що тим моїм діамантом був ти, була твоя любов. Тепер, як ніколи, я чую блиск, і силу, і чар її проміння» [т. 20, с. 405].

Іноді, щоправда, Франко вдався й до іншого засобу: він не переподав сну, не деталізував його, а лише констатував факт сновидіння й подавав реакцію персонажа на нього або ж розкривав його внутрішній стан. В оповіданні «Панталаха» читаємо: «Сон його (Спориша. – М. Л.) був неспокійний, гарячковий. Щохвиля Спориш прокидався, скреготав зубами, бив руками по дошках» [т. 17, с. 277]. У «Ріпнику» «Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну» [т. 21, с. 42]. В оповіданні «Отець-гуморист» діти вночі «кричать крізь сон, плачуть, кидаються» [т. 21, с. 312], бо вдень потерпають від учителя-садиста. У «Гуцульському королі» старий Освіцінський розповідає: «Наші діти все ще схапувалися по ночах та верещали крізь сон: “Пан з Устерік! Пан з Устерік!”» [т. 22, с. 498]. І не дивно, адже в дитячій підсвідомості «осідає» ляк від від постаті жорстокого мандатора Герлічки. В оповіданні-притчі «Терен у нозі» побіжно описуються сновидіння Миколи Кучеранюка: «А як інколи сон його зломить, то зараз починає стогнати і хлипати і прокидається, весь облитий потом тривоги» [т. 21, с. 377]. Неспокою снам цього персонажа

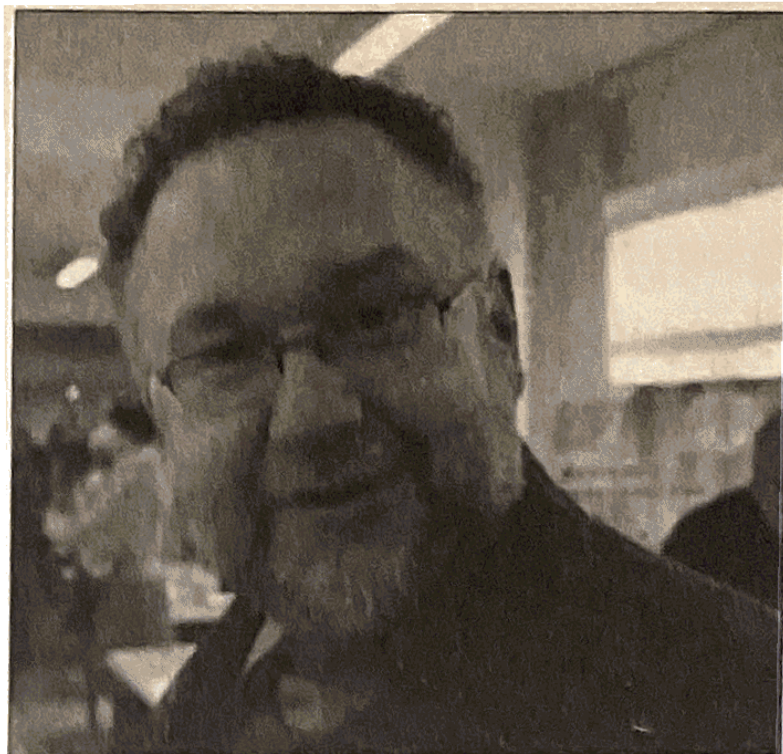
додає інший вияв ірреального – видіння, які відіграють тут провідну роль. Коли Микола гнав свою дарабу Черемошем, на ній опинився хлопець-підліток, який невдовзі зсунувся з плота в каламуті гірської ріки. Ця подія не дає Миколі спокою все життя, час від часу нагадуючи про себе: керманич бачить то білосніжну руку хлопця, що вистромлюється з води, то його обличчя з «жаским усміхом». Сновидіння, що спричиняються до морального оновлення, переродження людини, психологи називають кризовими. Саме воно, врешті, скеровує Миколу на праведний шлях. У «Перехресних стежках» Франко також вдається до засобу констатації сновидіння: «Малому Геневі ще довший час щоночі причувалося жалібне м'явкотання і котячий писк, мов плач малої дитини, він кидався крізь сон, кричав і плакав» [т. 20, с. 179]. Нічний кошмар Рафаловича викликаний, знову ж таки, денними жахами, а саме сценами знущання Стальського з kota.

Для демонстрації ірреального Франко вдається й до новелістичних сюжетів у формі сну, як-от у творах **«Неначе сон»** та **«Син Остапа»**. Точніше було б сказати, що ці новели є сновидіннями у формі літературного твору. Сонні візії мають тут самодостатню природу: вони не вступають у синтагматичні зв'язки й не входять до жодних парадигм, як це було в попередніх випадках. Там сон або мотивувався дійсністю, або ж, навпаки, передбачав її, тобто порізному узалежнювався від неї. Назва новели **«Неначе сон»** натякає якраз на протилежне: сновидіння поставлено тут у центр буття, а дійсність виступає лише заміном сну. Сновидіння наратора об'єктивоване й настільки чітке, виразне та деталізоване, що можна засумніватися в його ірреальності. Крім того, звернення автора до сновидної форми подачі матеріалу пояснюється ще й суто ліричними мотивами. Саме сновидіння, як зазначає він, «ворушать моє серце, витискають сльози на очі» [т. 22, с. 318], тобто приховують у собі певний творчий стимул.

У центрі новели **«Син Остапа»** – поведінка божевільного, різка зміна його внутрішніх станів, неадекватні реакції на різні подразники від реальності. Лише новелістичний пуант наприкінці твору засвідчує оніричну природу сюжету: «Він лежав так добру хвилю,

потім преспокійно видобув із своєї пазухи другий револьвер і, виціливши спокійно, поки ще директор успів йому перешкодити, вистрілив мені в голову. Я закричав страшенно – і прокинувся» [т. 22, с. 326]. Письменник користується тут засобом «неоголошеного сну», коли читач ще не знає що це сон, але вже перебуває в його просторі. Причому межа між нічною візією і реальністю в цьому творі досить тонка, й оповідачеві спершу навіть важко зорієнтуватися між «двома буттями»: «Голова справді боліла, але я даремно шукав крові, що плила б від дійсного пострілу. Значить, то був тільки сон» [т. 22, с. 326].

Окрім сновидінь, І. Франко у своїй творчості використовує й інші типи ірреального: візії, галюцинації, стани хворобливої психіки, позалюдські надприродні явища – оте, за словами В. Винниченка, «щось більше за нас», що нерідко керує людиною, визначає її долю, по-різному впливає на неї. Сновидіння ж, як бачимо, у творчому доробку письменника відіграли неабияку роль. Вони були предметом пильної уваги і Франка-теоретика, й Франка-практика. Демонстрація сновидінь дала письменникові змогу повніше, рельєфніше окреслити характер персонажа. Сонні візії, які подає читачеві Франко, пронизані струменем аналітизму – митець досліджує глибини психіки своїх героїв, витлумачує сенси сновидінь. Така увага автора до виявів ірреального не випадкова. Справді, сновізії являють собою немовби місток, перехід до іншого, з артистичного погляду не раз яскравішого й цікавішого, способу буття, інтерес до якого Франко завжди виявляв. Примітно, що сновидіння його персонажів здебільшого жахливі, кошмарні, важкі, але й напружені та цікаві для читача. Нерідко джерелами їх є власні Франкові візії, пов'язані з певними колізіями його життя. І, крім того, у частому зверненні до сновидінь значною мірою реалізується модерністський, зокрема сюрреалістичний дискурс І. Франка. Та хоч би як було, творча особистість Франка приховує ще чимало загадок і таємниць і, отже, потребує ретельних студій.

СНОВИДЕЦЬ ПЕРЕД СТИНОЮ

Він бачив дивні сни. Є підозра, що перед тим як заснути він читав «Also sprach Zarathustra» та ритуал першого вільномулярського градусу Давнього й Прийнятого Шотландського Послуху. Напевне, завдяки тим читанням у його дивних снах виникав і ніцшеанський Дух Важкості (*...плечі кожного додоу ся схилили, / Бо давить всіх один страшний якийсь тягар*), і акцентовані *тяжкі молоти*. Ритуальні молоти, серед іншого, вважаються доречною зброєю проти означеного Духа.

Що стосується *дикої площини, безмірної та пустої*, то тут ми сновидцеві не дуже то й віримо. Професійні дослідники сновидінь переконують, що відкриті простори не виникають у снах, відмічених Духом Важкості. Таким снам притаманна просторова обмеженість. Похмурі тюремні мури, стіни туману, закіптюжені стелі, рустований камінь, ґрати, печерні склепіння та непроглядний морок оточують там сновидців. Отже, безмірна пуста площа – тут радше літературщина. Така собі конструкція «заради красивості». Притягнена за вуха протагоністом карпатського туризму, любителем розглядати світ з висот гірських перевалів.

Зрештою, одна обмежуюча стіна там все ж таки є. І стіна небуденна. Не дрібніша за крижану стіну з вестероської епопеї Джорджа Мартіна. Про стіну нижче.

Головною ознакою дивних снів можна вважати присутність неозначеного (дослівно: *якогось*) страшного всесвітнього тягаря. *Жаль, прокляття, біль некучий тіла* – лише низка слів для літературного підсилення цієї безугавної, ваалічної важкості. Тотальної, як труп самого космосу. А для того, щоби сновидець не мав ані найменшого сумніву щодо містичних координат місця виконання своїх страждань, йому посилають залізні ланці та гранітну скелю.

Ланці з'являються одночасно з іншим образом просторово означеної послідовності – видінням довгої шереди прикутих до скелі (*...а далі тисячі таких самих, як я*). Ми майже бачимо цю вервицю прикутих – марнотну комашину лінію під передбачено древнім та неозорим кам'яним витвором божественного 3D-принтера. Під скельною стіною, яка є пасивним опонентом прикутих. Під брилою хаосу, в якій плановано «вилупати» порядок у вигляді шляху (проходу). Судячи з окресленого масштабу фронту робіт, прохід має бути широким. Не для обраних, а для цілих народів.

Всі прикуті – виключно чоловіки. Жіноцтво залишено за межами загадкового місця. Про жінок написано, проте виключно у контексті їхнього нерозуміння сенсу каменярського чину та покликання. Чомусь згадуються графічні ілюстрації до вірша, роблені за радянської доби. Оголені мускулясті торси каменярів, трагічно напружені м'язи, суворі вусаті обличчя. Зримий апофеоз маскулінності. Тільки одне відсутнє на ілюстраціях. Фартухи. Вони ж запони. Але жодних претензій до графіків. Часи були радянськими, а вони – не вільними у своїх візіях. Хоча, ризикую припустити: якби були й вільними, навряд чи опоясали б тих м'язистих каменярів фартухами.

Розшифрувати вервичний образ не важко. На масонських роботах ложі «Сарматія» сновидцеві пояснили символіку ланцюга. Колись, далекого тисяча триста сьомого року від Різдва Христового, ланцюгом (а за іншою версією – линвою) брати з шотландського клану Сен-Клерів підтягнули до *скелястого* берега корабель втікачів-тамплієрів. На морі тоді лютував шторм і решта орденського флоту не досягла дружньої Скотії.

Як це бувало в історії, врятування реліквій Храму тої давньої листопадової ночі залежало лише від міцності одного-єдиного ланцюга. Його зробили добрі майстри: ланцюг витримав, сам став реліквією і був урочисто розміщений у таємному святилищі Півночі, де панують Мир, Злагода і Гармонія.

Отже, розкодувавши образ та забравши з візіонерської картинки недоречну *безмірність площини*, ми остаточно знаходимо координати місця, котре оточує сновидця. Це – така собі вселенська Ложа. І керуючий майстер у ній відповідного масштабу.

«Лупайте сю скалу!» – гримить з незримого Сходу голос Великого Архітектора.

Саме так. Не «будуйте Храм!», не «вище крокви, будівничі!», а наглядацьке «лупайте!» Отже, Ложа трапилась не лише вселенська, але й специфічна. Питомо войовнича. Боліварська. Революційна.

Нігілістський та екстремальний характер роботи підкріплює й наскрізний пафос безнадії:

*І кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.*

І важко сказати, що то за кров виступає на поверхні зазначеного «труда» – кривавий піт каменярів, скривавлена сукровиця з їхніх мозолів чи яка інша кривава волога, вичавлена *силою розпуки*. Можливо, це містична «кров скелі» – кров служителів тієї рутини, що протистоїть завзятому нігілістів-каменярів. Та сама кров, якою інший літератор (інший брат?) свого часу закликав нащадків окропити волю. Не дарма сновидцеві у наступальному гromі вільномулярських молотів чується не будівельна робота, а *битви гук кривавий*.

Символіка крові не випадкова. Оператор сну (сновидець-автор) виводить сновидця-персонажа (ідеальне alter ego автора) на дуже високий рівень відповідальності за все, що йому наснилось. Чи

то його так несе на крилах поетики, чи крутять голову свіжі враження від щойно відбутого ритуалу. Достеменно не відомо. Проте відомо інше. Він готовий офірувати сновидцем-персонажем (й, судячи зі всього, самим собою у реальному світі). Це відчувається. *Ніщо не спинювало нас.*

Відповідно, сновидець маніфестує готовність усієї підскельної робітні до найстрашнішого – до 1) забуття та 2) гниття власних кісток. Забуття – відпрацьований ще за доби античності літературний стандарт для означення високого ступеня самопожертви. Проте не все так просто з готовністю № 2. Закликання на свої кістки гниття для посвяченої людини є, без жодного перебільшення, страхітливим самопрокльonom. Тисячолітня Традиція (як східного, так і західного відгалужень) передбачає безумовне збереження кісток (у спеціальних костницях). Зокрема, в Афонському чині за кольором кісток підтверджують святість. Гниття кісток – ознака того, що той, кому вони належали за життя, є суворо зневаженим вищими Силами. Наскільки сновидець був свідомий цього?

Здається, він не дуже переймався містичними тонкощами та герметичними завітами, тяжіючи до матеріалістичного розуміння цивілізованості (*...прокляття нас не відтягли від діла*). Не Традиція, а Цивілізація з її прогресивними ділами була його фетишем. Навіть революцію і соціалізм (вкупі з революційним франкмасонством) він розглядав переважно як те шлюбне ложе (шлюбну Ложу?), на котрому (в котрій) має відбутись омріяний союз його нації з Цивілізацією.

Тому він не відчуває містичної небезпеки заяв та присяг. Адже його кохана Цивілізація не підтримує містичних форматів сприйняття світу. Вона презирливо відвертається від усього, на чому помічає знаки клерикального. А сновидець достатньо відданий її солдат й достатньо правильний воїн прогресу, аби мужньо ігнорувати опіум для народу та не любити принагідну архаїку. Тим більше, що та архаїка в найогидніших своїх проявах оточує його з дитинства.

Прокляттям не відтягти його від корисного для нації служіння Цивілізації. Так, всупереч усім прокляттям, усім клерикалам та усій метафізиці, він засіює Модерном цивілізаційне запустіння Галичи-

ни. Потім, коли із зерен вийдуть міцні стеблини, йому поставлять численні пам'ятники. Переважно домодерні за стилем.

Але за все прийдеться платити. Навіть за те, що не береться до уваги з чисто ідейних міркувань.

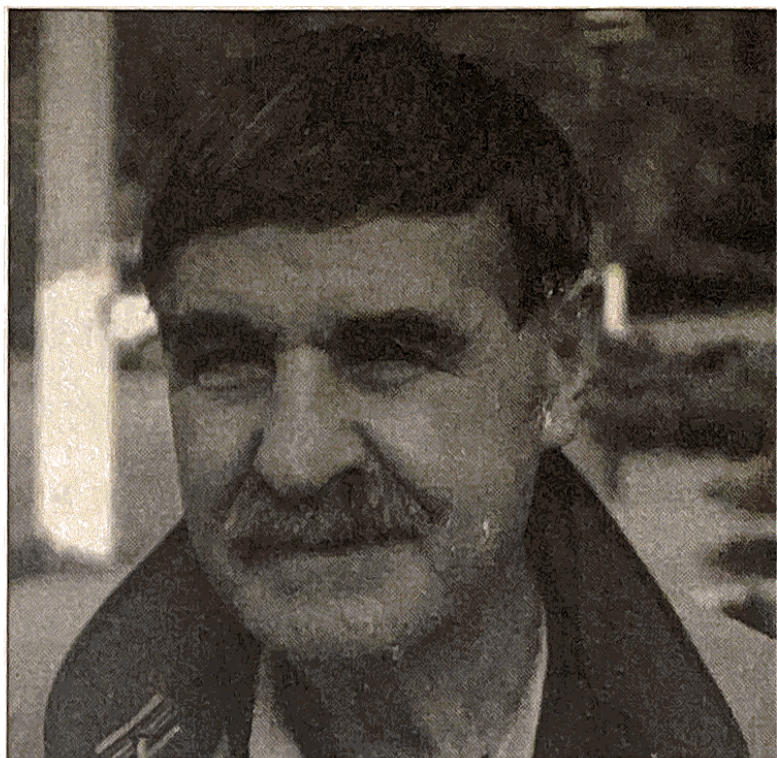
Цікаво, все ж таки, коли його кістки почали гнити НАСПРАВДІ, він примірював на себе версію метафізичної кари? Сумнівно. Адже там, де було можна (й треба) побачити Вічність, сновидець зрить лише банальний поступ: ...*Ми рабами волі стали: / На шляху поступу ми лиш каменярі.* І через роки, розмінявши п'ятий десяток, він нарікає лише на те, що змушений коротати вік у «сирітстві духовому». А у бадьорій поезії «Конкістадори» (1904) знов закликає до поступу і революції: *Кров і труд ось тут здвигне нам / Нову кращу вітчину!*

Щастя всіх, як відомо, шляхом прогресу не придибало. Та й дорогу крізь скелю рубали не для того, щоби нею покотилася золота куля «вселюдського щастя». Сновидець також недовго займав місце у ланцюзі каменярів. Вир соціальних проектів та політики захопив його і відніс далеко-далеко від того мирного місця, де триває метафізична робота в ім'я досконалості.

Обіцянки залишилися невиконаними, проте нащадкам дістався енергійний вірш про страдників-молотобійців, що завзято – й без огляду на втрати – лупають скелю. Довгі роки його намагалися запхнути до червоної пролетарської торби. Але час минув, і всі речі нашого світу – як і провіщав спостережливий Анаксимандр – повертаються у спокуті своїй до того початку, з котрого вони свого часу вийшли. Сиротними, безформними та зніжковілими.

І нема на те іншого сподівання.

«Так прорубали її чи ні?» – запитують про скельну стіну. На це, насправді, немає відповіді. Як немає моральної оцінки для сновидців, котрі не спромоглися втриматись на гребені своїх найдосконаліших снів.

УПИРІ У НАШОМУ ЖИТТІ

У четвертому числі журналу «Киевская старина» за 1890 рік І. Франко опублікував розвідку «Спалення упирів в селі Нагуєвичі в 1831 році». Як пише автор розвідки, ця подія сталася в розпал епідемії морового захворювання та смерті багатьох жителів села від холери. У наляканих розмахом того лиха мешканців села, що немали змоги боротися з ним медичними засобами, прокинулося ні з того, ні з сього атавістичне вірування в упирів, які, на їхнє переконання, і завдають їм отакої смертельної шкоди. Випадково визначати тих односельців (живих), хто є упирями, довірили хлопчикові, який мав сім років від народження, що свідчить про те, що подібне визначення було позбавлене всякого здорового глузду, раціональності. У розвідці І. Франка, на підставі описаної події, маємо розширене розуміння семантики «упиря», бо домінантна ознака його «бути тим, хто п'є кров», що ми бачимо у численних так званих демонологічних оповідках про «упирів».

Ось оповідка із збірника етнографічних та фольклорних матеріалів, що її уклав Борис Грінченко: «Один чоловік умер та й став упирем. А упирі кров з людей п'ють. Так він прийде до своєї хати опівночі, як уже всі сплять, стане біля хати, біля кутка, а кров з кутка й лине, так він п'є, аж поки нап'ється. А ті всі: і жінка, й діти, й невістки –

сплять і не чують. Тільки таки вони жовті стали і ходити вже не зду-жають. А один чоловік такий був, що знав, так він сказав, що то упир їх муче. І він знав, що робить, так тоді пішли до тієї могили, де той чоловік був похований. Одкопали, аж він лежить червоний-червоний, аж синій, – так напився крові, і м'який, не захолов. Так його повернули ниць та і забили в потилицю кілок осиковий. А кров так і чвиркнула вгору, та високо-високо! Так уже більш він і не ходив, і ті люди поодужували».

Цю ж ознаку «упиря» зустрічаємо і в описі його, що наводить український вчений, антрополог та етнограф Федір Вовк, у дослідженні «Етнографічні особливості українського народу», опублікованому на початку минулого століття: «До тої самої ділянки (до ділянки фольклору) належать і відомі легенди про упирів, що дуже ще недавно на Україні являли собою одне з найтемніших вірувань, вийшовши з оповідань про вампірів – тварин з породи кажанів, що живуть у тропічних країнах Нового світу та ссуть кров інших тварин, а іноді й людей; ці вірування, перетворивши вампірів у мерців, які встають з могил ссати кров у живих людей, поширились по цілій Європі, а особливо, як кажуть, в Греції, Хорватії, Моравії, Угорщині та Польщі, звідки вони перейшли на Україну, спричинивши велику кількість судових процесів та безліч легенд. В західній Європі чинність вампірів припинялась, коли інкримінованого мерця виймали з могил, одтинали йому голову та палили; на Україні до цього випадку пристосували той самий осиковий кілок, що вийшов такий корисний і для заспокоєння волоцюг – мерців; а крім того, в могилу кидали жменю маку, бо тоді, не перерахувавши всіх макових зерен, упир не міг вийти з могили».

Як бачимо з уривку, для Федора Вовка (та хіба тільки його одного!) панівним у поглядах було реалістично-позитивістське розуміння багатьох ірраціональних явищ у народній культурі, як також думка про запозичення від інших культур такого явища, як вірування в існування «упиря». Таке розуміння «упиря» недалеко відбігло від тлумачень його сучасними етнографами та фольклористами, що

ми бачимо у стислому вигляді у дефініціях різних словників, які (тлумачення) ґрунтуються на поглядах науковців та які є синтезом тлумачень цього поняття.

«Упир – злий дух, який по ночах виходить із могили і п'є у сплячих кров», – таке тлумачення зустрічаємо у словнику Валерія Войтовича «Українська міфологія».

Енциклопедія «Мифы народов мира» за редакцією С. А. Токарева подає наступне визначення «упи́ря»: «Упырь (этимология неясна), в славянской мифологии мертвец, нападающий на людей и животных; образ упыря заимствован народами Западной Европы у славян. Согласно древнерусским поучениям против язычников, те клали требу (приношения) упырям и берегиням до того, как стали поклоняться Перуну. Согласно позднейшим поверьям, упырем становится после смерти человек, рожденный от нечистой силы или испорченный ею (ребенка-упыря можно узнать по двойным рядам зубов), умерший, через гроб которого перескочила черная кошка (черт), чаще – нечистый («заложный») покойник, самоубийца, умерший неестественной смертью, особенно колдун. По ночам упырь встает из могилы и в облике налитого кровью мертвеца или зооморфного существа убивает людей и животных, реже высасывает кровь, после чего жертва погибает и сама может стать упырем; известны поверья о целых селениях упырей».

Великий тлумачний словник подає таке визначення упи́ря: «Упир, те саме, що й вампір. 1. За народним повір'ям – перевертень, песиголовець, мрець, що виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей. 2. (переносно) Про людину, яка мучить або нещадно експлуатує залежних від неї людей; кровопивець». Як бачимо, тлумачний словник наводить і переносне значення слова «упир», хоча, на мою думку, і домінантне значення є також переносом, бо таким воно є у складі фразеологізму «пити кров», до розгляду якого ми іще дійдемо.

«Упир» – слово дериват, утворений від одного із компонентів стійкого словосполучення, фразеологізму «пити кров», – слова «пити». Основною (домінантною) ознакою «упи́ря» є ознака «бути тим, хто

п'є (кров)». Це підтверджується як численними демонологічними оповідками про «упиря», семами у складі дефініцій цього слова, що їх наводять словники, так і самою етимологією слова. Ось як пояснює етимологію слова «упир» етимологічний словник: у – пи – р, утворення від ріті «пити», як *dar* з *dati*. Думаю, що численні демонологічні оповідки про «упирів» є результатом реалізації та наступної конкретизації українського фразеологізму «пити (смоктати, ссати і т. ін.) кров», який має значення «знущатися з кого-небудь, кривдити, мучити когось».

У плані вираження оповідок про «упирів» актуалізоване та реалізоване буквальне значення фразеологізму, у плані змісту мається на увазі переносне, метасеміотичне значення цього ж фразеологізму. Реалізація фразеологізму відбувається завдяки конкретизації його плану вираження. Численні варіанти оповідок про «упирів» існують через те, що кожна оповідка містить оригінальну конкретизацію. Можна припустити, що фразеологізм «пити кров» в українській мові існував іще перед виникненням слова «упир». Російський еквівалент українського фразеологізму «пити кров» – «пить кров» – має аналогічне значення.

Якщо демонологічні оповідки про «упиря», це наслідок реалізації та наступної конкретизації фразеологізму «пити кров», то різні дії в реальності, пов'язані з так званим «упирем», це екстеріоризація повір'я, яке виникло із демонологічних оповідок. Інтеріоризоване явище, яке позначається фразеологізмом «пити кров» у результаті буквального розуміння демонологічних оповідок, які виникли на підставі реалізації та конкретизації буквального розуміння фразеологізму, стає екстеріоризованим. Екстеріоризація різних повір'їв відбувається головним чином з метою захисту від уявних демонологічних істот: упиря, водяника, русалки тощо. До прикладу, екстеріоризація повір'їв про русалок – проводи русалок, різні способи захисту від русалок, як берегтися від зустрічі з ними.

Ядром демонологічних оповідок про «упиря» є мотив «уночі похований мрець устає і виходить із домовини (могили), нападає

на живих, які сплять, і п'є з них кров». Розглянемо лексеми, з яких складається цей мотив.

Ніч. Частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку. Значення слова «ніч» не містить семи, на підставі якої «ніч» могла б метафоризувати щось непомітне, але така сема є у значенні цього слова, як потенційна, тому «ніч» в оповідках про «упиря» – це метафора того, що відбувається непомітно для інших, зокрема, різні думки в голові, що також збігається із сном / сновидінням. Тому мотив «упир уночі» – це метафора неприємних, гнітючих, таких, що викликають неприємні, негативні душевні переживання, мук, думок, які в реальності є непомітними для інших людей, тому є ніби нічними, викликаними пам'яттю, спогадами про якогось кривдника.

Хата, у якій сплять уночі (приклад Б. Грінченка) та проводять зиму (яка у міфопоетичній свідомості співвідноситься із ніччю, ніччю року), моделюється, як голова. Це підтверджується метафоричним ізоморфізмом деталей хати та частин людської голови: вікна – очі; причілкова стіна – чоло; слухове вікно – вухо; двері – рот; солома (стріха) – волосся на голові.

Мертвий – такий, у якому припинилося життя; померлий; протилежне живий; переносно – не оживлений думкою. «Упир» – мрець, мертвий – це метафора будь-якої живої людини, яка жива у свідомості того, у кого викликає негативні відчуття, думки за ознакою «бути тим, що нереальне, а існує тільки у свідомості людини». Мертвий – це той, хто фізично не присутній у житті того, у кого він «п'є кров» (у значенні фразеологізму), так само і насправді хтось живий, а не той, хто п'є кров, він же не п'є фізично, але тільки у свідомості тієї людини, для якої той хтось став «упирем».

Вербалізувати хід думки про упиря – мерця – можна наступним чином: як мервець / мертвий похований фізично відсутній у житті того, хто його знав, так і той, хто п'є вашу кров (упир) фізично відсутній, бо він присутній тільки у свідомості того, чия кров він п'є. Жива людина, про яку подумав, і та, яка вмерла, для свідомості однакові, бо фізично відсутні. У свідомості людини та

особа, яка викликає негативні емоції, з'являється і знаходиться там непомітно, не у фізичному вигляді, а у вигляді нематеріальних думок, спогаду, тому «упир» метафоризується «мерцем» / «умерлим», бо він також може бути присутній у свідомості людини тільки у вигляді думки про померлого, у вигляді спогаду про нього. Тому демонологічні оповідки про «упирів» конкретизують метафору «упир» і «мрець». Не кожен мрець – «упир», але кожен «упир» – мрець, так само не всі і живі, про яких ненароком подумаєш, є «упириями», але «упириями» можуть бути й живі, які «п'ють вашу кров» у значенні фразеологізму.

Могила. Яма для поховання померлого. Могила моделюється, як голова: у могилі знаходяться кістки померлого, а в голові живої людини – пам'ять про того померлого. «Пам'ять» має внутрішню форму у вигляді перифрази слова «кістки» (те, що після («па-») м'яса / м'язів («-м'ять»).

Поховати: 1. закопати в землю померлого; 2. (переносно) забути що-небудь, пустити в непам'ять. *Уставати:* 1. підводитися, ставати на ноги; 2. (переносно) поставати в уяві, пам'яті.

Говорити, що мертві встають з могили, мають здатність ходити – це на рівні об'єктивної реальної дійсності є хибною пресупозицією, а отже, небулицею («такого на світі не буває»), тому такий мотив має розумітися не буквально, а переносно. *Виходити:* 1. мати вихід на поверхню, бути видним; 2. переставати бути в якому-небудь стані.

У плані вираження демонологічних оповідок про упирів актуалізовані та реалізовані з подальшою різноманітною конкретизацією перші, домінантні значення наведених слів: мертвий, поховати, уставати, виходити, а в плані змісту мається на увазі друге значення цих наведених слів, метазначення. Причому метасеміотичні значення цих слів містяться у других значеннях слів: мертвий, поховати, уставати, які є переносними, тобто мають потенційний метасеміотичний зміст. Такі значення слів уможливають подвійне розуміння «упири»: і буквально, і переносне. Реалізація та наступна екстеріоризація демонологічних оповідок

про «упиря» відбувається завдяки буквальному розумінню фразеологізму «пити кров» та конкретизації перших, домінантних прямих значень слів, хоча у плані змісту цих оповідок (крім екстеріоризації) мається на увазі метазначення цих слів, які є переносами, а також одним із аспектів полісемантики (слово «виходити»), яка, як ми знаємо, виникає із первісних переносів, тобто метафоричних значень деяких слів.

В українському фольклорі існує велика кількість міфопоетичних текстів, які виникли в результаті реалізації та наступної конкретизації фразеологізмів, наведемо одну оповідку:

«Іде баба жебруща селом. Іде та й дивиться, аж на призьбі перед хатою сидить молодиця та й плаче.

– Доню моя, а що тобі господь дав?

– Ой дав, бабуню, дав лихую долю на мою нещасну голову, о такому завше плачу, відколи пішла за того проклятого, то й оддиху мені нема, б'є мене, бабко, раз у раз, бодай його лиха година прибила!

– А ти, дочко, десь, певно, йому лаєш?

– Ну а що ж, господи, бабко, як лаю, він б'є, а я лаю, він б'є, а я лаю, не дочекав би того ледачий, щоб я йому змовчала, оце!

– То чекай же, дочко, коли така робота, то я тобі якусь раду дам.

– Порадьте, бабко-серце, порадьте, нехай вам господь дає усе добре, а я вам дам і їсти, і пити, і полотенця на сорочку не пожалію.

– То на ж тобі, дочко, тую пляшку з водою, це вода не проста: брала я її із-за сім гір, із-за сім рік, в темному лузі під білим каменем у повний четвер, пам'ятай же, дочко, і не забудь, що я буду казати: возьми цюю воду та молись богу, а як прийде твій чоловік і ти побачиш, що вже на бійку зриває, то набери нишком тієї води в губу та й держи її, аж поки від нього нечиста сила не відступить, господи милосердний, як відступає чорна туча від сонця, так щезни, пропади і розвійся твоя лиха доле та на твої вороги!

– Пішла баба жебруща, обійшла немало світа, була не в одному монастирі, пила не на одному празнику і через два або три місяці, молячись господу богу, знову прийшла до того самого села, до тої самої хати.

Молодиця сидить на призьбі та й пісню співає.

– Ой, бабуню, моя пташечко, спасибі вам, нехай вам господь дає і з води, і з роси, я вам кажу, бабко, тепер моє лихо, як ножем утяв: прийде він у хату, то як зведем на сварку, а я хутко воду в рот та й держу, ані краплі не упущу, то, чуєте, бабко, яке диво, неначе його якась сила одтягає од мене, брязне батогом об землю та й сяде, тепер межи нами ніколи до бійки не доходить, аж моя головка вільніша!

– А бачиш, дочко!

Баба вийшла за ворота, сміючися, під пахвою несла буханець хліба, кусок сала і полотна на сорочку».

Оповідка виникла в результаті реалізації та конкретизації фразеологізму «набирати (набрати) води в рот», який має значення «уперто мовчати; нічого не говорити». Фразеологізм виник із спостереження: коли набрати у рот води, то тоді говорити неможливо. Інтеріоризація цієї оповідки мала б наступний вигляд: якби в реальній ситуації хтось комусь давав води, щоб той хтось набрав її у рот, і це допомогло б уникнути конфліктних ситуацій між тим, хто набрав води в рот і кимось іншим.

Отже, як бачимо із вище викладених міркувань, вірування та демонологічні оповідки виникли із реалізації фразеологізму «пити кров». У випадку, який описує І. Франко, маємо розширення семантики «упиря»: первісно – із фразеологізму, який означає інтеріоризовані явища у психіці людини, потім через буквальне розуміння демонологічних оповідок відбувається екстеріоризація «упиря» та його різні шкоди, але вже не внутрішні, а зовнішні, включно із шкодами чийсь худобі, наступним аспектом розширення семантики «упиря» є визначення його не як мерця, що встає з домовини (могили), але визначає громада «упирем» когось із своїх живих односельців.

У житті кожної людини бувають такі психологічні стани, які у мові позначаються фразеологізмом «пити кров», – хтось «п'є кров» тієї людини, яка переживає тривогу, неспокій і взагалі якісь негативні відчуття і пов'язує їх появу із певною конкретною особою, яка і буде для того, хто має такі переживання, «упирем», тим, хто «п'є кров».

«Упири» – не десь там: у минулому, у сільській дійсності, як воно традиційно вважається, але «упири» переслідують і сучасну, міську людину, «упири» їх і сьогодні настигають та «п'ють із них кров».

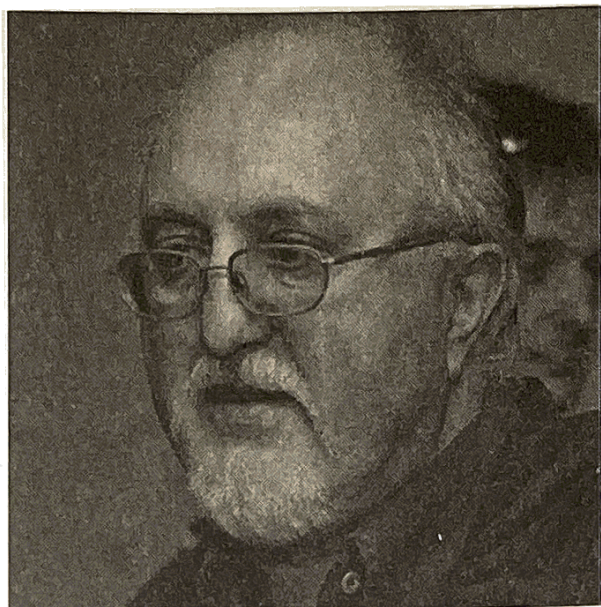
Якщо в нашій культурі оповідки про «упирів», які п'ють кров, є поетичним утворенням, бо є наслідком / результатом реалізації фразеологізму «пити кров», то в інших культурах, у яких відсутній аналогічний фразеологізм, різні оповідки про «упирів» та вірування в їхнє реальне існування можна кваліфікувати, як прояви соціальної шизофренії, яка полягає у плутанні (нерозрізненні) знаку і реалії.

Різні дії з так званим «упирем» (мерцем, якого вважають за упиря, чи із кимось живим, якого теж вважають за такого) естеріоризуються: те, що є внутрішнім, внутрішній дискомфорт, тобто те, що відбувається у свідомості людини, переноситься у зовнішній світ. Екстеріоризація «упиря» те саме, що й екстеріоризація інших почуттів / відчуттів людини, бо внутрішнє, духовне, психічне, уявне передається тільки за допомогою метафоризації їх реаліями зовнішнього світу. Мікросвіт передається через реалії макросвіту. Аби порятуватися від «упиря», його пробивають осиковим кілком, щоб він більше ніколи не вставав та не шкодив людям. Нічого лихого не було б у тому, якби таке повір'я існувало тільки у вигляді оповідок про «упирів», але зовсім не людська, не християнська дія, коли вони виконується насправжки в реальності.

Порятунку від «упиря» немає, даремно його палити, топити чи осиковим колом прибивати, єдиний позитивний досвід із усіх оповідок про «упирів» та віри в їхнє існування можна засвоїти наступний: живімо між людей так, щоб самим не ставати для них «упирем», не пиймо кров своїх ближніх. Якщо керуватися почуттям християнської любові, а не протилежним їй почуттям, тоді треба не боротися з особистим «упирем» (у кожного є свій «упир» або й кілька), не захищатися від нього у різні нелюдські способи, а тільки прощати. «Упирем» може стати кожен стосовно іншого, бо немає людини, яка не завдала б якихось прикрощів іншій людині (своєму ближньому), як немає людини, якій би хтось не завдав якихось прикрощів.

Який вихід із цього нерадісного становища? Тільки один: треба жити так, щоб намагатися хоча б утримати баланс, а для цього не робити зла своїм ближнім та творити благо оточуючим, тільки тоді поменшає «упирів», які «питимуть кров» з тебе, і сам не станеш «упирем» стосовно інших людей.

І. Франко написав розвідку про спалення «упирів» у його рідному селі Нагуєвичі. Він уявляв собі «упирів» у відповідності до уявлень його односельців, і не здогадувався, що серед його знайомих та сучасників чимало «упирів», які «п'ють його кров».

ФРАНКОВІ ДУХИ

Про те, що Франко наприкінці свого життя важко хворів і марив, відомо усім, але трактування цих марень зазвичай далекі від своєї справжньої суті. Франко не був божевільним, але був провидцем, і те, що досі називалося маренням чи маячінням, – це видіння, якими може похвалитися дуже невелика кількість людей на світі.

Дар ясновидіння, як і дар незвичайної сили свого духу, Франко відчув ще у дитинстві. Саме тоді з ним трапилася знаменна подія, яку він сам згодом описав в оповіданні «Під оборогом».

Звісно, до оповідань, навіть автобіографічних, можна ставитися по-різному, але випадок, описаний письменником, був підтверджений у спогадах про нього.

З дитинства Франкові вчувалися голоси, яких ніхто більше не чув. Правда, то не були голоси померлих людей, які почали йому вчуватися в дорослому віці, а голоси природи.

«В тій хвилі якийсь дивний голос звертає на себе його увагу. Звичайні голоси, які долітають до нього – гавкання Лиска коло хати, піяння когута, цекотання сороки на грушці – вони торкають його слух і не доходять до уваги. Але се – що се було?.. Що за голос доходить до його слуху? Здається, не чути ніде в селі ані на полі, щоб хто кричав, клепав косу (сьогодні неділя!) або прав шмаття, аби Радичів

(назва лісу. – Ю. В.) потребував відкликатися, а проте Радичів – бо, очевидно, се він – своїм могутнім голосом гуде та вигукує все одно слово, яке в Миронових вухах звучить як:

– Рани! Рани! Рани!

Мирон витріщає оченята, напружує слух, озирається довкола, – ні, нема і не чути нічого, що могло б видавати такий голос. А голос усе йде від Радичева, летять виразнісінько слова, не вимовлені ніякими устами, відгукувані дубами, та березами, та грабами:

– Рани! Рани! Рани!»

Отже, малий Франко чув голос лісу, який волав у передчутті якогось лиха. А незабаром з-за гори висунулася чорна хмара, яка нагадувала за формою голову велетня, і власне із цією хмарою розпочав хлопець свою битву. Хмара незабаром розрослася, «і рівночасно ревнули немов сотки громів, немов тисячі гарматних вистрілів. І затряслася земля. Але за першим ударом швидко наступив другий, третій. Блискавки бігли з різних сторін до середини неба, саме до того місця, під яким стояв оборіг. Вихор клав на землю збіжжя, ламав гілляки дерев, свистів вербовим пруттям біля оборогу і, бачилося, спирався дужими плечима о сіно та оборожини, щоб перевернути оборіг або бодай зірвати з нього наголовач. У природі скрізь пішов нечуваний заколот, рев, шум, тріск і скрип. Мирон лежав на сіні, не чуючи нічого, не бачачи нічого, і тільки витріщав оченята, затирав долонями вуха і силкувався, силкувався щось пригадати собі».

Він знову чує нажахані голоси природи в передчутті урагану. «Ще хвилина, ще один удар грому – і шлюза відімкнеться, і бухне фатальна градова злива, і застогне земля, і все живе на ній повалиться додолу, і вся краса й радощі на ній упадуть у болото, мов ранені птахи, – і його дитяче серце зупиняється, в голові шумить, у очах бігають огняні іскри, і він, сам себе не тямлячи, в якімось припадку екзальтації, істерії, божевілля, простягає обидві руки поза острішок оборогу і щосили кричить:

– Не смій! Не смій! Тут тобі не місце!

Вітер у берегах ріки свистить, вищить, завиває, мов сердиться.

– Ні, не пущу! Не смій тут розсипатися! Не пущу! – кричить Мирон, мов божевільний».

Людей, які могли відвертати хмари, називали у нас хмарниками. І ось цей дар демонструє малий Франко, він наказує хмарам відступити в гори:

«– Не пущу! Не пущу! – кричав Мирон. – Даремно грозиш! Я не боюсь тебе! Мусиш слухати мене! Адже бачиш, що я міг сперти тебе досі. І зіпру! І не пущу! Вертай назад! На гори, на Діли! Не смій тут пускати!»

По тих словах у хмарах пролунав зойк, а вітер ущух і «блискавки погасли. Була хвилина страшеного тривожного напруження в усій природі». Хлопець стояв із випростаними руками і не пускав бурю в село. «Він чув, що його сили слабнуть, що руки й ноги у нього вже похололи як лід, що його груди здавлює щось, що якась холодна рука, мов кліщами, стискає його за горло, але він безмірним напруженням волі ще раз підняв голову догори, наставив оба кулаки проти хмари і, як міг найголосніше, кричав:

– На боки! На боки! На Радичів і на Панчужну! А тут не смій! Ані одного зеренця на ниви! Чуєш!»

Йому вдалося перемогти, буря відступила, хмари розкололися так, як він їм наказав, і буря розродилася над лісом, повивертала дерева з корінням, але не зашкодила нивам. Проте сам хлопець зне силівся так, що втратив свідомість. Перелякана мати, шукаючи сина, оббігала усіх сусідів, зазирнула у всі закамарки, аж нарешті знайшла його в полі на сіні. І тут хлопець розповів матері, що то він врятував село, що то він «боровся з тим велетнем», який тягнув градову хмару. «Я спинив його. Я накричав на нього. Він сердився страшенно, але не міг переперти мене. Адить, я весь мокрий, так утомився. І руки мокрі зовсім, бо я держав їх виставлені на дощ... А якби я був сховав хоч одну, то він був би переміг мене».

Однак мати заброняє синові розповідати про це навіть батькові. «Бо всі будуть із тебе сміятися. І тоді твоя мама буде також плакати».

Ще раз повторю: цей випадок трапився дійсно. А пізніше випадки видінь відбувалися доволі часто. Михайло Мочульський згадує появу

в романі «Перехресні стежки» привида весільної дараби, «на якій поет бачить себе із своєю любкою у веселому товаристві, а опісля привид трупа-любки на воді, коли щезла дараба за чорною скелею за закрутом».

Мочульський при цьому згадує схожу галюцинацію Мопассана, який, пишучи за столом, раптом побачив, що відчинилися двері і він на своє велике здивування бачить, що гість – це він сам.

Поетичних галюцинацій у творчості Франка бачимо чимало, включно з розмовою з чортом. Серед видінь, які він бачив замолоду, були усіякі гнилі болота, «погані лярви» та «погане хробацтво».

«У людей з перечуленими нервами трапляється цікаве психічне явище, – пише Мочульський, – вони відчують певні звукові тони як зорові враження певних фарб, чи икакше, вони чують фарби й бачать тони. Ернст Теодор Амадей Гофман (1776–1822) каже: «Я бачу гармонію барв, тонів і запахів. Мені думається, що вони повстали таємничим способом із ясного проміння й опісля з'єдналися у величини концерт». У Юлія Словацького слова бувають «ясно-червоними», а твори мають один спільний кольорит, наприклад, «Сон літньої ночі» видається йому «блакитним і місяцевим», а «Макбет» «сірий і червоним образом».

В дорослому віці Франко мав видіння уже іншого характеру. Він став бачити гостей із темного світу. Як відомо з давнини, пополудневими снами часто опікуються біси. Віра у полуденних бісів існувала не тільки в Європі, але й в Азії.

У Франка є вірш «Блюдіться біса полуденного», котрий небезпечніший за опівнічного, бо розморює і впокорує, формуючи видива, які важко відрізнити від справдешніх. Недарма й така бісова личина, як полудниця, з'являлася селянам ополудні із серпом у руці і втинала голови тим, хто працював на полі під цей час. Полудень вселяв страх, можливо, тому що ополудні в спеку завмирало життя, сонце ставало загрозливим і підступним, годилося б о такій порі передрімати десь у садку, але була інша проблема – полудневі сні навіювали якісь неприємні образи і жахливі видива.

Франкові ополудні привидівся дух померлої дівчини, в яку він був закоханий. Але то був не єдиний такий випадок, який він відобразив у віршах, бо духи й надалі являлися йому.

Між іншим, Мочульський, погоджуючись із тим, що окремі письменники можуть мати дар ясновидіння, у поезії «Блюдителя біса полуденного» бачить знову ж таки лише хворобливу галюцинацію серед білого дня: «Досі в поезіях Франка ми бачили яскраві картини нічних галюцинацій, а в отсій поезійці вперше закріплена його галюцинація у білий день. Поет іде тротуаром «смугою тіністою», нагло його зір «спинивсь на мить», і він побачив «білу постать дрібну» торік померлої любки, яка «тихо йшла в противний бік в палючій пасмузі літній», вгледіла його, зупинилася, «вхопилася за груди», напіврозкрила уста, повернула до нього лице «біле наче сніг». І – зникла».

У спогадах про останні роки життя поета часто можна зустріти свідчення цих видінь з вуст самого Франка, який розповідає про те, як його провідують духи відомих учених Веселовського і Драгоманова.

«Ніколи не покидають мене, безперестану докучають і мучать. Як їхав сюди, то сиділи на дахові на вагоні і говорили до мене. Гляньте на мої руки. Це ж вони повсилиювали дроти мені в пальці і понасипали туди піску, – руки страшно болять і пальців не можу розігнути. Але тепер я знайшов на їх спосіб: мачаю руки в креозот і кроплю їх креозотом; тим довів їх до повного отупіння: то кричали, а тепер тільки пищать».

Іншого разу йому явився Міцкевич і звістив про те, що поема, яка досі вважалася невідомого авторства, належить таки Міцкевичу.

«– А як же ви довідалися, що то поема Міцкевічова?» – запитала його Марія Грінченко. Франко відповів:

«– Сам він мені сказав, як я бачився з ним.

– Ви бачилися з Міцкевічем?

– Авжеж. Тоді, як був восхищен на небо. Він мені все пояснив про ту поему».

Виявляється, Франко побував на небі і там зустрічався з польським класиком.

А ось свідчення Сергія Єфремова:

«– Чи чуєте? – зненацька серед цієї розмови якимсь новим, ніби настороженим і попереджаючим тоном кинув він.

Розмова раптом урвалася, очі присутніх звернулися на Франка.

– Чуєте: шумить, – знову якось значуще проказав він.

– А... то візник вулицею поїхав, – була спокійна, упевнена відповідь.

– Ні-ні, ви не знаєте, – ніби з жалем запротестував письменник. – То пісок в моїх жилах пересипається...»

І на здивовані погляди присутніх письменник пояснив:

« – Драгоманов руки мені поперебивав і піску в жили насипав... Ви це знаєте? Ото щоб я не міг писати. Це й шумить той пісок. О, чуєте!

Настала раптова важка й гнітюча тиша. Присутні непорозуміло переглядалися, а Франко схилив голову, спустив додолу очі й завмер, ніби й справді прислухаючись до чогось...»

У 1908 році Франко лікувався у Ліпіку в Славонії. Там з ним трапилася цікава пригода, яку він описав в «Історії моєї хвороби», а яку також занотував Мочульський. Отже, саме там поет «раптом одержав можливість говорити через т. зв. пошту духів з віддаленими особами». Одного дня він почув шепіт померлого Михайла Драгоманова, який почав докоряти поетові тим, що через нього йому гірко жити на тамтому світі. А причина полягає в тому, що Франко опублікував його листи. Поет пояснював, що ці листи мають велику літературну і біографічну вартість, але Драгоманів стояв на тому, що він ніколи жодних листів Франкові не писав і все спихав на якогось самозванця та погрожував судом Божим. Бо, виявляється, не тільки він сам, але й інші покійники в небі дуже страждають. Драгоманів переконував поета, що він страшний грішник і не повинен зовсім жити на світі.

Через кілька днів, коли однієї ночі поет лежав у сильній гарячці, його розбудили злі голоси невидимих духів. Один з них зачитав йому позов на суд Божий і звелів підписати якусь декларацію, а опісля йому звеліли вийти з дому, пригрозивши, що інакше дім, у якому живе, зараз завалиться. Поет хотів одягтися, бо ніч була дуже холодна, але йому духи заборонили.

Коли поет, «гонений грізними голосами, в однім сурдуті і з черевиками в руках вийшов з подвір'я на вулицю, його погнало духи дорогою, що веде з містечка на поле і раз-у-раз грозячи, що його

зараз грім заб'є, веліли йому геть кинути черевики, потім скинути з себе сурдут, потім камізельку, у якій був годинник з золотим ланцюжком, потім суконні штани, у яких в кишені була портмонетка, полотняні штани і накінець сорочку, якої одначе поет вже не хотів скинути. Тоді духи веліли поетові зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт. Він зробив так, як вони йому казали, і знайшовся на стернині. Тою стерниною в низ погнали духи його на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою. Духи гонили поета від калюжі до калюжі, велячи йому переходити через них, аж довели до річки, але від неї вони завернули знов у противну сторону. Під найстрашнішими загрозами духи заборонили поетові вертати до Ліпіка, а коли він не хотів іти далі і оглядався, щоб почути відки йдуть голоси, вони насміхалися з нього, кажучи: ти не побачиш нас! Тоді духи зложили щось мовби суд, на якому засудили його на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18 000 літ. Після суду поет почув, немов під ним ворухиться земля і немов він з безмірною скорістю перелітає безмірні простори. По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі духи Наумовича і Гушалевича, підносили проти нього найстрашніші закиди і докори, а накінець лишили його самого серед болотяної толоки недалеко дороги».

Вранці змоклого та замерзлого Франка знайшов біля великої калюжі шандар Тарнавський і відвіз його до санаторію.

Між іншим, у дружини Франка теж були галюцинації. «О, з Франка буде тепер пророк, – розповідала вона. – Він каже: візьму палицю в руки і проповідуватиму слово Боже... І я також піду з Ним. І товаришуватиму Йому... Але тепер я боюсь за нього... В нього сверблять п'яти, а в кого сверблять п'яти, той, кажуть, має замір повіситися. А я боюсь того й пильную його... То та відьма Крушельницька так заворожила його. Вона дарувала йому золотий ріг. Не вірите? А знаєте, до Франка приходять у гості покійники, Драгоманив, Костомарів і балакають з ним... А до мене приходять Старицький, Кістяківський і також балакають зі мною. У нас тепер усе балакає; наш котик, стіл...»

Лікар Володимир Щуровський, що наглядав за хворим Франком у притулку Українських Січових Стрільців у Львові у 1915–1916 рр., згадував: «Під вечір, як життя в приюті затихало, навідували його візії містично-релігійного змісту. В суть і зміст візій поет непохитно вірив і розказував другим як про дійсні, реальні переживання. Ніччю находили поета вампіри, висмоктуючи з нього силу і здоров'я. Сила у виді електричної струї виходила з його рук, розсіваючись в просторі і освітлюючи зеленуватим сяєвом кімнату. З'являвся дух померлого батька або Драгоманова. Провадив поета зі собою в космічні простори і показував уладження надземного світу. Це величаві будівлі з заліза і каміння, уладжені з вибагливою розкішністю для праведних, а для грішних – тісні комори з дивовижними машинами для тортур. Поет терпів від непевності, куди попаде його душа після смерті».

Олена Грозикова записала таке провидіння Франка: «Всі терпіння і вся радість кінчається смертю, але смертю природною. От я на цю тему цілими ночами розмовляю з духами. Вони приходять до моєї кімнати вікнами, дверима, сідають коло мене на ліжку. Щоб ви чули наші розмови, особливо росіян та наддніпрянців! У них інша психіка, вони дуже цікаві і так мені докучають; є то правдиві колтуни, не раз залізними гаками калічать мені ребра. Вам смішно. Чи до вас коли духи приходять вночі, чи розмовляють з вами?»

1914 р. у примітці до перекладу поеми Персі Біші Шеллі «Цариця Меб» Франко писав: «Розуміється, в дійснім загробовім життю се все неможливе головню тому, що душі людські через смерть позбавлені головного пізнавання – мізку, надгорода за праведне та трудяще жите зовсім інша, лежить у почуттю спокою, безтурботности або радости».

Тобто Франко, якого вважали атеїстом, говорить про дійсне загробове життя, як про доконаний факт.

Є у спадщині Франка й безпосередні записи поезій та різних нотаток, надиктовані духами, а також записи сновидінь, які вражають своєю образністю і фантасмагоричністю.

У листі до Яна Парандовського (3 січня 1914 р.) Франко писав: «...я ніколи не був спіритистом і не є ним до сих пір, але від квітня 1908 р. з ласки Божої я маю дар слуху, відкритого на голоси духів,

а також – зору, відкритого на з'явища надзmysлового світу. Таким чином, з того часу я живу, так би мовити, подвійним життям, щодня і щоночі отримуючи враження надзmysлового світу».

Недавно дослідник Богдан Тихолоз опублікував своєрідні «Телеграми духів (автопсихографчні нотатки Івана Франка 1915–1916 років: між сном і дійсністю)».

Серед сновидінь, які просякли дивовижними візіями, є і видіння пожеж, і зустріч із цісарем. І знову ж таки про духів: «Дві перші ночі марта 1916 р. були для мене дуже неспокійні. В перших двох ані разу не заснув, а в другі заснув аж по півночі. Передостатні ночі марта в правій руці, з котрої в мене ночами йде пребогата продукція духового тіла, була на початку ночі продукція немов пшеничного тіста, а в другій жомна, але дуже тонко замішена продукція, а в третій якась пшоняна і сіняна, богата, а при тім дуже довга.

Ніч з 30 на 31 була в мене і в духів повна безконечної нудьги. Я говорив, лежачи, раз у раз: «одер альс» або «ентведер альс» і випускав з руки, мов із точила, круглими звоями безконечний дріт грубим гладким м'ясом».

Духи супроводжували Франка усе життя, але, хоч вони й вимували його, тим Франковим галюцинаціям ми завдячуємо появою цілого ряду поетичних та прозових творів з елементами готики та фантасмагорії. Духи ставали не тільки його мучителями, але й мовби співавторами, вони надихали його своїми підказками, змушували писати саме так, а не інакше. Хоча інколи й заводили його на манівці, коли підказали йому поему буцімто авторства Міцкевича. Насправді ту поему створив якийсь графоман, а Франка польські літературознавці взяли на кпини.

Та це не применшує вартості саме тих творів, на яких відбилися контакти з духами. Недарма професор Леонід Білецький писав про Франка, що «в останній добі його творчості... ухо поета почало відкриватися для прийняття таємничого, містичного світа, і творча пластична уява поета, що спричинювалася до витворення найвищих скульптурних образів, картин, метафоричного стилю, ся уява перебивається творчою уявою містичною, химеричною чи примарною;

наслідком таких уявно-творчих перебоїв у поезії Франка з'являється нова форма – форма візій. Але ся прикмета поетичної творчости не лише не зменшила вартости його творів, а навпаки, підняла їх на ще вищий щабель, надала ідеям і образам поета ще глибшої перспективи – абстрактно-емоціональної й містичної. Ферменти інтуїтивні підіймаються до найвищого ступня свого артистичного вияву: артистичного сполучення природного з надприродним, реального з ірреальним».

ІВАН ФРАНКО «В ПЛЕН-ЕРІ» (ДО ПРОБЛЕМИ «МИТЕЦЬ І ПРИРОДА»)

Духовний батько України, найбільший український письменник, український Мойсей, пророк у своїй вітчизні, великий Каменярь, національний геній, велетень думки і праці – часто пересічний читач означає І. Франка лише з цього боку, не беручи до уваги приватного виміру життя письменника, точніше, його «природного» життя. Та й не лише пересічний. Дослідники тільки поспіхом згадують природні захоплення І. Франка, хоча на сучасному етапі з'являються тематичні розвідки, присвячені його природним «пристрастям». Ми ж намагатимемось висвітлити деталі Франкової біографії на тлі природи та конкретні випадки, що траплялись у його житті і були пов'язані з тими чи іншими природними явищами, в чому допоможуть листи І. Франка та спогади його сучасників.

Життя І. Франка «на лоні природи» розпочалось із чарівного кутка Прикарпаття, села Нагуєвичі, де в присілку Слобода, або Війтівська гора, і народився майбутній письменник. Мальовнича долина Нагуєвич, річка Збір зі своїми гірськими потічками, високий гірський хребет Діл, густі дубові, ялинкові та букові ліси – цей свого роду «земний рай» тішив око та поетичну уяву малого І. Франка.

Малою дитиною І. Франко любив блукати в цих лісових угіддях, там концентрував свої думки і почуття, і на все майбутнє життя ліс стане його символом, його таїною, «його церквою». Письменник словами малого Мирона в оповіданні «Під оборогом» згадує епізод, що трапився з ним в дитинстві одного літнього дня. Коли над гірським Ділом збиралися грозові хмари, Мирон вирішив відігнати від свого села град та дощ, і, використавши свої начебто надприродні сили, які знову ж таки начебто успадкував від матері, викрикуючи різні заклинання, хлопець переміг природну стихію, після чого знепритомнів і заснув, поки його не знайшла стурбована мати. Хоча на той час загалом вважали реальним існування надприродних сил, проте вже тоді на І. Франка дивилися як на дивну дитину з незвичайними здібностями. Властиво, пізнання природи у Нагуєвичих – це було так зване первісне «природне» пізнання хлопчика до шестилітнього віку, хоча пізніше І. Франко повертатиметься в Нагуєвичі, і тоді його погляд на навколишню природу стане глибшим. Тоді ж, у зрілому віці, І. Франко напише спогад «Моя вітцівська хата», де згадає і сад із пасікою, і криницю, і свиней на подвір'ї, і «близькість гарних лісів із численними дубами».

З шестирічного віку «природне» життя малого Івана продовжується вже у селі Ясениця Сільна, де він жив у своєї бабці по матері Людвіки Кульчицької і ходив до школи. Як і в Нагуєвичих, бігав по навколишніх полях, лісах і пасовищах, лазив по деревах у пошуках пташиних гнізд. Зі своїми шкільними товаришами Іваном Яцуляком і Стефаном Сеньковим він далі жив «на лоні природи». І. Яцуляк згадує, як вони ходили по черешні на Магуру, по малину та по гриби в Дуброву, по рибу на Став. Як вважає Я. Грицак, саме з цього часу «беруть початок дві найбільші пристрасті його життя: збирання грибів і ловіння риби». До речі, як свідчать спогади, грибів Франко завжди набирав найбільше, а його вмінню ловити рибу не міг ніхто дорівняти. Малий Іван ловив рибу руками, залазячи у воду, і загалом протягом життя І. Франка рідко бачили з вудочкою, він завжди заходив по коліна у воду і ловив рибу або руками, або у сіті, що сам плів. Період перебування І. Франка у Ясениці Сільній можна

назвати найбільш насиченим на курйозні випадки, пов'язані з природою. Для прикладу, письменник в оповіданні «Мій злочин» ніби сповідається перед читачами, згадуючи пташеня, якому власноручно скрутив голову, і цей образ мучив І. Франка в зрілому віці. У спогадах шкільний товариш І. Франка І. Яцуляк стверджує протилежне: «В дубах були дупла і діри, в котрих виводилися шпаки, то Франко лазив і вибирав молоді птахи, але не казав їх мучити. Казав, що то гріх, і ми пускали їх назад в гніздо». Ще один випадок пов'язаний із тим, як майбутній поет, тоді будучи ще малим, вирішив пожартувати над своїм однолітком: завів його на глибоку воду і залишив. На щастя, старший хлопець витягнув парубка із води. Нещасний фінал могла мати і ситуація, яку описує І. Яцуляк: «Раз прийшли до його вуйка, і Франко виліз на під – зветься стрих, на яким була солома. Він накладав соломи на тік, на який малисьмо скакати. Я скочив насамперед, за мною скочив Франко і зараз схопив соломку, щоб Сеньків скочив на голий тік. Але той не скавав, бо я кричав на нього, що заб'ється». Але тут бачимо поведінку звичайної сільської дитини, яка все ж незвичайно сприймала природу, використовуючи її як місце для роздумів, співбесідника, заспокійливе тло.

Дрогобицький період життя І. Франка, який починається 1864 р. (себто йому 8 років) і триває 11 років, дещо віддаляє його від природи. Адже Дрогобич – це вже місто, хоча його передмістя все ж мало чим на той час відрізнялося від села, бо цей обшир землі був зайнятий полями і лісами. Товаришем І. Франка на той час був Ясько Романський, який вчив його міських забав, «але Франко не мав охоти до цих забав, – зауважує М. Возняк, – зате був йому [Яськові] вдячний, коли той водив його щонеділі восени на околиці Дрогобича, на ріку і на поля, де збирали достиглий і першим морозом прибитий терен... Деколи хлопці ходили в ліс за грибами. Тоді вже Франко ставав учителем Яська. Вони збирали насіння різних трав для канарків і щиглів, ...або ходили з мішком за великими лісовими мурашками для Кошицької [пані, в якої І. Франко мешкав у Дрогобичі], яка, проживши понад двадцять років у вогкій хаті на болотистому місці, лікувалася від ревматизму». Місто вчило І. Франка розвивати більш

практичний, більш цивілізований погляд на природу, пристосовувати її багатства до своїх потреб. Він разом з Яськом Романським квасив капусту і огірки, розкладав на подвір'ї пані Кошицької вогонь, варив повидло зі слив.

У 1868 році, коли І. Франко після закінчення школи у тому ж Дрогобичі розпочинає своє навчання в гімназії, пізнання природи переходить на більш науковий рівень. Вже в першому класі гімназії (за спогадами його гімназійного товариша К. Бандрівського) І. Франко відзначається своїми знаннями з біології. За відсутності підручника польською мовою він, на прохання учителя, дає назви грибам, і ці назви стають науковим матеріалом для всіх учнів. З другого класу в житті І. Франка з'являється Іван Верхратський, який значно допомагає І. Франкові в науковому пізнанні природи. І. Верхратський – класний керівник майбутнього поета, вчитель історії, літератури, руської мови та алгебри, насправді ж позаурочний вчитель-природник. У «Споминах із моїх гімназійальних часів» І. Франко згадує прогулянки з Верхратським і Турчинським до Урича, які, крім етнографічної мети, мали й науково-природничу ціль: збирання хрущів, метеликів, опис різних видів отруйних змій. Він двічі під проводом І. Верхратського мандрує у рідні Нагуєвичі. Учитель пізнає талант свого учня, і з того часу І. Франко майже щодня перебуває у І. Верхратського, допомагає йому у впорядкуванні різного роду комах, приносить тематичні збірники з питань ентомології. В позашкільний час учитель і учень влаштовують прогулянки для збирання рідкісних видів рослин і комах. Проте, попри наукове пізнання природи, у дрогобицький період І. Франко знаходить час і для цього первісного, натуралістичного спілкування з нею. Він не зраджує риболовлі і грибарству: в неділі, свята або у вільний серед тижня час сам або з товаришами іде на околицю міста в ліс по гриби (ліси Гірка і дубовий ліс Тептюж) або ж ловити рибу у ріці Тисмениці. Навіть у гімназії певний час був звичай, коли за наказом директора Кіровського «кожний учень мусив мати в класі бодай одну квітку у вазонку і дбати про неї весь час...».

Після 1875 року у взаєминах І. Франка з природою виокремлюються три основні напрями:

- власне пізнавальний,
- «освідомлюючий» (організація студентських мандрівок і безпосередній вплив на «природосвідомість» молоді),
- трансформаційний (естетичне осмислення і «активація» природи в художніх творах).

Розпочинається львівський період життя І. Франка, виключно міський період, у якому письменник все ж таки не втрачає своєї гармонії з природою. Літні ферії (канікули) – безпосередньо природні періоди його життя. В цей час відбувається синтез натуралістичного, практичного та наукового пізнання природи, і в свідомості письменника посідає значне місце творче її осмислення. Літо 1875 року І. Франко провів в Лолині в гостях у Ярослава Рошкевича. Його репетитором він був ще за гімназіальних часів. Тоді ж відбулася його зустріч з Ольгою Рошкевич – першою справжньою любов'ю. Хоча В. Лукич і А. Дольницький говорять, що І. Франко вперше побачив О. Рошкевич під час Великодніх свят 1876 року («прогулка» членів редколегії «Друга»), проте Михайлина Рошкевич стверджує, що зустріч відбулася влітку 1875 року, коли письменник приїхав у Лолин з Я. Рошкевичем і пробув там «щось місяць». «Його спеціальним захопленням була ловля риб і збирання грибів по лісах, – згадує М. Рошкевич. – Звичайно після дощу ходив до лісу з великим кошиком і так умів вишукувати їх, що скоро уже мав повний кіш і з ним на плечі вертався». Під час навчання у Львівському університеті І. Франко разом із членами редколегії журналу «Друг» на канікулах 1876 року ходив екскурсією в гори. Вони побували у селах теперішнього Долинського району Івано-Франківської області, а саме у Велдіжі (зараз село Шевченкове), Мізуні, Сенечові... За споминами В. Лукича, І. Франко лише іноді відривався від гурту, «йшов до ріки ловити на вудку рибу та лапати раки...». Також визначальною стала мандрівка через село Людвиківку, де тоді були великі лісові зруби, «описані пізніше Франком в його новелі «Сам собі винен» як тло трагічної історії лісового робітника-селянина». Пізніше такі прогулянки стали постійним явищем в житті поета як під час навчання в університеті, так і після одруження. На кілька

місяців гармонія І. Франка з природою була порушена у 1878 році у зв'язку з арештом. Відомі нам зустрічі з О. Рошкевич по лісах, що відбувалися з весни того року, коли він вийшов на волю після першого засудження, оскільки офіційно такі побачення заборонив батько Ольги. Він також не віддавав Ользі листів, що їй писав І. Франко, хіба лише деякі, надто «невинні». На прикладі цих листів можемо простежити, як вміло І. Франко використовує дари природи-неньки. М. Рошкевич згадує: «Часто поштою приходив лист в більшому форматі, а в ньому заледве пару слів. Мене це здивувало, а сестра каже до мене, щоб я їй приспособила спалений папір зі смальцем. Я їй так зробила, вона потерла по чистім папері і, на велике моє здивування вийшов лист, густо написаний рукою Франка. Іншим разом потиралось соком з цитрини або соком з цибульки, але в той спосіб писані листи треба було пригріти лиш над вогнем. Розуміється, що перед перепискою в такий спосіб вони мусили порозумітися».

1885 рік – рік поїздки у Київ і знайомства з майбутньою дружиною Ольгою Хоружинською, а роком перед тим І. Франко відвідує Климентину Попович в Жовтанцях, нині Кам'янка-Буського району Львівської області, пізнає жовтанецьку природу. К. Попович, оповідаючи про вечірні прогулянки з І. Франком, пише: «Побували на мості над річкою, прислухались до улюбленого мною жаб'ячого хору. Виявилося, що і Франко його любить... Спершись на поруччя моста, вдивлялись у таємну глибину плеса, посрібненого місячним світлом, та в ще глибшу глибину власної душі». К. Попович водила І. Франка у свою «святиню дум», а саме до смерек, яким завжди все оповідала і виливала свою душу. За її спостереженнями, він радів кожному метелику, кожній пташці, а у лісі робився задуманим, «здавалось, що більшав, що з рамен йому виростають крила, а з високого чола ясніють лучі. «Ах, як люблю тебе я, лісе мій, лісе! – шептав сам до себе... Знаєте, – каже, – коли б я був незалежний від куска хліба і міг творити лиш те, чим повна моя душа, то я отут би замешкав, наче пустельник, і творив би, творив і творив залюбки! Мій голос тут, в цій величній настрій, міцнів би...». Здається, саме ліс протягом усього життя І. Франка був своєрідним епіцентром творчого,

духовного, філософського пізнання природи, тоді як річка – швидше суто первісного, натуралістичного пізнання.

Безсумнівно, природа для І. Франка була особливим світом, невіддільною частиною життя, однією з першорядних потреб людського існування. Але на п'єдесталі І. Франка таки людина з «глибинню власної душі». Ще збираючись у подорож до Жовтанців, у листі до К. Попович 29 червня 1884 року він пише: «Чи до того часу Ваші жасміни і капріфолії не пов'януть, о тім судити не можу, – але надіюсь, що до того часу Ви самі, об'їдаючись, як Бог приказав і уживаючи руху що тільки сила, розцвітете так, що буде на що поглянути, – а се було б мені далеко приємніше, ніж всякі жасміни, рожі, кропива і ціла ботаніка накупі». Такі, здавалося б, цілком зрозумілі життєві погляди письменника стануть основою антропоцентризму його художньої натурфілософії.

Після одруження (1886) до І. Франка в усіх його природних захопленнях приєднується дружина. У спогадах сучасників І. Франка зображено чимало випадків, коли він разом з О. Хоружинською ловив рибу. «Раз вибрались обоє Франки ловити рибу і просили мене, щоб я вийшла до них, – згадує М. Рошкевич. – В самім центрі міста бачу з моста, що вони недалеко бродять по воді, ловлять рибу руками попід камінням. Я звернула вбік і не мала охоти наближатись до них: я гадала, що вони будуть ловити рибу на вудку». Зі свого боку К. Попович фіксує такий випадок: «На феріях в горах (коло Скольного) я переїздом мусила вступити до них [І. Франка та його дружини]... Вони обоє ловили рибу цілими днями, як справжні рибалки, і тут же, зараз на березі, засушували її на жердях над ялівцевим димом». Недавнім І. Франко якось зізнався Улянці Кравченко: «Ловля риб – то моя пристрасть». 1891 року І. Франко з сім'єю милується волинською природою в Колодяжному у Косачів. В цей період він їздить у вільні дні до Нагуєвич, де росте його улюблений дуб. Біля цього дуба збудована каплиця «Ярина», до якої І. Франко приїжджав приблизно у 1912 році з сином Андрієм, щоб вмочити свої хворі руки у воду з криниці за для виздоровлення. У. Кравченко згадує про візит, який здійснила до І. Франка в 25-річчя його творчої діяльності. Вона спостерігала

за поетом, залюбленим у дари природи: «Я подала йому китицю квітів і суніці в козубці із смерекової кори... Франко любив овочі, найбільше любив він груші... Китицю квіття держав довго в руках. Приглядався кожній квітці. Ті золоті козельці не ростуть по всіх луках. Вони пригадали йому рідне Підгір'я. Він допитливо глядів – як би хотів, щоб від них почути із днів його дитинства. З розкішшю жадібно вдихав аромат білих зозулинців, любувався чаром, який квіти з Лісової Поляни зберегли. В дальшій розмові сказав: «Хотів я сьогодні поїхати в Розвадів над Дністер ловити рибу, та краще, коли ми разом підемо в поле – це ж пора, що у збіжжі цвітуть полум'яні маки». Я. Мельник, дослідниця останніх років життя І. Франка, говорить про 40-річчя його творчої діяльності, коли зала Львівського Оперного театру була вся оздоблена квітами, а ложа ювіляра аж надто.

Протягом першого десятиліття ХХ століття І. Франко чи не щоліта їздить у Криворівню, прегарну місцевість Гуцульщини, «українські Афіни», куди з'їжджається чимало представників культурної еліти України. Тут, на Гуцульщині, маючи вдосталь часу, І. Франко віддається своїм природним пристрастям, вивчає навколишню природу та користує з її дарів. Для прикладу, у листі до дружини, написаному 28 серпня 1907 року із Криворівні, перебуваючи там із сином, І. Франко повідомляє: «Щоб заповнити час, ходимо оба з Андрієм щодень на гриби, хоча властивого врожаю правдивих ще не було, а може, й зовсім не буде. Два рази ходили ми на афіни і принесли по неповному кошику. Ожини вже приносять гуцули, але вони ще переважно зелені, хоча зародили дуже рясно». Таку скрупульозність до спостережень за природою письменник подекуди художньо оформлює в поезію та прозу («Із спостережень над природою», «Зі свіжої пам'яті» (1915). Бувши вже хворим на руки, він навідувався до кринички у Криворівні, вірив, що її цілюща вода розмотає безліч дротів, якими сковані його руки. З 1908 року І. Франко багато подорожує, змінює клімат, але у цьому новому пізнанні природи домінує цілющий первень, тобто швидше лікувальна мета. Ліпик у Хорватії, де образи природи з'являються у Франкових галюцинаціях, позитивний вплив одеського клімату на його здоров'я, італійський Ловран з його «цілющими

джерелами, лагідним погідним кліматом» – все це постає перед очима І. Франка в один із найважчих періодів його життя. Сестра поетової дружини О. Хоружинської А. Трегубова описує у спогадах випадок, що трапився з І. Франком у Києві 1909 року: «Дуже люблячи природу, він постійно ходив далеко од домівки. Одної днини він довго ходив, утомився, ліг і заснув. Бандити набили його сонного, обідрали його, забравши все цілком. Саме тоді були заморозки, і коли Франко прокинувся, то руками вже більше не володів. Ні їсти, ні пити, ні одягтись не був у силі». В той час (за спогадами М. Мочульського) дружина лікувала його кусочками яблук і якимсь зіллям. Усе ж І. Франко ще намагається працювати. Зокрема, студіюючи в університетській бібліотеці, завжди сідав при вікні в сторону ботанічного саду.

Франкова любов до природи виявлялась у любові до тварин. Його можна було помітити над письмовим столом з домашньою кішкою на плечі. У своєму будинку у Львові на вул. Понінського (тепер вул. І. Франка) поет тримав собак, через яких у нього виник конфлікт на побутовому рівні з М. Грушевським, що жив по сусідству. Гавкіт собак заважав М. Грушевському працювати.

Франковим дітям теж прищеплювалася любов до природи. Навіть їхні забави у дитячому віці були схожими на природне царство: коли І. Франко працював за столом у своїй кімнаті, «з-під дивану вилазила велика черепаха, в куті дві морські свинки хрумали заячу капусту, серединою проходжувався бузько з надломаним крилом, яке ми [діти І. Франка] прив'язували, деколи скакали жаби, зловлені хлопцями, щоб погостити бузька». Згодом Ганна, наймолодша з дітей І. Франка, про своїх батьків скаже: «Змалку нам прищеплювали любов до природи, дано пізнати її красу і таємну силу, любити звірят, мати співчуття до слабких та немічних...».

Останній рік життя І. Франко провів у стінах будинку: спочатку в притулку УСС по вул. Скарги, а потім у своєму на вул. Понінського. За природою міг спостерігати лише через вікно, іноді виходив на подвір'я. Але він не забуває про «пристрасть свого життя» – ловлю риби. І. Франко навіть укладає «Закон про рибальство в Галичині. Проект Івана Франка» (4 березня 1916 року). Ще в 1893–1894 рр.

з І. Франком трапився цікавий випадок: у Стрийському парку відбувалася виставка, на якій він отримав постери із зображенням риб, оскільки був тим, хто зміг пригадати найбільшу кількість назв риб, причому подати кожену назву різними мовами. Ці плакати зберігаються у Львівському музеї-садибі І. Франка.

В останню свою весну хотів ще вибратися до Криворівні. 9 березня 1916 року, в день, коли І. Франко засвідчував написаний ним заповіт, була похмура погода, мряка, що позначилося на його самопочутті. День смерті І. Франка був подібним за погодними умовами. Погода в день Франкового похорону була сонячною: «Гарний день дала мати-природа на останню земну мандрівку своєму великому синові»; «Немовби саме небо хотіло відплатити йому (Франкові) за всі хмари і бурі, що перелітали над його життям від колиски до самої домовини».

В одному з листів до К. Попович І. Франко писав: «Я подібний до того моряка, що пливе до якогось незнаного острова, – бурі, хвилі і скали часті по часті поломили му мачти, подерли вітрила, зламали кермо, в кінці розбили судно на кусні, – сам він ще по дошці пливе до недалекого вже острова, пливе, бореться, поки хвиля не викине на пожаданий берег його холодного трупа. Отака, дорога пані, і моя доля!». Життя, як розбурхана водяна стихія, насправді випробовувало І. Франка. Його доля, незважаючи на виснажливу щоденну працю, таки дарувала Франкові миті відпочинку, заспокоєння, розради – незабутні моменти спілкування з матір'ю-природою.

ТРАВИ УРІЗЬКІ

На селі ми виростили як трава: близько до землі, куди вже ближче. «Траву» ніхто не плекав особливо, не помічав, аж доки вона не ставала потрібна. Тоді кричали: «Іди корову на пашу виганяти!» Або, коли не могли докричатись: «Чекай, чекай, прийде тато з ремнем!» Часом лунав інший крик, гучний як церковний дзвін, від якого дитяче серденько починало шалено калатати: «Міня-я-й! Міня-я-й! Онучі давай!» То приїжджав міняйло на візку, запряженому коником, обвішаним латунними бляшками й червоними кутасиками. Людина з іншого світу, і судячи зі зверхньої постави, дуже високого рангу. Міняйло, нащадок євреїв-лахмітників, збирав старе шмаття, «натуральне», як тепер кажуть, – лляне полотно чи вовну, або шкіру. Тоді його ще вистачало в кожній хаті. Дорослі – в полі, а діти гарячково хапали все, що можна чи не можна, й несли величному смаглявому чужинцю, щоб обміняти на повітряні кульки, блискучі паперові м'ячики на гумці, глиняні свищики. Товар був, певно, й дорослий, нитки, голки, не знаю. Іграшок «траві» ніхто не купував, ми самі їх робили: ляльки – зі шматок і квіток мальви, недоспілим сповиткам кукурудзяних качанів заплітали коси, а свищики – з бузини, видобавши середину іржавим цвяхом. Я вже потім дізналась, що зі шмаття виготовляють дуже якісний папір. Той, що тепер, не з сировини, яку

збирав міняйло, бо вже багато років не чуто його по селах, і коник не брязкає, і дзвоники не дзвенять. Але багато залишилось з того часу, і з давніх часів, і навіть з часів Гесіода. Діти так само схожі на траву: зелені-зелені, ласі до таємниць і страшних історій.

Молочай

У нас біля річки росла трава, схожа на маленькі пальми з жовто-зеленими парасольками цвіту. Я випускала зі стебла краплю білого соку, плювала на долоню, чекаючи, що від поєднання цих двох субстанцій з'явиться щось схоже на кров. Я прочитала про це в оповіданні Івана Франка «Микитичів дуб». У нас теж називали цю рослину «пессе молоко». Перед тим я пробувала перетворити звичайні камінці на бірюзу, прочитавши рецепт у книзі про Марко Поло. Так робив один шахрай. А ще вирішила викопати тунель, щоб вийти на протилежному боці Землі, прочитавши про це в якійсь угорській казці. І цього разу мене спіткала невдача: сік на кров не вдалося перетворити. Може, моя слина була не така, як у хлопця Митра з Нагуєвич. Село Івана Франка, або Франка, як тоді казали, було дуже далеко від мене у ті часи. Не фізично – ментально. Мені подобалось бути травою, якій сниться, що вона колись виросте. Я читала Франка, бо мені подобалося те, що він писав, інтуїтивно відчуючи щось рідне, бо ж написане майже тією ж мовою, якою довкола мене розмовляли сільські люди. Бавлячись у схованки, уявляла себе Фарбованим Лисом. Заворожена «Абу-Касимовими капцями», любила взуватися у розтоптані татові капці. Лиса Микиту читала, похитуючись у ритмі Франкового вірша.

Але оповідання «Микитичів дуб» могло стати для мене причиною дитячого неврозу, адже йшлося в ньому про історію дітозгубництва очима п'ятирічного хлопчика. Втім, мене більше цікавив фокус із травою, хоча експеримент провалився. Тепер, коли я бачу цю рослину, різновид молочаю, вона асоціюється у мене з чимось моторошним, винятковим, болісною таємницею. У кожному селі траплялись трагедії, пов'язані з Іншими – людьми-ізгоями. Франко

міг оповісти історію Напуди, яка задушила новонароджене дитя, в дусі критичного реалізму, як приклад соціальної нерівності, але натомість викрив свою потаємну прихильність до людей, які хоч і залишаються травою, але особливою травою. Такою як молочай, «пессе молоко». Він називає їх «немов прокляті богом», пише, що «...вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тією мрякою всю дорогу». Зникають з овиду байдужих до них людей, але на їх місце знову приходять такі самі. Франко бачить їхню місію в цьому непривітному світі: вони – гіркі ліки, що лікують від пропасниці наших невдач і розчарувань. Бо їхнє лихо і їхній вічний біль незмірно вищі за наші тимчасові проблеми.

Цвіт терну

Усе, що збиралось роками, притлумлювалось, тихо тліло в підсвідомості, одного разу вибухне. Жінок виховують терплячими, несміливими – такими вони більше подобаються чоловікам. Вони можуть вдосталь наголоситись на похороні чи виспіватись у пісні, вони можуть запрацюватись до смерті, нібито для блага родини, але чи не гасять вони часом нелюдською працею жар невдоволення і пекло розпачу? Жінки на селі швидко старіють і легко змирюються зі старістю, бо не треба народжувати «скільки Бог дасть», не треба ховати дітей, по яких приходить Смерть, поки мати гне спину на полі, можна покомандувати невісткою, віддавши їй найбруднішу роботу, і зі сумною зловтіхою спостерігати, як та проходить той самий вічний шлях терпіння. Озлоблені жінки не згорають у священному огні одержимості, брехливі й лукаві також, і ледачі, й ті, у яких від праці всохли серце та мозок. У нас в Урожі кажуть: «Болить серце? Якби-с не мала серця, то би не боліло!»

І коли раптом хтось – часто це жінка – порушує правило «хто терпен, той спасен» і починає бунтувати, то викликає лише осуд, а не співчуття. Я терплю, чому ж ти не можеш терпіти?

Іван Франко розповідає нам історію, взятую з реального життя, але коментує її значно ширше, ніж це могли зробити селяни. Він дивиться на випадок одержимості, що стався у сусідньому від Нагуєвич селі Урожі, наче з космосу, з містичного космосу душі. Не житіє, не стенограма допиту, а маленька поема «На пастівнику» з міцно зітканою документальною основою, яку можна безкінечно наповнювати візерунками думок і барвами образів, входить до циклу віршованих новел «По селах».

...У неділю після відправи війт, як це робилось уже не раз, оголосив про набір рекрутів до війська. Не дуже приємна річ, але це ще не війна, дякувати Богу. Але тут одна жінка, вдова, певно, найдобріша жінка на селі, раптом заголосила як на похороні. В простій селянській мові підгірської бойкині не знайшлося слів, щоб передати те одкровення, що раптом відкрилось в її душі.

Голосить, що аж серце розриваєсь (...)

Не чує, ані бачить, не говорить,

Не їсть, не п'є, ніщо не розуміє.

Здійснюючи якийсь лише відомий їй ритуал, жінка три рази обходить село, безперестанку голосячи. Вночі вона зникає з села, йде далі. Її бачать в різних місцях, але найчастіше в полі, де вона продовжує голосити без слів.

На цьому випадку одержимості, причинності, як сказав би Шевченко, нічні пастухи вибудовують гіпотези, погоджуючись на тому, що жінку обрав Бог, щоб вона провістила велике горе. Знаходяться і скептики, які сумніваються в тому, що Бог зробив жінку своїм оракулом, бо війна існувала від віку. Про це і в пісні є.

Нема добра та й не буде,

Була війна та ще й буде,

Брат на брата ворогує,

Сестра сестрі смерть готує,

Син на батька ніж підносить,

Донька мамі смерті просить.

Вселенське й безкрає зло, несправедливість і кривда – у цьому світі їх неможливо позбутись. Тільки викричати як птах. Пастухи чують у лісі зойк тієї жінки й ближче присуваються до вогню. Есхатологічний холод охоплює цих простих сільських конюхів, коли старший між ними каже:

*Се та урізка жінка, що пішла
По Божій волі. Бог їй так казав
Плачем і криком грішному народу
Оголосити близький суд страшний.*

У важкі часи народ не лише звинувачує своїх кривдників, а й прагне до каяття. Це магічне перетворення «просто правди» в художню правду відбувається у нас на очах. Чи готові ми його сприйняти – це вже інше питання.

Цикл віршів «По селах» опублікований 1894 року, отже ця історія трапилась приблизно в той час. Моя бабця ще не народилась, мій дідо мав десь років сім. Як звали цю жінку, чим закінчились її віщунські мандри, вже ніхто не скаже. Але я певна, що це невигаdana історія про жінку, яка не мала жодної опори, не залишила по собі слави, і якби не Франко, ніхто б за неї не згадав. Вона – наче цвіт терну, що не встигне зацвісти, як вже опадає.

Шипшина

Розкладали велике вогнище з терну й шипшини й палили на ньому опирів, особливих людей, таких самих колючих, що мали владу надсилати лихо на рослини, худобу, людей, або просто гнали хмари. Вони мали дар, який пронесли в генах крізь тисячоліття, – знали прадавню мову, спільну для всіх істот і неістот, а хто володіє мовою, той володіє всім. Чому, зрештою, мали? Мають досі. Коли я йду через Границю між Урожем і Винниками, то відчуваю, як вони супроводжують мене поглядами з темних отворів вікон приземкуватих хат, пильнують,

щоб я не переступила межі. Я ніби йду вузьенькою стежкою, крок убік – і мене покарають. І карали – насилали шалений вітер, раптову хворобу, і я поверталась до Львова не раз як побита. ХХІ сторіччя... Що ти собі думаєш, небого? Як можна в таке вірити? Але той, хто ріс як трава, віритиме завжди, навіть далеко від сільської хати, якої вже немає. У нас в Урожі повно хат, які покинули напризволяще, без догляду. Спочатку вітер розбив шибку, потім добрі сусіди розібрали піч, потім провалився дах, і всередині виросла бузина, а довкола терен та шипшина, кропива і лопухи – зілля забуття і покути.

Вони наче терен у нозі, шипшинова колючка в долоні для громади. Не чіпайте нас, і ми вас не будемо чіпати. Ми ведемо подвійне життя, про око і за око, і у нас дві душі. Ми потинаємо тих, кого не жаль, чиє життя вже заглохло і почало гнити, та й життя того, власне, не було.

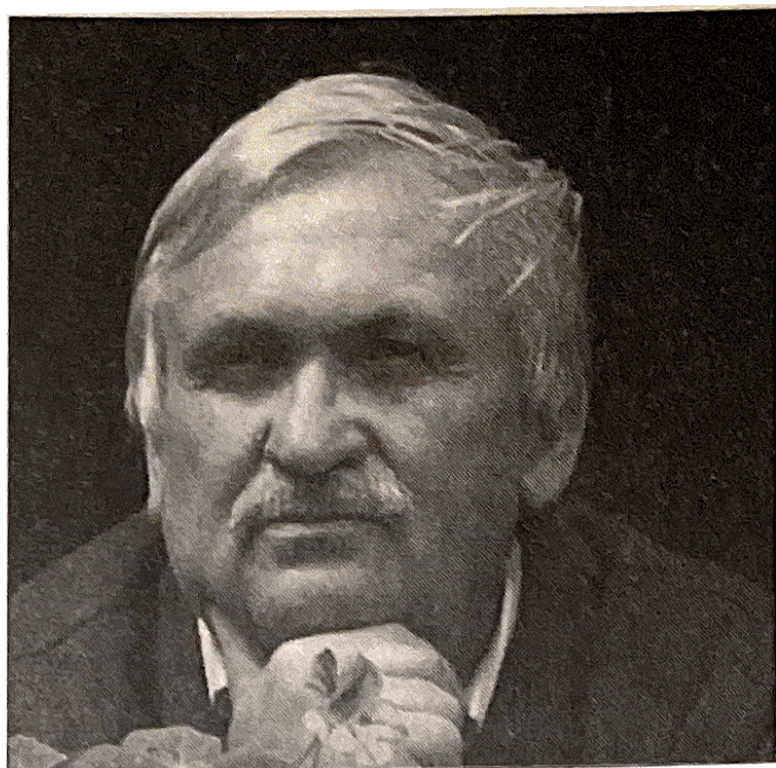
...1831 року під час холери в Нагуєвичах спалили кількох опирів, начебто винних у пошесті. Франко з дружиною Ольгою розпитали живих свідків масового психозу, які тоді ще були дітьми, і тому їхні свідчення – особливі. У нарисі, побудованому на тих свідченнях, Франко створює картину цієї неординарної події. Хлопчик-семиліток Гаврило розповідає дітям на вулиці, що холеру наслали опирі. «Потяти» – ось слово, яке характеризує дію опирів. Вони стинають жертву наче косою. Послухавши малого, громада скликає всіх коло церкви, і Гаврило тицяє пальцем: той опир, той опир, і той так само опир. І чоловіків, власних сусідів та родичів, наче худобу перетягують на ланцюгах через терново-шипшиновий вогонь. Вони зізнаються багато в чому, але запевняють, що насланням холери займаються опирі вищого рангу, з Дрогобича. Та це їх не рятує. Потім вони повільно вмирають на полі між Нагуєвичами і Ясеницею, дружини й діти сидять коло них, напуваючи кислим молоком і відганяючи мух. На холеру вмирають далі, аж до перших заморозків. А селяни, що вчинили самосуд, сидять тепер в криміналі. Поля заростають бур'яном.

Гаврило зізнався у тому, що він «потяв вітця і мамку», і нічия кров йому так не смакувала як їхня. Але ніхто малого викажчика не карає. Дурне, мале. І несповна розуму. Абсурдно, але божевілля

заразне. Голос духа, що зветься розум, не чує людське серце. Зате охоче впускає до себе всіх демонів темряви, бо вони промовляють отією прадавньою мовою. От тільки слова її незрозумілі. І кожен, хто береться їх тлумачити, викликає повагу і страх, а від них до ненависті близько. Так, як від Урожа до Нагуєвич. Нивок між ними давно ніхто не оре, межі не проводить, позаростали поля травою і самосієм. Одні й ті ж трави. З однаковими іменами, які їм дали діти, настільки вони влучні й промовисті. Нарешті два суперники – урізькі «кафтани» і нагуєвицькі «зваричі» – поріднилися не лише червоною, а й зеленою кров'ю, в якій нема нічого від селянської шляхетності. Франко думав, що найгірший вчинок – це продати батьківщину, вітцівські хату і ґрунт, і вирушити навздогін за повією до Відня. Принаймні, той колишній селянський син її кохає. Але виявляється, що буває й гірше: просто все кинути й розлюбити. Або просто розлюбити.

Верети і сорочки з коноплі та льону, вирощених на вузьких смужках батьківщини, випрядених господинями і витканих ткачамидесь коло Самбора, давно забрав міняйло. Колись мені причувся його голос, я вибігла з хати – за деревами нічого не видно, тільки гуркіт возика, наповненого свищиками, блискучими м'ячиками на гумці, повітряними кульками. Коло замикається, колиска гойдається, пастка зачиняється. Той, хто побув травою, не зможе покинути цю землю ні в горі, ні в радості. Мені ліпше знати, яким був той, кого називали Каменярем, революціонером-демократом, не помічаючи в ньому ще й хранителя селянських скарбів, мовлених і невимовлених, видимих і невидимих, що є водночас і отрутою, і ліками. Зіллям на божевілля, і зіллям від божевілля.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

ДВІ БІЛІ ЛІЛЕЇ ІВАНА ФРАНКА

Двадцять років Іван Франко привчав своїх читачів до кам'яного гуркоту, і навіть «Картка любові», єдина цілісна пам'ятка із «днів свободи і весни», немовби залишалася на маргінесі його громадянської лірики. Проте і в цьому циклі, що увійшов до збірки «З вершин і низин» (1893), поетове «серце б'ється суспільницько-революційною душею». А отже, перше кохання, ті «хвилі щастя золотого» з Ольгою Рошкевич, які промайнули «під впливом Гайне», на жаль, не закарбувалися в новій «Книзі пісень».

І все ж таки Франко виніс на «розпуття шляхове» окремі уривки своєї першої ліричної драми, художній мікросвіт якої групується навколо образу **серця**, що належить коханій дівчині відтоді, коли поет «первий раз» її побачив у підгірському Лолині в «однім шановнім руськім домі» місцевого пароха Михайла Рошкевича. Герой його ранньої інтимної лірики носить у власному **серці** «зле і добре», але він хоче **серця** чужого і ненавидить своє. Тихі зітхання далекої любови у його **серці** «глибокий ...біль шевелять» і тремтять «вічною нutoю горя», спричиненого важкою розлукою. Але наближається час, коли «з **серцем**, б'ючим в груди», він вирветься з кам'яних нетрів на зелені верховини, щоб знову побачитися з коханою і кинутися в її обійми... Вершиною юної Франкової музи став сонет «Жіноче серце! Чи ти лід

студений...» (1975). Це був рік настирливих домагань взаємності, своєрідної любовної гри, коли Ольга ще придивлялася до рудоволосого «інструктора»: то подавала йому надію, то доводила до смертельної розпуки. Її серце справді водночас нагадувало і «лід студений», і «запашний, чудовий цвіт весни». Тому в цих кордоцентричних розмислах «екстреми ся стрічають» у кожному емпатичному сегменті унікальної медитації, більш характерної для пори «Зів'ялого листя», ніж для недосвідченого ще 19-літнього автора, який наївно заявляв тоді: «Раз жити й раз кохати – таке моє серце!»:

Ти океан: маниш і потопляєш;

Ти рай, добутий за ціну оков.

Ти літо: грієш враз і громом убиваєш.

Наступні фрагменти «лолинської історії» знайшли своє художнє віддзеркалення у невеличких віршах, присвячених Ользі Рошкевич, у яких покликання чуття неодмінно перегукувалися з політичними переконаннями. Ці автобіографічні твори «задокументували» найдраматичніший період у стосунках закоханих, коли після фатального ув'язнення 1877 року «скомпрометований» поет «стратив надію на становище», а старий Рошкевич заборонив йому навіть листуватися з дочкою. «Яким способом, – запитував Франко Ольгу, – я зможу розпутати всі ті гані пута, котрими ми обоє окручені і котрі спинюють нас від спільного щасливого життя?» У пошуках відповіді він ішов «геть у поле», розмірковував, хотів донести коханій «якусь хорошу вістку, щось такого, що бодай на крок» наближало би їх до спільного щастя. Сумніви «о майбутньому житті» заставляли поета боронитися від думок про любов до Ольги, змушували переробляти ті невеселі гадки «на повістярські мотиви», отримуючи при цьому «дику сатисфакцію». У його розпаленій уяві виникали алегоричні образи стіни, перегород, котрими «людська злість» намагалася розділити закоханих. Швидко нагромаджувалися гнітючі метафори, недобрі провісники далеких ще «днів журби». Недавній в'язень гостро відчував, як нестерпно давить його «гнилий трам», тиснуть «пута фальші» і скребе по душі облуда, як «ржа упідлення» роз'їдає молоду

силу і доля щедро напоює отрутою зболіле серце. Його «картки любові» (1878–1880) постали в одному ідейно-естетичному полі з бунтарською, каменярською поезією, тому художня маніфестація соціального і національного оптимізму автора «Наймита» («І ярма всі ми порвемо!») і послання «Товаришам із тюрми» («Обриваються звільна всі пута...») була сутолосною образному ладу тогочасної інтимної лірики:

*Всі пута, що засліплення й зла воля
На нас вложили, нам на біль, – порвем!*

Франко, звертаючись до Ольги, «знітованої» з ним сльозами і спільним горем, уперше дозволяє собі кілька делікатних еротик:

*Зближаєсь час, і, радісно тремтячи,
В твої обійми щирі кинусь я,
І скаже поцілуй мені гарячий,
Що будь-що-будь, а ти повік моя!
Моя і невідлучна!*

Однак і тут поет не переймається суто інтимними мотивами, соціалістичне *profession de foi* бере гору над особистими, любовними переживаннями, і хронотоп довгожданої зустрічі з коханою в його художній свідомості переноситься на суспільне тло, вписується у формат світоглядної утопії, що «велика всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а настановить новий»:

*Зближаєсь час, коли, подібно нам,
По довговічних боях, муках люди
Прокинуться, гнилий розмечуть трам,
Що їх давив, і щиро груди до груди,
Уста до уст притиснуть, мов брати,
Приязним, щирим словом заговорять,
Позбувшись пут недумства, темноти,
І зазисті, і людовладства, й горя.*

Автобіографічний характер «карток любові» підтверджують епістолярій Франка і спогади Михайлини Рошкевич. У листі до Ольги наприкінці квітня 1878 року поет повідомляв про дату і місце їхнього таємного побачення: «На 15 або 16 мая я приїду до Долини і відтам піду піхотою в Вашу околицю. Стоїть тільки тобі з Михайлиною вийти на spacer, і будем могли бачитися й поговорити де про що. Ти постарайся урядити так, щоб воно вийшло зовсім натурально. Виходить там на гору, де ми ходили по гриби і палили огні». Проте хтось із них тоді фатально помилився, бо Франко чекав «свою єдину зорю» по одній стороні гори, а вона даремно виглядала його «за ліском на тій ж горі», та з іншого боку. Цей прикрий епізод ліг в основу сонета «Плив гордо яструб в лазуровім морі...», написаного 10 травня 1878 року. Хижий птах, що колував, очевидно, над автором того злочасного дня, породжував у його уяві відповідну асоціативну пару, об'єкт полювання – голубку. Тільки на відміну від беркута («Беркут»), «грізного, невпинного образу смерти», поет ототожнював політ яструба з самим собою, з власним психологічним континуумом:

*Мов яструб, бистро я сюди спішив,
Від рана жду, думками поле орю –
Нема голубки!*

Мотиви «ожидання» й горя, туги й розпуки, важкого сердечного болю лише ескізно відтворюють нестерпну атмосферу невідомості, наростаючої тривоги, непевності, неймовірних догадок, що переживали закохані увесь той невдалий день на лолинській горі. Рівно через два роки, 10 травня 1880 року, у коломийській в'язниці поет пише своєрідне «післяслово» до лолинської історії – сонет «Від того дня вже другий рік пройшов...» Він моделює знайому ліричну ситуацію: його герой, як і колись, лежить у чистім полі і дивиться в ясне небо, а над ним знову «плавле яструб в лазуровім морі»:

*Обколесив, тепер шибнув стрілов...
Отак і я простір думками порю...*

Але тепер психологічний хронотоп бранця покритий густою млою, в якій зла доля навіки сховала «ясну зорю». Франко назавжди втратив кохану, і тюремна камера лише посилювала в нього відчуття внутрішньої порожнечі, темряви, якогось душевного заціпеніння, що асоціювалося з життєвою катастрофою, крахом сподівань на особисте щастя:

*Так темно, зимно! Нече серце стине,
І думка в мізку, мов пилина, гине,
І ворухнуть не можу я рукою...*

Одруження Ольги з Володимиром Озаркевичем, яке поет сам же спровокував, і до якого, здавалося, був стоїчно готовий, виявилось для нього справжнім шоком. Він намагався зберігати спокій, старався «виправити якнайбільше своїх людей» на їхнє весілля, але «розхорувався в день шлюбу і дістав вибух крові». Проте після недовгого збентеження надійшла пора художнього осмислення першої «ліричної драми» у грайливій формі тріолетів та у звичних уже сонетних одностроях. Несподівано закралися мотиви підозри, недовіри і сумніву («І ти лукавила зо мною!...»). «Ангельські слова» коханої раптом видалися «лиш обліском брехні», «затрули серце гризотою». «Мені при всій симпатії до сеї людини, – писав Франко про Ольгу М. Павликові, – здається, що її писання декуди трохи фальшиве...» Ідеал жінки, що недавно уявлявся «правдою самою», «злотом, чищенням в огні», тепер показався дешевою оздобою, де «під пліною золотою ховались казки мідяні», або зараженим цвітом, що «під пишнотою золотою крив черв'яка». А можливо, й сама любов тільки наснилася поетові, бо його серце розривалося від страшної догадки, «що ти злукавила зо мною». Та відповідь ліричної героїні («Я не лукавила з тобою...») розвіювала мимовільну підозру в нещирості її почуттів, адже головною причиною розлуки була все та ж підступна доля, яка «слідила» закоханих, обертаючи будь-які щиросердні прояви в їхню антитетичну сутність:

*Що щирая любов ділала,
Вона на лихо повертала,*

*Що чиста щирість говорила,
Вона в брехню перетворила,
Аж поки нас не розлучила.*

Чи радо бігла Ольга «в новії зв'язки», чи не лила вона сліз, чи не тужила по темних ночах? «Я тому не винна, – писала вона Франкові ще з батьківської хати, – я хотіла з тобов жити, що ж коли воно не так склалося. Я уступаюсь відси, бо ту мені не життє, а смерть. Той чоловік (Володимир Озаркевич. – В. К.) хоче м'я взяти відси, – я го буду любити за то, я му вдячна за то. Тебе люблю, – ти ми показав дорогу, куда йти, а він отвирає ми ворота, що стоять заперті передо мнов. – Не кажи, що я за тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зійдеш, – що буду робити, про що думати, все то буде тісно зв'язане з твоем роботом, з твоїми думками. Ні! Забуття нема, нема, нема!» Обое наївно вважали, що «все лукавство в нашім строю», воно віддалило їхні дороги, розлучило серця, «та нашої любові не вбило». Сподівання на «формальний брак» за приписами М. Чернишевського, адже «він (Володимир Озаркевич. – В. К.) читав «Что делать?» і я тото читала», мрії про те, що «нам всім буде колись добре», зазнали повного фіаско. Після заміжжя мовби за інерцією Ольга ще деякий час закінчувала свої «роздираючі листи» обнадійливим пуантом («Цілую тя сердечно (лише тебе одного), милий мій Іванку!»), шукала будь-якої нагоди побачитися з бездольним поетом («Я лише тільки знаю, що **хотіла бим** з тобов видітися»), прагнула повернути чоловіка у свою віру («Маю надію, що зроб'ю так, що він буде так само гадати, як я...»), тримала його на віддалі, перегороджувала покоїк фортепіано, на який накладала «на ніч цілу купу подушок, аби з одного боку не видно було до другого», втішала Франка, що «то суть два «квартали», в однім стоїт его ліжко, а в другім моє». Однак поет поволі дистанціювався, сумнівався, «але чи вартовно», щоб зустрічатися із заміжньою жінкою, яка не приховувала свого надмірного темпераменту: «Знаєш бо, я як що собі загадаю, так аби конче було, доти, кажу, нема мені супокою». Ольга відчайдушно боролася за своє щастя, а він радив їй «зірвати» з ним, ба, навіть вважав, «що воно ліпше, що так сталося,

як сталося». Ще в епіталамі «Не раз нагадую ті дни...» (1879) І. Франко змирився з невблаганною силою – злим фатумом, що безповоротно відібрав у нього кохану:

*Заскоро розділила нас
Рука могутча долі,
Но нашої приязні весь час
Не ослабить ніколи.*

У тих «Картках любові», що написані після розлуки, він продовжує «відгороджувати» од себе Ольгу. Молода паніматка мала «щирую волю і охоту» прислужитися спільній справі, «познакомитись добре, з ким лише можна», «переводити пильно», навчати «сільських дівчат ручних робіт», щоб зароблені гроші витратити на видавництво книжок. Врешті, вона й сама прагнула здобути ширшу освіту, збиралася студіювати математику і фізику, «з великим інтересом» читала «Критические статьи» Д. Писарева, «Німецькі суспільно-політичні нариси» Ганса Шеля, цікавилася всесвітньою історією В. Онкена, просила прислати їй бібліографічні новинки, а до того захотіла «зі правди» змалювати в оригінальній «повістці» своє виховання в Устю і радилася з Франком, «як то зробити, в яким порядку писати, як зачинати, як змінити обставини». Ольга не могла так легко «зірвати» з коханим і навіть намагалася зреалізувати їхню фантастичну мрію – заснувати комуну, «щоби співними силами кілька спроміжних людей закупити багато ґрунту з великим фільварком і там жити дільно та хорошо в товаристві». Але райдужним планам галицької Віри Павлівни поет протиставляє песимістичну візію майбутнього, віщуючи їй «пониження й неволі путь» («І ти підеш убитою дорогов...»). Він схильний вважати її «заміри на будуще» всього лиш обороною, *pro domo sua*, нуртом молодії крові, силою свіжих дум. Адже опір середовищу, новим обставинам швидко вичерпається, і зрадливий життєвий вир намертво поглине впокорену душу:

*В глиб звільна втягне тя багно гниле
І в кров усіми порами вісється,*

*Повітря вколо тебе затрує,
І сили волі в тебе не знайдеться,
Щоб опиратись довше! Затонеш ти –
І, труп живий, безвладно поплинеш ти!*

Однак, попри безнадійне пророцтво автора «Карток любові», Ольга Озаркевич і в інтелектуальній сілецькій пустелі залишалася небуденною особистістю, пам'ятаючи того, кому була «зобов'язана, сильно зобов'язана на ціле життя». Вона постійно стежила за літературними новинками, цікавилася журналістикою, наукою, політикою, мріяла «бути близько Львова і мати нагоду входити частіше в кружки інтелігентних, ідейних людей». А коли «багно гниле» загрожувало вже самому Франкові, намагалася хоч порадами рятувати його від «забійства живої думки», від затворництва, застерігала через посередників від нерозважних помислів назавжди покинути Галичину.

Остання «картка» «Я буду жити, бо я хочу жити!..» (1880) – це поетова константа, його екзистенційна хартія, програма земного буття, декларація вітаїзму. Згадаймо хоч би пізніше ліричне зізнання у «Декаденті» (1896): «Поки живий, я хочу справді жити...» Образи «діла», «тихої роботи», «трудів» і «поту» – усе це з лексики громадянської лірики кінця 70-х – початку 80-х років, що невідчепно «диктує» свою поетику тогочасним інтимним переживанням «соціаліста по симпатії». Каменярська наснага, концепт дороги для загалу, скромно окреслене власне місце в «одній громаді» не випадково з'являються у віршах, присвячених «лілеї білій», як назвав поет першу кохану в пізнішому автобіографічному віршеві «Тричі мені являлася любов...» І. Франко зізнавався на 25-літньому ювілеї своєї творчості (1898), що «любив іти в ряді», не прагнув стати ні «гетьманом», ні «корманичем», ні «проводирем», а відчував «потребу ненастанної праці», муруючи міцну стіну народного розвою. Тому, прощаючись з Ольгою, він «старавсь увесь затопитися в роботі», заспокоював її й себе перспективою «повернути всю свою силу в діло, котрого домагається від нас наше переконання»:

*Я буду жити, бо я хочу жити!
 Не щадячи ні трудів, ані поту,
 При ділі, що наш вік бересь вершити,
 Найду й свою я тихую роботу.
 З орлами я не думаю дружити,
 Та я опрусь гниючому болоту;
 Щоб через нього й другим шлях мостити –
 На те віддам свій труд, свою охоту.*

А коли з часом послабне життєдайна сила і пекучий біль зціпить у грудях серце, казковий летючий човник перенесе поета над безоднею і давня любов підніме його на крилах, «аж поки вал не зломиться ревучий». Зрівноважений, мажорно-елегійний фінал лолінської ліричної драми, у якій «innere Geschichte» (внутрішня історія. – В. К.) закоханих була приречена обертатися у фатально несумірних площинах старосвітських поглядів і новомодних переконань, засвідчив новий душевно-емоційний настрій І. Франка. Він «стратив надію на любов чесної і розумної жінчини», але Ольга ще залишалася для нього «провідною зорею» його діянь, метою, до якої прагнув «своєю працею, вірністю й чесністю». У круговерті часу поет відчував «біль незмінний» у своїм серці, і коло того болю його «дух ся скипів, наче кров». Це «гвоздя залізо студене», забите «ніжнов рукою», немилосердно «жре» серце «умерлця», який живе «світу на злість». Особиста трагедія героя набуває вимірів уселенської катастрофи, бо йому судилася страшна доля Агасфера, вічного скитальця, назавше проклятого зрадливою коханою:

*І минають роки за роками,
 І минають віки за віками,
 Покоління, мов трави у гаю,
 Наче тіні приходять і йдуть, –
 Тільки я дарма смерті чекаю,
 Мого болю віки не зітруть.*

Не приймає його могила, не втихає у душі туга. Однак побіжно настає заспокійливий стан утихомирення, ослаблення пекучого болю, що «промине, проплине, наче лист по воді», і вітер запилить у серці «слід по недавній любові». Ось уже й «давні сні золоті розійшлись, розплились, наче дим по лугах», і згублена мила не являється, як колись, у самотні, гризотні ночі. Натомість у «сумний час» поетові сниться блідий місяць, запах свіжої трави, шум молодого лісу, дзюрчання потоку вдалині, «а довкола хрести, другий ліс кам'яний». Так виникає містична візія втраченого кохання, транспонованого у цвинтарні мотиви:

*І здаєсь ми, що ти
Тихо-тихо лежиш
Під хрестом, під травов,
І на місяць глядиш.
Але ні, гляну знов –
І твоє й не твоє
Те могильне лице!..*

Глухий розпач, «резигнація безкрая» редукують переживання ліричного героя, звужуючи його до ірраціонального відчуття власного інтимного світу як позамежного буття, як трагічного фіналу love story: «Се лежить тут моя затолочена, схоронена любов!» Віднині образ Ольги, що виливався у «піснях тихих, сумних», надовго огортає холодна могильна тлінь. Лише іноді місячні «лучі світляні» через сто миль доносять до поета «стать любиму», але частіше йому ввижаються несповнені надії, що «в тихих могилках лежать». «Так якось без пуття», непомітно минають дні і ночі, а «любов єдина», ця найтяжча рана «й до днесь» пече нестерпним болем. Уже давно «надія в гріб на серця дні похована лягла», забравши з собою «і жаль, і привиди марні». Ось тільки вперто не йшло «в могилу забуття» те, чим жив, чим мучився, томився автор «карток любові», аж поки не зустрів свою другу «білу лілею» – Юзефу Дзвонковську.

У вересні 1883 року Франко поїхав до Станіславова (тепер Івано-Франківськ), щоб «виписувати різні старі папери і документи», і там йому явилася «тінь, зваблива, ілюзія сновидна» – «королева Юзя», яку в пору «зів'ялого листя» він назве «тихою та сумною», «гордою княгинею». «Райське проміння», що пливло «з таємних глибин благородного, непорочного серця» дівчини, розсвітило нарешті життєву ніч поета, який не забарився освідчитися другій коханій віршем «Не схиляй своє личко прекрасне...» (1883), сподіваючись, що її «ніжні слова» відродять у його серці «віру в майбутнє», відновлять цілюще джерело пісень, «що зморозила житні зима». Але, як і раніше, власне щастя Франко не мислить поза громадським, а майбутнє подружжя розглядає «яко акт соціологічний, означаючий сполучення двох людей спільною волею і симпатією до спільної, обоім любої праці»:

*Щоб, тебе над життя я кохаючи,
Так добро теж і правду кохав,
Про твоє ущасливлення дбаючи,
Я й про бідних, покривджених дбав.*

.....

*Розігнавши всі сумніви й муку,
Ти цілим мене мужем зроби,
Щоб з тобою я жив рука в руку
Для добра, для людей, для борби.*

Мрія про рільничу комуну знову виявилася утопією, а відмова Юзефи вийти за поета заміж боляче відгукнулася у вірші «Я забув», де поруч з особистим горем, протиставленням себе людям «благородної крові» пробивається отрута давньої польсько-української кривди». Крах надій на власне «домашнє вогнище» асоціювався в художній свідомості автора з образами холодної осені, смерті, пов'ялих квітів, а колишнє відчуття соціальної «стіни», «перегороди» у стосунках закоханих трансформувалося тепер у національні виміри старої безодні, старої прірви і спижевого тину. Однак невдовзі різкий тон змінюється жалібною мелодією ліричного диптиха «Апострофа»

і «Перспектива». Франко, очевидно, дізнався про таємницю «аристократичного» поводження коханої, викликаного передусім її невиліковною хворобою, а звідси й небажанням ставати на заваді його долі. Тому замість прикрих оскаржень виникають мотиви співчуття і смутку, сублімовані в образі «цвітки осінньої, цвітки блідої», своєрідному віддзеркаленні її далекої посестри – «цвітки дрібної» М. Шашкевича. Вже зовні обидва вірші нагадують «Веснівку», але важливішими є, звичайно, їхня внутрішня, психічна організація, спільний діапазон поетичного переживання:

*Цвітко осіння,
Цвітко бліда!
Вже пора змінная,
Сльоти, біда,
Ранки з морозами,
Млистії дні, –
Вмита сльозами
Зв'янеш на пні.*

«Сумний образ» станіславської Беатріче, що «мельком» зустрілася на життєвому шляху поета, вимальовується в його уяві запізненою осінньою квіткою, якій судилася трагічна доля: «І не нажившись ще, ляжеш у гріб». Ця неприхована тривога, близький подих холодної зими завдають йому невимовно «тяжкого жалю», бо поступово «цвітка осіння, бита сльотою» набуває зримих рис коханої: «лице бліде, зблідле від горя», «чоло бліде» з ясним знаком мислі, «око глибоке», «тихее, добрее», «ніжні уста», «руки дитячі», обвислі від непосильного «труду». Якийсь «трепет таємний» пробирає ліричного героя, адже «перспектива» любого життя, що поманила його в осінню негоду, закінчується ще однією катастрофою: «Буря осіння нам – / Гра не до шлюбу». Настає розв'язка другої ліричної драми – з'являється уже знайомий мотив могили, цього разу «спільного гробу», образу не цілком метафоричного.

«Серед тяжких душевних мук» безсонному поетові ввижається, що він несеться на коні, аж «лет дух в грудях запирає», а навколо

степ, і туман, і «зів'ялая трава», і «земля лиш стогне під копитом». Це чергова спроба втечі від «лютого болю», від себе самого, це рання варіація «безмежного поля в сніжному завою», заманлива спокуса розчинитися в нірвані:

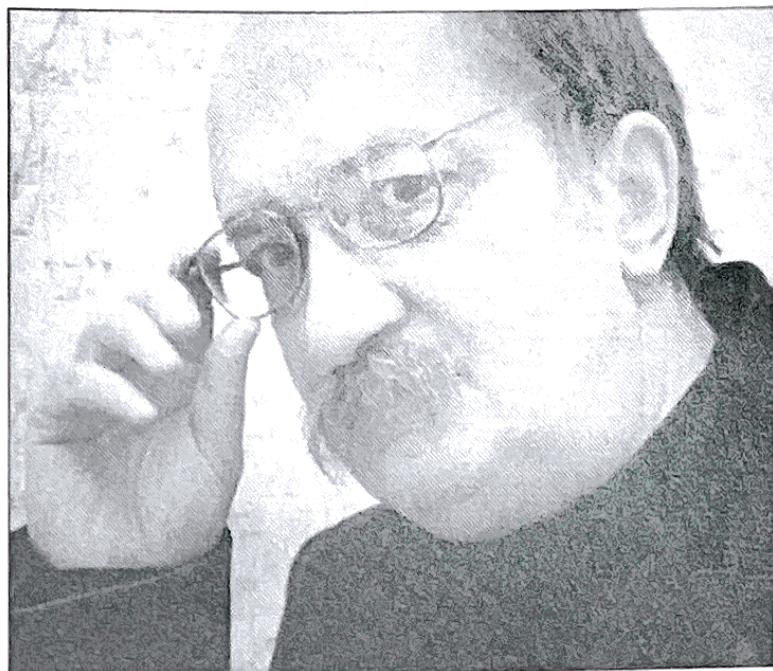
*А кінь, як вихор, степ, як море,
Я, як пилінка на воді...
А ти, моє некуче горе,
В ніщо щезаєш ти тоді.*

Але наприкінці 1883 року Юзефа несподівано обізвалася до Франка обнадійливим листом і «роз'ятрила рану, котра вже майже загоїлася». «Непроханими кількома словами» вона знову тягнула поета «у вир безумства». Та тепер він рятувався від «мари сновидної», «проклятої фантазії, котра, мов цвях, вбилася» йому в душу, бо усвідомлював, що з прекрасною, та недоступною полькою «не знайшов би ані кохання, ані щастя». У новорічному посланні «Do Józii D[zwonkowskiej] », бажаючи коханій такої пристрасті, що «в жилах будить кров» і «сколихує нерви життя», Франко обережно натякає на «єдине слівце» з її «ніжних уст»: «Прагни! Не втрачай надії!» Всього-на-всього один промінь любові, одне чарівне слово додавали б йому сил «в цій заметілі життя». Однак він не хотів більше згадувати минуле, «з піднятими крильми» линув у майбутнє, прагнув щастя не для себе, а для тої, що була «nierowrotnie straconą». «І сумно, і гірко» думалося йому тоді про «гарну дівчину, блідавую зірку». Та знову й знову стрункою «газеллю», «мов із сівера к вічній весні журавель», продовжував ще летіти його зір до Станіслава. Характерний для інтимної лірики Франка вірш-реверс «В річницю» (1884) повертав його в ті «ясні, теплі дні щасливі», що пройшли, промчались, «наче ластівка стрілою». Їх було так мало «у тім році, повнім сліз». Але й досі, «наче сон чарівний», стоїть перед автором «бліде лице», з котрого він, «наче жнець у літню спеку, пив любові нектар божий». Нині – це сумний, жалібний привид, «бідне, гарнее дитя», якому доля відвела короткий, непогідний вік. Такою ж «з сонця

блисками рідкими» виявилася й «бідная любов» поета, який із жалем та болем дописував свою другу ліричну драму:

*Се вся повість серця твого,
Вся історія твоя.*

«Знов піднялось все горе утаєне» з самого дна Франкової душі, коли втретє «град сріблистих стріл» поцілив у його серце, що почало носити в собі «потолочену любов завмер [лу] » до поштової маніпулянтки з вулиці Сикстуської – Целіни Журовської. Це десятирічне фатальне почуття закарбовувалося у своєрідному художньому світі, де жив у полоні нездійснених мрій творець збірки найсуб'єктивніших ліричних пісень – «Зів'ялого листя». Але це вже інша історія, інша любовна драма поета.

КОЛЮЧЕ ТЕРНЯ

Новела

1

За день до останнього (найостаннішого!) екзамену для випускників одного із львівських вишів майбутнього економіста Арсена Нечимлюка вбили. Ні, фізично він лишився живим і продовжував, як сказав би один з колишніх високопоставлених чиновників загальноукраїнського масштабу, функціонувати як фізична одиниця. Але постріл пролунав з вуст Арсенової однокурсниці Лесі Юхимчук, прекрасних, ледь припухлих вуст тієї самої Лесі, яку переважна більшість їхніх однокурсників вважали його, Арсеновою, спочатку дівчиною, а потім і нареченою. Навіть сперечалися, куди вони поїдуть після отримання диплому – до нього, в галицьке село, чи до неї, у волинське, хоча був і третій варіант – десь знайдуть собі роботу у Львові. Останнє було малоймовірним, особливо для людей їхньої спеціальності – економістів у галицькій столиці, як і скрізь, вистачало, їх виші продукували чи, як казав Віталік Мосіюк, гострослов-однокурсник, викидали, як гній з-під дрисливої корови.

– Маю щось сказати тобі, Арсенчику, – промовила Леся при їхній зустрічі після, за визначенням самого викладача, останньої необов'язкової консультації.

Вони стояли біля вікна у коридорі, Леся на консультацію запізнилася, ти прийдеш, спитала напередодні, не знаю, сказав Арсен, якщо ти прийдеш, то і я прийду, хоч що там вже консультивати?

– Прийди, – сказала вона два дні тому.

– Маю щось сказати тобі, Арсенку, – тепер.

«Маю щось сказати» і виявилось тим пострілом. На початку він складався з енної кількості слів-дробинок:

– Арсенку, я розумію, тобі буде боляче й несподівано, але ти маєш вислухати й зрозуміти. Це буде чесніше, ніж якби я тобі нічого не сказала й поїхала.

– Поїхала? Ти кудись їдеш?

– Так. Завтра вранці. Екзамен починається о дев'ятій, я піду складати першою, бо о десятій ми виїжджаємо, – сказала Леся і подивилася на годинник – може, щоб переконатися чи ще далеко до десятої?

– Ми?

Арсен нічого не розумів.

«Ага, черговий розіграш», – встиг подумати.

– Так, ми їдемо з Олегом. Відпочити за кордоном. В Іспанії.

– Олегом? Хто це?

– Арсенчику, я розумію, тобі буде боляче. Але це мій наречений. Майбутній чоловік.

– Що? Та ти жартуєш? Як? Я не зрозумів!

– Ні, Арсенчику. Арсенчику – ні!

Вона взяла його за руки. Намагалася зазирнути в очі. Зрештою сказала – ходімо, на нас звертають увагу. Ще подумують, що сваримось.

– Сваримось?

Вони, звісно, іноді сварилися. Сварилися й мирилися. У квартирі, яку він наймав. І в тій, яку наймала вона. Університет був приватним і не міг забезпечити студентів гуртожитком. Скільки разів Арсен дякував долі, що приїхав поступати до Львова, а не Луцька, як спершу хотів. Що, не вступивши до національного університету

імені Івана Франка, вирішив подати документи сюди. Бо тут зустрів Лесю. Тільки заради неї, її диво-очей – горіхово-карі, вони притягали, як магніт. «Що твої очі – тиха молитва», пригадував слова із пісні, вже потім довідався від Лесі, що ті слова належать саме Іванові Франкові. І ті ледь припухлі вуста, і диво-стан, граціозно-виточений, і хода, що кликала за собою, і... І, і, і, і... «Іго-го», – подумав тепер.

Вони вже простували вулицею. Леся казала, що так сталося, що зустріла Олега два місяці тому, що то було, як вибух, зовсім не так, як у них, як з тобою, Арсенку, що...

– Хто він? – перебив Арсен.

– Підприємець.

– Підприємець? Бізнесмен?

– Ну, а як бізнесмен, то й що? Ти мене в чомусь підозрюєш? Ти завжди в чомусь підозрював!

Останнє речення вона вже викрикнула. Обличчя її пополотніло. Яке обличчя в нього – Арсен бачити не міг.

– Ти не віриш у мої почуття? Гадаєш, я вибрала його, бо він багатий? Ну, так, він багатий, а я погана, меркантильна дівка, яка може любити тільки такого, як сама...

– Як сама?

– Вибач, я сказала не те. Ну, так, я теж із села. Ну, він бізнесмен, у нього солідний будівельний бізнес, і не тільки, ну й що, хіба такі люди не можуть кохати?

– А ти? Ми ж з тобою кохалися ще тиждень тому. Ні, чотири дні тому. Господи! Що ж це таке!

– П'ять днів тому. Вважай, що то був мій прощальний подарунок. Я багато за що тобі вдячна.

– Подарунок? Вдячна?

– Так. Ти... Ти ж сам розповідав, що у вас казали – справжній галичанин ніколи не візьме волинячки.

– У нас колись казали – австріяка не візьме москальки. Бо колись волинян у нашому селі обзивали москалями, а ті, що жили за кордоном, наших – австріяками. Але то жартома... І женилися, і весілля справляли по обидва боки границі. Коли то було? До чого це тепер?

– Ні до чого... Ці роки були не найгіршими, – сказала вона. – Коли я... Коли ми з тобою...

І тут він не витримав. Вдарив, ні, швидше легенько штурхнув Лесю в плече.

Вона подивилася здивовано. І... зневажливо, як ніколи ще не дивилася.

– Ти... Ти таки селяк... І не вмієш програвати...

Арсен пішов швидко-швидко.

«Я справді селяк», – подумав.

Знав, що мусить вертатися в своє село. За п'ять кілометрів од межі з Волинською областю. Від колишнього державного кордону двох імперій – Австро-Угорської і Російської. «Австріяка» ніколи не жениться на «москальці»... От тобі й приказка...

«Треба було попроситися по-людськи», – подумав.

І відчув – не зміг би. Йшов, пробирався крізь строкату людську юрбу, а до голови лізли слова. Із пісні на слова Івана Франка: «Ой ти, дівчино, з горіха зерня». І далі, як там далі? Десь далі: «Чом твої устонька – тиха молитва?» А ще далі, але близьке?.. І пригадав: «А твоє слово острє, як бритва?» От вона його й зарізала. Ні, слова вбили, а ці, що він не раз так палко цілував, зарізали. Дорізали. Устонька. А на них усміх, що... «серце бентежить, як буря люта?»

«Чом твоє серденько – колюче терня?» – пригадав те, що шукав, але не міг згадати.

2

Арсен прийшов на екзамен після десятої, коли, знав – там, біля аудиторії, не буде Лесі. Весь вечір і сьогоднішній ранок мав надію, що озветься сотовий. Мобільник. Її голосом. Скаже, що то все ж був розіграш. Чи випробування йому, якого він не витримав.

Не озвався.

Він не напився, як спочатку хотів, подумав з гіркотою: «Селяки напиваються тільки самогонкою. Удома встигну».

Заснув десь о третій. На екзамені відповідав, як здавалося, не-впопад, але все ж отримав високу оцінку. Юрко Куцик, товариш його ще з першого курсу, з яким під час канікул заробляли на оплату навчання, спитав:

– Що сталося? Чого ви з Лесею нарізно складали? І взагалі ти якийсь припухлий... Бухав чи кохався цілу ніч?

– Забухано кохався, – відповів Арсен.

– Чудеса в решеті, – сказав Юрко.

Через тиждень, після вручення дипломів (Лесин отримала її подруга), Арсен мав їхати додому. У село за п'ять кілометрів од Волині, області, де народилася і виросла його зрадливиця Леся. І краю, де колись жила інша Леся – велика Леся Українка. Згадав: Леся якось сказала, що він обов'язково має побувати у Колодяжному, селі, де жила її славетна тезка. Вони разом мають побувати, бо вона вже там була. На шкільній екскурсії.

– А знаєш, – сказала вона, – у Колодяжне, до Косачів, приїздив ваш Іван Франко.

– Наш?

– Не чіпляйся за слова, – засміялася Леся. – Я мала на увазі, що він, як і ти, зі Львівщини.

– Тоді і я повезу тебе в Нагуєвичі.

У Нагуєвичах вони побували. Леся сказала, що їй сподобалися обидва будиночки (не такі вже й бідні, сказала Леся), вони побродили лісом, а ще екскурсійний автобус спинявся в лісі, коло якоїсь лісової кнайпи-забігайлівки, й доки інші випивали та закушували, вони вдосталь набродилися, націлувалися й наобнімалися, а Леся сказала, що як вернуться до Львова, закохає його до смерті.

А зараз, вже на автовокзалі, Арсен раптом подумав, що мусить зїздити в те Колодяжне. Сам. Уявлятиме, що з Лесею. Чом би й ні? Речей у нього небагато, вмістилися у заплічник, головні відвіз додому ще перед екзаменами. Ну, зробить трохи гак дорогою додому. Десь увечері буде вдома. Ні, то переночує в Луцьку, в готелі, гроші ще в нього є. Глянув на розклад і зрадів – маршрутка «Львів-Ковель» відправлялася всього лиш за півгодини.

Він приїхав до Ковеля по обіді. А на пероні вокзалу, чекаючи на свою маршрутку (за ціною квитка зрозумів, що Колодяжне десь зовсім недалеко від Ковеля), раптом побачив, як під'їхала інша маршрутка. Прочитав: «Ковель – Стара Вишня» і нижче: «Через Галинівку». Наче струмом вдарило. То було село його Лесі. Хай колишньої Лесі. Те село, про яке був у нього свій спогад. Де також кохалися з Лесею.

Арсен згадав їхній приїзд до Галинівки минулої осені. На Покрову, Храмове свято у Лесиному селі. Ще дорогою Арсен пожартував, що колись обов'язково проведе у її селі референдум, щоб перейменувати Галинівку в Лесівку. Жартував – от побачиш, всі проголосують.

Згадував, якою привітною була її мама – худенька, маленька жінка. Як разом ходили до церкви. Слова сусідки: «Лесечко, з вас буде гарна пара». І поцілунок Лесі крадькома після цих слів.

За хвилин сорок він був у Галинівці. А вийшовши з маршрутки, подумав, що не знає, нащо приїхав. Леся десь там, за кордоном, на іспанському курорті. Навідатися до її батьків? Що він їм скаже? Переконаватиме, що Лесі не треба виходити за того багатого чмура? Чмура? Він ревнує? Звісно, ревнує. Гострий напад болю стис серце. Серце, наколите на терня. Присів на лавочку. Ні, він не піде і до її хати. Не зможе. Треба вертатися назад, до Ковеля. До Колодяжного не поїде, це теж буде йому надто боляче. Подивився на табличку на стовпці обіч зупинки. Маршрутка на Ковель буде за годину. Якщо точніше – через п'ятдесят сім хвилин. Хай, пройдеться до центру села, хочеться пити, то вип'є води, а може й пива. Тут в Галинівці, він знає – є й крамниця, й два бари.

Він таки посидів у барі з назвою «У Косака», випив своє пиво. «Оболонь». Світле. Живе, якщо вірити написові. Подумав, що в назві бару, то, мабуть, прізвище власника. Майже, як Косач. Косачі. До яких приїжджав (приїздив, почув Лесин голос) Іван Франко. Здається, вона казала, що з сім'єю, а Леся, Леся Українка тільки зустріла їх, бо мусила їхати на лікування. Йому теж треба лікувати. Душу. Нехай, колись він таки завітає в Колодяжне. Коли залікує душу й зустріне іншу дівчину. Якщо зустріне, звісно.

Арсен встав. «Ще пляшечку?» – спитала дівчина за стійкою. Похитав головою – ні, з нього досить. Поплентався до виходу, а далі вулицею. Світило сонце, припікало. Незабаром зеніт літа.

«Життя триває, не закінчується, а ти надто вразливий, друже мій», – подумав.

Проходячи мимо продовгуватого будинку, Арсен Нечимлюк побачив табличку обіч дверей – «Приватне сільськогосподарське підприємство «Золотий колос». Щось наче підштовхнуло його. Зайшов і в русявої дівчини у кабінеті з написом «Приймальня» спитав, чи їм не потрібні економісти?

– Зайдіть до Віктора Івановича, – сказала дівчина. – Це наш голова правління. Він поки що є, бо зібрався їхати на поле.

Віктор Іванович виявився моложавим круглоголовим чоловіком із зализинами. Почувши, що прийшлий шукає роботи, запитав звідки він і здивувався, коли довідався, що з Львівської області. Арсен сказав, що колись випадково був у Галинівці й село йому сподобалося. Показав диплома.

– Приватний університет, – скептично промовив Віктор Іванович.

І коли Арсен подумав, що то була найідіотськіша затія цього дня, раптом почув, що його можуть взяти з іспитовим тримісячним терміном економістом з виконанням обов'язків також бухгалтера.

– Я згоден, – сказав він.

3

Арсен Нечимлюк прожив у Галинівці неповних п'ять років. Спочатку найняв житло в бабусі неподалік від контори, та через півроку йому дали кімнату в двокімнатній квартирі будинку, що колись називався будинком для вчителів і колгоспних спеціалістів. У другій кімнаті жила Ольга, медсестра з місцевої лікарської амбулаторії. До неї регулярно навідувався місцевий хлопець Мишко, закоханий в Ольгу, і погрожував розібратися з Арсеном, якщо щось помітить...

– Ну, ти сам розумієш, кореш, що Оля моя дівчина, а в мене кулаки сам бачиш...

Кулаки в тракториста сільгосппідприємства Мишка були сильні, Арсен сказав, що до Олі ні-ні, й через рік отримав запрошення на їхнє весілля. Він багато з ким на той час був знайомий, сільська подруга Лесі, Тамара, його впізнала й здивувалася, висловила «фе» на адресу Лесі, що впустила такого хлопця. Арсен не виправдав Тамарчиних надій на залицяння, зате заслужив похвалу Віктора Івановича Тоцького, власника «Золотого колосу»:

– А ти, здається, толковий пацан.

Ще через рік «толковий пацан» отримав свою першу неофіційну премію у доларах. Трапилося це так. Того року був високий урожай картоплі, ціна невелика й Віктору Івановичу радили почекати з продажем до весни, тоді, мовляв, ціна підскочить. Арсен сказав, що продавати тре зараз, ну, хай трохи пізніше, бо ціна, судячи з цьогорічної тенденції, не підскочить, а впаде, такої кількості (надлишок не тільки в них) бульб не реалізують за зиму, а ось на початку зими ціна ненадовго поповзе вгору, тоді й треба ловити момент, причому продавати якомога далі на сході.

– А витрати на бензин?

– Витрати окупляться, – сказав Арсен.

– Ну-ну, – буркнув Віктор Іванович, а через день повідомив, що згоден ризикнути, згоден ризикнути прислухатися до думки пана економіста, але за однієї умови. Якщо навесні ціна на картоплю не буде вищою, ніж на гривню, а навпаки – нижчою, він випише економістові премію, що дорівнює його тримісячному окладові, якщо ціна підвищиться більш як на гривню, то три місяці не платитиме йому зарплату.

– Згода? – спитав майже весело хазяїн.

– Згода, – відповів Арсен.

У травні наступного року Віктор Іванович покликав Арсена до свого кабінету і вручив пачку доларів. Сказав, що він заслужив премію у стабільній валюті. На вулиці Арсен перерахував гроші. Виявилися – 750 доларів. Спочатку здивувався – чому така сума,

не п'ятсот чи, скажімо, тисяча? А потім пригадав – то ж сума, еквівалентна його тримісячній зарплаті у гривнях. Віктор Іванович був скрупульозною діловою людиною.

За цей час Арсен двічі бачив Лесю, коли вона навідувалася в село до батьків. Звіддалік. Раз саму, а раз із чоловіком – атлетично скроєним, високим. І зовсім не старим, як він було колись подумав. Підійти не наважився. Тільки коли вони повернули до оселі Лесиних батьків, пройшовся мимо будинку. На подвір'ї стояв темно-сірий позашляховик. Завважив, що номер складається з чотирьох одиниць. «Круто», – подумав чогось. Спинився було, та раптом почув Лесин голос і дитячий сміх. Кинувся геть. Майже побіг, знову стислося серце.

«Чи знає хоч, що я тут живу?» – подумав. Чого він не прийшов до її матері? Хоча б сказати щось... сказати щось... А вона... вона знає, що він тут?

Чого він боявся і чого він чекав? Не міг би й собі пояснити. Кепкував сам з себе, що не може зажити серце, наколите на її серце-терня.

Востаннє в селі її побачив у церкві, коли зайшов до храму на Пасху. Пізню цьогорічну Пасху. Леся стояла поруч чоловіка, а між ними – хлопчик у костюмчику. Мама його теж була у літньому білому костюмі – Пасха того року випала не лише пізньою, а й майже з літньою погодою. І це волосся, що виднілося з під легенької хустки...

Леся нахилилася, щось сказала малому. Може, щоб не вертівся, стояв чемно. Арсен відвернувся й став пробиратися до виходу.

Надворі вирішив – час його перебування в Галинівці скінчився. Пора вертатися. Й так рідко, по разі чи два на рік навідувався до рідного села, до мами й тата. Наче боявся, що коли затримається, то не повернеться знову сюди, в Галинівку. Більше сенсу ж бути далі тут він не бачить. Цікаво, як сприйме його рішення Віктор Іванович? Ось уже майже рік, як Арсен має зарплату в три тисячі гривень. Посада тепер звучить солідно – головний економіст. Цінять. Та дарма, знайдуть собі іншого. І він знайде роботу. Може, й вдома, може десь у місті. Тут більше жити не зможе. Наче щось спало з очей. Чи впало, покотилось і розбилося. І Леся вже не живе у його пам'яті, в почуттях, й іншої дівчини тут собі не знайшов, хоч шанси й спроби були, були...

Полежав трохи вдома (вдома?) на ліжку-дивані, а тоді вирішив – заяву подасть післязавтра, на третій день Пасхи, перший робочий день після свят.

4

На третій день Великодніх свят Віктора Івановича не було на роботі, поїхав десь до родичів й конторським, як виявилось, він дозволив ще посвяткувати. Після обіду Арсен, йдучи з контори до своєї оселі, побачив на зупинці маршрутку й подумав – а чому б йому не з'їздити до Колодяжного? А то соромно буде сказати: прожив майже п'ять років на Волині й так і не спромігся побувати в тому знаменитому музеї-садибі. Поїду, вирішив.

Через годину він зійшов у селі неподалік Ковеля. Пішов, куди вказувала стрілка біля зупинки. Перед тим йому сказали, що ходить спеціальна маршрутка, до музею, та він не скористався нею. Ще через трохи (все ж від шосейки далеченько) побачив сірий і білий будиночки, про які читав, а за ними великий сучасний. Зирнув на машини обіч воріт. Одна з них зелена, далі мікроавтобус, третя... А третя – темно-сірий позашляховик. Номер... Номер складається з чотирьох одиниць.

«А що тут дивного? – подумав. – Вона вирішила показати музей чоловікові. І, напевне, й синові. Ну, а мені-то чого боятися?»

Та чим ближче підходив, тим ватянішими ставали ноги. Зрештою вирішив: доки вони там, всередині, не піде. Хай, почекає тут, на лавочці. Ні, огляне котрийсь із маленьких будиночків, он же й двері відчинені, здається. Тільки трохи перепочине.

Сів на лавочку. І раптом побачив, як з музею, отої сучасної, великої будівлі, виходить... Ні, не Леся... Не Леся чи її чоловік, не обоє, а маленький хлопчик в сірих штанцях й мініатюрному піджачку. Озирнувся, спинився і став дибцяти далі. Мабуть, до їхньої машини.

Хлопчик наблизився і Арсенові здалося, що він марить, що... Щось до болю знайоме було в хлопчикових рисах. І раптом від здригнувся – до нього наближався він сам, ще один Арсен Нечим-

люк, таким, яким був у дитинстві й зберігся в пам'яті на давній уже фотографії.

«У неї – мій син?» – Арсен мало не зойкнув.

Малий підійшов ближче, насторожено подивився на незнайомого дядька. Наче теж щось пригадував.

– Хлистос воскрес, – сказав врешті тоненьким голоском.

– Воістину воскрес! – відповів Арсен.

– А я тихесько вийшов, – сказав малий хлопчик літ чотирьох. – Там тьотя щось розказує, а я... вийшов... Я тут побуду... Коло вас... Добле?

– Побудь, – дозволив Арсен і нахилився до малого, простяг руку:

– Будьмо знайомі. Я дядько Арсен. А тебе як звати?

Хлопчик подивився не так, як раніше, якимось настороженіше й недовірливіше.

– Що таке? – спитав Арсен.

– Ти правду казес? – вимовив його син.

– Правду? Про що ти, малий?

– Бо мене тозе звати Арсенком, – сказав хлопчик.

Хлопчик не помітив, що вперше у житті вимовив своє ім'я з «р», а не «л», як не раз до того.

І раптом до Арсена прилетіли, наче пташка, котра промчалася мимо нього, лишивши ледь чутний шелест крил, прилетіли слова.

Тільки слова лишилися з ним:

*Ой жалю мій, жалю,
Гіркий непомагу!
Упустив я голубочку
Та вже не спіймаю.*

«Теж Франко?... Звідки то? Щось знайоме... Невже із «Зів'ялого листя»? А що ж мені робити з сином, з собою?» – подумав Арсен.

ВИХОВАННЯ ЛЮБОВ'Ю (ІЗ СЕКРЕТІВ ПАНІ ФРАНКОВОЇ)

Про педагогічно-виховні ідеї Івана Франка написано багато. Його вплив на українську культуру, її діячів та й просто пересічних українців незаперечний. Незаперечним був цей вплив і на його власних дітей – Андрія (1887–1913), Тараса (1889–1971), Петра (1890–1941) та Анну (1892–1988). І кожен із них відзначав це у своїх споминах про батька (за винятком хіба Андрія, що помер передчасно у молодому віці ще за життя Івана Франка). А донька Анна Франко-Ключко цій темі присвятила навіть окрему статтю «Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей»¹.

А поза тим, головна, основоположна роль у вихованні дітей у родині лягає саме на берегиню «домашнього огнища», на жінку-матір. Зрештою, Франчата самі зізнавались, що батько, «зайнятий важкою працею, нам часу приділяв мало»². «Батько не пестив нас

¹ Див.: Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей // Життя і школа. – 1990. – № 3. – С. 34–38. У дещо зміненому варіанті ця стаття була опублікована також у вид.: Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей / Публ. В. Бонь // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2007. – Вип. 7. – С. 317–320.

² Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 454.

ніколи, зате частенько давав 10–20 сотиків зі словами “На, пропий на яблука”, – згадував молодший Петро. – Поза тим дбав про нас мало, оставляючи все проче матері»³. Тарас Франко додавав: «Тато рідко ходив з нами на прогулянку, здебільшого гуляла з нами мама»⁴, «Брак часу не дозволяв татові бувати на батьківських зборах. Більше туди ходила мама. Батько займався вихованням не постійно, а час від часу: тому показав, цього напутив, там поміг, насварив, присоромив». «Дома у Львові батько був зайнятий, віддавав час для народу, в найменшій мірі для нас»⁵.

І справді, саме мати є серцем і душею родини, головною вихователькою дітей. Про визначальну роль матері у сім’ї та суспільстві писав Іван Франко (який, до слова, у ранньому віці втратив рідну матір) у своїй ранній, ще юнацькій, статті «Женщина-мати» (1875): «Мати дає життя новому чоловікові, вона посвящається ціла його удержанню, його розвитку як тілесному, так і душевному, вона розбуджає первій появи його духового життя, вона пильнує його первих чувств, його волі; через їх належите керовання кладе вона первій підстави до виобразовання в нім характеру і всказує му дорогу, ведучу го од неї в широкий світ. Вона отвирає му брами землі і небес, брами земського і морального життя. В матернім вихованні лежить зарід всього того, чим дитя в житті станеться». І тут-таки додавав: батько «працює на дітей», він є для них «найвищим авторитетом», у той час як мати є «авторитетом любви і приміру» [т. 53, с. 560–561, 564]⁶. Саме так і було в родині письменника. Батько назавжди залишився для дітей «найвищим авторитетом». Наснажені його власним прикладом, від нього вони перейняли величезну працелюбність і працездатність, громадську і громадянську активність, чесність, гаряче і щире серце.

³ Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 457.

⁴ Франко Т. Іван Франко і діти // Франко Т. Про батька. – Вид. 3-е. – Київ: Дніпро, 1966. – С. 272.

⁵ Там само. – С. 273.

⁶ Тут і далі цитуємо за вид.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1976–1986. У квадратних дужках після цитат зазначаємо відповідний том і сторінку. Це стосується також і додаткових томів до Зібрання творів у 50 т., що з’явилися друком у тому-таки видавництві «Наукова думка» 2008 р.

«Так-то нас, четверо “Франчат”, – писала Анна Франко-Ключко, – вирости під дбайливим оком батька, ведені люблячою рукою мами»⁷.

То ким же ж була та мати Франчат, що дарувала їм долю і повела у довгу мандрівку життя?

Коли у травні 1886 року Іван Франко повернувся з Києва одруженим чоловіком, то таку зміну його соціального стану галицьке суспільство сприйняло неоднозначно. Так, Михайлина Рошкевич згадувала: «Як [я] бачила його на концертах і комерсах, то зауважила, що поступові панночки (таких не було багато) і гарні радо шукали Франкового товариства, [він] радо з ними розмовляв; панночки розраховували на нього, а Франко як би того не бачив. Врешті дійшли до нас відомості, що Франко оженився на Україні. Так як би здивувались всі, що мали з ним ближчі зносини, а принаймні ті, з котрими сходився»⁸. Несподіванкою був цей шлюб і для підросійських українців: «Сей шлюб для нас усіх був великою несподіванкою, бо попередом ми нічого не чули про таку можливість. Звичайно молодь знає про всі романи свого товариства, а тут і чуток не було про який би не було роман. Було таке враження, що Франко приїхав, раптом закохався і раптом одружився. По наших поняттях се було несолідно, бо таких справ похапцем і раптом не роблять, хіба через якийсь випадок. Але такого випадку ми не знали»⁹. Не виправдавши таємних сподівань чималої когорти галицьких панночок зі свого безпосереднього оточення, молодий, перспективний (хоч і помаркований арештами), уже добре відомий загалу письменник обрав собі за дружину «росіянку», громадянку іншої держави – Ольгу Хоружинську. Хоч би як там було, але саме їй, Ользі Франко з Хоружинських – дворянці зі зрусифікованої української сім'ї, уродженці Слобідської України – судилося стати матір'ю Франкових дітей.

Попри те, що вона «не була дібраною дружиною для Франка», вона вигідно вирізнялася на тлі більшості тогочасних галичанок. «Хоружин-

⁷ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина: Спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – С. 43.

⁸ Рошкевич М. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 114.

⁹ Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Спогади про Івана Франка. – С. 191.

ська була на свій час освіченою людиною, з багато поступовішими поглядами, ніж були в галицьких дівчат за тих часів», – свідчив Григорій Величко¹⁰. Вона закінчила Харківський інститут благородних дівчат та Вищі жіночі курси при інституті. Вільно володіла французькою, знала німецьку, англійську, гарно грала на фортепіано. Брала активну участь у хорових та театральних гуртках, організації вечорів. Була «велика ентузіястка театру, музики і літератури»¹¹. «Сама вона людина освічена, і я сам бачив, як вона помагала деколи поетові у літературній праці: перекладала з французької мови і переписувала до друку, якщо треба було»¹². Була досить начитана і прогресивна в поглядах. Відтак вибір Франка не був таким уже спонтанним і невмотивованим, як видається на перший погляд. Він відповідав його ідеалу дружини – жінки «мислячої, розумної, чесної і переконаної» [т. 48, с. 134]. Саме оте бажання мати за дружину освічену жінку і спонукало Франка до вибору «росіянки». Тим паче, що в той час «росіянки» справді мали славу жінок розумних і прогресивних. Скажімо, Осип Маковей, який 1889 року зазнайомився з киянками Наталією і Марією Дегенами, сестрами Сергія Дегена, що приїхали до Галичини, у своєму щоденнику писав: «Таких дівчат у нас я не стрічав [курсив наш. – Н. Т.]. А Франко каже, що у Росії ще умніші дівчата бувають»¹³. Навіть Михайло Павлик, довголітній соратник Івана Франка, у якого з Ольгою Франко («Франчихою», як він її називав) склалися досить напружені взаємини, відзначав: «Неперемінно би треба оженитися, а то подохну або вдурію. Думав найти собі жінку на Україні, якби був туди поїхав (галичанка ні одна за мене не піде, а зрештою вони якісь недолюдки протів росіянок [курсив наш. – Н. Т.]; от Франчиха звичайнісінька російська панночка, а й то куди простіша й людяніша від найпоступовішої галичанки – Кобринської)»¹⁴.

¹⁰ Величко Г. Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 290.

¹¹ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 49.

¹² Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка. – С. 373.

¹³ Маковей О. Дневник [Записи про Івана Франка] // *Semper magister et semper tiro*: Іван Франко та Осип Маковей / Упоряд. Н. Тихолоз. – Львів: [ЛВІЛШ], 2007. – С. 57.

¹⁴ Лист Михайла Павлика до Михайла Драгоманова від 26 лютого 1889 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик. Видав д-р. Л. Когут. – Чернівці, 1913. – Т. V (1886–1889). – С. 347.

Образ Ольги Франко буде неповним, якщо не додати, що мала вона добре і чуле серце, була співчутливою до чужого горя, щедрою до нещасних. «Про її добре серце свідчить і привітність до простого робітничого народу: вона не відпускала бідака без датку, часто давала з хати останнє»¹⁵. Причому ширість і щедрість Франкової дружини була не показною. Михайлина Рошкевич оповідала: «Раз я прийшла після того, як їх злодії обікрали – забрали все срібло. <...> Франко на ту шкоду був цілком байдужий, а Франкова сказала, що бідний злодій мусить також з чогось жити»¹⁶. «До грошей прикладала малу увагу. Коли селянка поставила собі якусь ціну, наприклад за суніці, то вона давала їй удесятеро більше: “Як то – стільки разів треба схилитися по суніці, щоб їх назбирати, і так мало жадають за них!”», – свідчив Михайло Мочульський¹⁷. І навіть Михайлові Павликові, якого не надто толерувала, допомагала у скрутну хвилину, незважаючи на його лихослів'я позаочі про неї. Павлик у листі до Людмили Драгоманової від 3 квітня 1897 р. писав: «...вже приходилося нам з мамою вмирати з голоду буквально. Як ми перебули сих 6 місяців, відколи в мене нема ніякого заробку, – і сам не розумію. <...> Трохи помагала нам Франкова, спасибі їй, – то хлібом, то позикою грошей, по ½ гульде [нів] у місяць...»¹⁸. Проте великодушність і шляхетність її натури не завжди були адекватно оцінені. Прагматичні галичани швидко окричали «чужинку» непрактичною та безгосподарною.

Отож саме цій освіченій, чесній і чуйній жінці «з бистрими рухами, чорними очима»¹⁹ Іван Франко беззастережно віддав право першості у різноманітних родинних справах (і клопотах) та вихованні дітей. Про це свідчили і сучасники: «В подружнім житті Франко був добрим мужем та люблячим вітцем, а що при своїй праці потребував спокою, то керму домашнього огнища держала в своїх руках д.

¹⁵ Величко Г. Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 290.

¹⁶ Рошкевич М. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 117.

¹⁷ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка. – С. 373.

¹⁸ Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових / Публ. І. Денисюка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. 234: Праці Філологічної секції. – С. 502.

¹⁹ Лукіянович Д. «Політично ненадійний» // Спогади про Івана Франка. – С. 316.

Франкова, якій Франко без застереження піддавався...»²⁰. Тож якою матір'ю була Ольга Франко і як вона виховувала своїх дітей?

**«...Ведені люблячою рукою мами...»
(Франчата у рідному домі: шляхи формування)**

Педагогічні ідеали матері Франчат і справді вирізнялися, як на той час, своєю прогресивністю. «Погляди і думки Франчихи про виховання дітей різнилися від тодішніх шаблонів, – згадувала товаришка і ровесниця Франкових дітей Софія Олеськів-Фредорчакова, що часто була у домі Франків і відчула на собі виховний вплив Ольги Федорівни. – Вона ніколи не читала нам моралі, такої модної у тій добі. Дозволяла все, не рахувала грошей, що залишалися від щоденних покупок, всі вони ставали власністю хлопців. Вірила в те, що діти, як підростуть, то самі змудріють і наберуть досвіду. Не визнавала ніяких товариських форм, була крайньо демократична і передова в своїх поглядах. “Кинь книжку в кут, іди гратися на повітря, поки світить сонце”, – сказала раз до мене. Я була вихована на принципі: виконай свій обов’язок і тоді йди на повітря гратися»²¹. Ольга Франко дуже «неохоче відмовляла в чомусь дітям»²² і ніколи їх фізично не карала. «...В нас вдома не було ані змушувань, ані побоїв, ані тілесно переконуючої тростини», – згадувала Анна Франко-Ключко²³.

Така ліберальність, «крайній демократизм» і навіть уседозволеність не завжди знаходили виразуміння у Франкових сучасників. «...Поблажливість матері супроти дітей ішла часами до безграниць...», – здивовано констатував Олекса Волянський і тут-таки додавав: «Франко, хоч бачив це та зовсім не похвалював того, однак годився з тим, “бо мама того хоче”»²⁴. А Михайло Павлик у лис-

²⁰ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 495.

²¹ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 434.

²² Франко Т. Мої спогади про батька // Спогади про Івана Франка. – С. 464.

²³ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 317.

²⁴ Волянський О. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 495.

ті до Михайла Драгоманова від 1 червня 1893 р. обурено писав: «...Фр[анкові] діти такі неблаговоспитані, що все рвуть (я раз сказав був словечко протів принципу Фр [анк] ів: *дитині все можна*, та почув від Фр[анчи]хи докори, <...> що в сімейних справах я деспот)»²⁵.

Можливо, на таку життєву, а відтак і виховну, філософію Ольги Франко вплинула її важка сирітська доля. Зокрема, у своїх спогадах «Епізоди з мого життя» вона згадувала: «Дім продали, а ми всі переїхали до бабуськи Агафії Семеновни Таманової в село Тимофіївку. Бабушка осталася вдовою, генеральша, столбовая дворянка, поміщиця. Мала право сікти своїх підданих. Вона була все одіта в чорні шовки, побільше сиділа в своїм кріслі і курила файку, чого-небудь сердилася і покрикувала. Мені діставалося найбільше, заставляла мене наповняти файку тютюном і засвічувати, коли було щось не в лад, била мене чубуком по голові, я її боялася, бо вона мене не любила»²⁶. Та й у листі до майбутнього чоловіка від 20 березня 1886 р. Ольга зізнавалась: «...я до семи лет була на руках у <няньки> гувернантки, котра мене била і мучила не про що»²⁷. Жорстоке поводження з Ольгою Франко у дитинстві, недоотримана батьківська любов породили у неї як матері цілком природне бажання убезпечити власних дітей від усіляких кривд, яких зазнала вона сама.

Що ж стосується твердження Олекси Волянського про те, що Іван Франко «не похвалював» виховної методи своєї дружини, то, гадаємо, тут очевидна значна частка суб'єктивізму автора цього висловлювання, нав'язана традиційними (що не означає правильними!) стереотипними поняттями про те, як «треба» і «не треба» поводитися з дітьми. Хоч би як там було, але чимало виховних ідей Ольги Франко насправді перегукувалися з ідеями Івана Франка. Ба більше: те, що письменник декларував у своїх статтях, зазвичай, було щоденною практикою його дружини.

²⁵ Лист Михайла Павлика до Михайла Драгоманова від 1 червня 1893 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1911. – Т. VII (1892–1893). – С. 227.

²⁶ Цит. за: Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові: Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. – Львів: Каменяр, 2008. – С. 105.

²⁷ Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2001. – Вип. 2. – С. 158.

Так, Ольга Франко, як і її чоловік, вважала, що **читання**, особливо в дошкільному віці, «шкодить тілесному і духовому здоров'ю дітей». «Кожда книжка вимагає добре розвитої сили поняття, а того, власне, хибує дитині, – відзначав Іван Франко у статті «Женщина-мати». – А потім: читання само вліяє вредно на первісний розвій молодого духу». А тому «не належить дітей заскоро заставляти читати, а коли уже можуть читати, не належить їм позволяти задовго і зачасто читанням займатися [розрядка автора. – Н. Т.] » [т. 53, с. 569]. Така позиція у справі дитячої читання і лектури для Ольги Франко не була хвилевою, навіяною батьком дітей. Це було її особисте педагогічне переконання, за дотриманням якого вона як мати уважно стежила. Промовистим свідченням цього є лист Ольги Федорівни від 3 лютого 1901 р., у якому вона просить свого старшого сина Андрія остерігати Тараса, «щоби не читав забагато, а особливо того, що не може осилити своїм умом»²⁸. Піклуючись про фізичний і духовий розвиток своїх дітей, вона пояснювала синові, що життєвий досвід, набутий з віком, з'ясує неясне: «Прийде час на все, то, що не розуміється тепер, порозумієш ліпше, як виростеш»²⁹. Чи ж не суголосою така позиція матері батьковому твердженню: «Если читання має бути здоровим кормом для духу, то треба, щоби читаючий розумів, що читає, щоби по перечитанні не осталось в душі його неопределенное і темне впечатлініе або половичні мислі. Крім того, мусить читаний предмет остати в пам'яті, а то може лиш тогди статися, если читаючий в мислі читане порівнює з власним досвідом і розважає, чи то могло статися, чи ні? Читаючий противустановить тому предмету власне життя, власне положення і власні особливості і сам витягне собі з того користь, пересторогу, заохоту і потіху. Всяке ине читання єсть непоживна страва духу і ослабляє його так само, як непоживна страва тіло» [т. 53, с. 570]?

Найкращою книгою дитячого родинного виховання Ольга Федорівна, як і її чоловік, вважала **природу**. «Природа, чи то правди-

²⁸ Лист Ольги Франко до Андрія Франка від 3 лютого 1901 р. // ІЛ. – Ф. 3. – № 1611. – Арк. 154.

²⁹ Там само. – Арк. 154–154 зв.

ва, чи в образі, єсть єдиною на той час багатою і великою книгою, до котрої мати або отець в потребі можуть лиш гдещо об'ясняючого додати» [т. 53, с. 570], – писав Іван Франко. Й Ольга Федорівна цілковито поділяла його думку. Родина Франків часто виїжджала на лоно природи. Усі – і великі, і малі – надзвичайно любили прогулянки лісовими околицями Львова. А на літо сім'я завжди мандрувала за місто – до мальовничих прикарпатських сіл (Нагуєвич, Голобутова, Довгополя, Завадова, Косова, Криворівні, Жаб'яго, Буркуту та ін.). Спостереження за лісовими і польовими мешканцями, квіти і трави, свіже повітря, купання у річках і ставочках дарували дітям масу радості, всеохопного відчуття щастя і батьківської любові. Ці прогулянки уже дорослі Франчата згадували з особливою приємністю і ностальгією. Проте Іван Франко, зайнятий літературною працею, не завжди міг відпочивати зі сім'єю. Тоді організатором туристичних походів була Ольга Федорівна. Саме вона часто провадила своїх дітей гірськими масивами Карпат, розповідаючи про флору і фауну. Про одну із таких мандрівок матері з Франчатами з Буркута на гору Чивчин, зустріч із ведмедицею та ласування гуцульськими кисло-молочними смаколиками Тарас Франко залишив автобіографічне оповідання «На Чивчин!», яке є ще одним свідченням того, наскільки люблячою, доброю і турботливою матір'ю була Ольга Франко.

У час, коли батько пише для дітей казки про тварин («Киця», збірка казок «Коли ще звірі говорили», поема-казка «Лис Микита»), що мають «розбуджувати їх цікавість та увагу до явищ природи» [т. 20, с. 74], мати з дітьми активно опікується домашнім «звіринцем». Адже, як згадувала Анна, «у нас, немов у звірячій клініці, постійно перебували: або голодна задрипана кицька, яку тато знайшов холодного дощового вечора десь під плотом і приніс нагріти й нагодувати, або цуценя напівзамерзле, або пташеня з перебитим крильцем»³⁰. Мабуть, не кожна жінка (та й мати!), маючи на голові чотирьох гамірних і непосидючих дітей, згодилася б ще й на те, щоб у її домі був справжнісінький «зоопарк»: «з-під дивана вилазила здорова черепаха,

³⁰ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 11.

в кутах дві морські свинки хрумали заячу капусту, серединою проходжувався бузько з надломаним крилом, <...> деколи скакали жаби, зловлені хлопцями, щоб погости бузька»³¹.

Активний туризм та виховання на лоні природи Ольга Франко поєднувала із євгенічними методами «спартанської» педагогіки. Франчата влітку ходили босоніж, взимку щоранку «натиралися холодною водою», «спали на ліжках з твердими солом'яними сінниками, застеленими простиралами з грубого сільського полотна»³² та допомагали батькам по господарству: різали і кололи дрова, відкидали сніг довкола хати, ходили по воду.

Щоправда, Ольга Франко не поділяла спартанського принципу обмежувати вихованців у їді. Вона, навпаки, дбала, щоб діти добре харчувались, завжди споживали просту, здорову і свіжу їжу. У листі до сина Андрія від 3 лютого 1901 р. Ольга просила: «Скажи Марині [дівчині-помічниці, служниці. – Н. Т.], аби вам їсти давала добре і багато та аби купувала свіже масло і м'ясо»³³. Попри те, що не була доброю господинею, куховарила непогано. Принаймні, дітям смакувало. «Мати варила просто, але дуже добре», – згадував син Петро³⁴. «Мама, мимо того, що провела молодість, на студіях, уміла варити смачні українські страви, а поїздками по селах в різних околицях виучувала нові сільські приписи, які вона вводила в домашнє меню, як найліпші присмаки, – свідчила Анна Франко-Ключко. – У нас вдома було все поддостатком молока, масла, сиру, сметани, яєць і разового хліба, і ці здорові й поживні страви нам, дітям, слабим і блідим – по перебуттю майже всіх діточих хворіб, повернули з часом сили, визвали здорові рум'янці на щоках і додали охоту до життя і праці», – писала донька Анна³⁵. А ще Ольга Франко «над усе любила варення і джеми і прекрасно вміла їх заготовляти»³⁶.

³¹ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 434.

³² Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 318.

³³ Лист Ольги Франко до Андрія Франка від 3 лютого 1901 р. // ІЛ. – Ф. 3. – № 1611. – Арк. 155 зв.

³⁴ Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. – С. 453.

³⁵ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 319.

³⁶ Франко Т. Спогад про матір (машинопис) // ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 13.

Активний і здоровий спосіб життя був основою дитячого виховання в родині Франків. Бажаючи, щоб діти вирости сильними, здоровими і фізично загартованими, мати уважно стежила, щоб діти рухались, бігали, займались гімнастикою, перебували на свіжому повітрі, що після перенесення дитячих хвороб було особливо актуальним для малечі. Адже недаремно кажуть: «У здоровому тілі здоровий дух». Водночас вона застерігала їх від шкідливих звичок. Зокрема, в листі до старшого сина Андрія від 3 лютого 1901 р. вона наказувала: «Прошу тебе, пильнуй за тими хлопцями, Тарасьом та й Петрусем, аби вони не курили, то ж дуже нездорово, треба же мати натілько сили волі і самолюбія, щоб не малпувати з других того, що є шкідливе для здоров'я»³⁷.

Ольга Франко з дитинства у ненав'язливій ігровій формі прищепила дітям любов до **спорту**. «Зимою привезли Франченята малі санки (гринджоли), зроблені зі старої скрині. Прив'язали до них мотузок і так стали піонерами львівського зимового спорту. <...> У гринджоли сідала також з нами або з малою Гандзею Ольга Франко, і ми по черзі тягнули за шнурок санчата, на превелику радість нашу і всіх прохожих. Кілька років пізніше цілий Львів – старі і молоді стали вправляти зимові спорти, і вже ніхто не сміявся на вид зимових спортив, хоч би так примітивних, як наші», – згадувала Софія Олеськів-Фредорчакова³⁸. Взимку Франчата подвір'я біля родинного будинку, що на вулиці Понінського, 4 (нині там знаходиться Літературно-меморіальний музей Івана Франка, вул. Івана Франка, 152) «заливали водою і мали цілу зиму лід для лижвування, а на майже пустій вулиці, їздили на санках і лещетах», а ще «перекидалися до утоми сніговими кулями або ставили діда Мороза»³⁹. Весною ж «заводили кругом хати ігри і забави, перегони», «лазили на старі високі дерева, на стрих, на дах»⁴⁰. Часто полем для різноманітних дитячих ігор була

³⁷ Лист Ольги Франко до Андрія Франка від 3 лютого 1901 р. // ІЛ. – Ф. 3. – № 1611. – Арк. 154 зв. – 155.

³⁸ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 434.

³⁹ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 319.

⁴⁰ Там само.

і квартира. «Хлопці, як відомо, дуже люблять бійку, – писав Тарас Франко. – От ми й бігали по кімнатах, совали меблями, кричали і билися, аж хата ходором ходила»⁴¹. Довкола Франчат завжди було багато гармидеру, шуму, сміху, біганини та веселощів. Обоє батьків до галасу малих шибайголів, чи «башибузухів» (назва загонів турецької нерегулярної армії в часи Османської імперії, що формувалися з найбільш войовничих племен), як їх любив називати Іван Франко, ставились спокійно. «Мама ту розвагу називала “розгардіяш”, батько не звертав уваги...», – свідчив син Тарас⁴². «Ця любов до забав, – відзначала Анна Франко-Ключко, – перейшла у нас пізніше до захоплення руханкою і спортами»⁴³. Відтак гімнастика, футбол, теніс, фехтування, лижництво (лещетарство) – стали улюбленими видами спорту Франкових дітей. У шкільному, а згодом і студентському, віці усі Франчата були частими відвідувачами занять із фізкультури (руханки) у спортивному товаристві «Сокола-Батька» під керівництвом проф. Івана Боберського. Замилування до спорту залишилось у дітей на все життя. А Тарас і Петро Франки не лише стали викладачами руханки у гімназіях Галичини, а й залишили низку цінних праць з питань тіловиховання і спорту⁴⁴.

Нерідко оту фонтануючу енергію чотирьох дітей, що «були надзвичайно живі, рухливі і збиточні»⁴⁵, мати спрямовувала в конструктивне русло ігрового навчання. Сама колись учасниця драматичних і хорових гуртків, Ольга Федорівна не лише водила дітей до театру, а й організовувала до власних інсценізацій. «Аби нашим забавам надати змісту, порадила нам Ольга Франко вивчити напам'ять “Козудерезу” і відіграти її на сцені», – відзначала Софія Олеськів-Фредорчакова⁴⁶. «Ми гуртом виучували ролі, мама шила зі старих сукенок

⁴¹ Франко Т. Іван Франко і діти // Франко Т. Про батька. – С. 274.

⁴² Там само.

⁴³ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 319.

⁴⁴ Про внесок Тараса і Петра Франків у спортивний рух України див.: Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997.

⁴⁵ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 13.

⁴⁶ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 435.

костюми і перше наше представлення “Коза-дереза” було прекрасне. Наша гра здобула гучні оплески глядачів (батьків), хоча хаткою лисиці був татовий письмовий стіл, а лисиця мала на собі мимине “боа”, але зате з правдивим лисячим хвостом»⁴⁷, – згадувала донька Анна. Так, поєднуючи приємне з корисним, гру з навчанням, Ольга Франко тренувала дитячу пам'ять і розвивала їхнє естетичне чуття.

Після всіх отих урвительських забав, спортивних занять і театральних «прем'єр» діти, утихомирившись, із великим задоволенням слухали казки. До славнозвісних і улюблених казок батька зі збірки «Коли ще звірі говорили», «Лиса-Микити», «Ріпки», «Киці» мати додавала власну лектуру – казки братів Якоба і Вільгельма Грімів, Ганса-Христіана Андерсена, Олександра Пушкіна, байки Леоніда Глібова та Івана Крилова. До слова, саме Ользі Франко первісно належав задум створити для дітей збірку казок. «Жінка моя, – писав Іван Франко в листі до Михайла Драгоманова від 19 березня 1894 р., – засіла тепер до роботи. Хоче зладити збірку казок для дітей і в тій цілі перечитує всі збірки, які є у мене. На перший раз вибирає *казки звірячі* [курсив наш. – Н. Т.]. <...>. Та боюсь, що се буде не так-то швидко, бо діти дають їй мало спокою, а здоров'я її не таке, щоб могла разом зо мною сидіти до 1 години півночі» [т. 49, с. 474]. Ользі Франко за домашніми клопотами так і не судилося зреалізувати свій задум. Проте ідею дружини втілив у життя чоловік. Відтак протягом 1896–1898 років у львівському дитячому журналі «Дзвінок» з'явилися Франкові казки, які згодом і склали збірку «Коли ще звірі говорили»⁴⁸.

Хоча обоє батьків не силували дітей до швидкого і раннього читання (а можливо саме тому, що не силували!), усі Франчата з особливою любов'ю ставились до книжки. І це не дивно. Адже в домі була велика батькова бібліотека, яка з малечого віку у свідомості дітей була оповита невимовним чаром і таїною. «В татовій кімнаті попри стіни стояли шафи, повні книжок, а при стіні з вікнами стояв письмовий стіл, закиданий паперами, скриптами і книжками, – згадувала Анна

⁴⁷ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 42.

⁴⁸ Про це див.: Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генологічні аспекти). – Львів: [ЛВІЛШ], 2005. – 316 с.

Франко-Ключко. – Ця кімната була для нас повна забороненого чару, заходити туди ми не мали права в присутності тата. Але ж, коли тата не було вдома, ми туди забігали крадькома. Шафи, повні книжок, значення яких ми ще не розуміли, притягали магнетично нашу увагу, особливо ті з золотими оправами і чудовими малюнками всередині.

Ці книжки не раз розгортав тато перед нами, і ми не могли надивитися на розмальовані якими красками образи та ілюстрації. Це були книжки з середньовічних часів. Були образи королів і королев у яскравих, багатих строях, війська в шоломах, замків і пишно прибраних двораків, але найбільше притягаючі були сцени з підземних пивниць, де карались нещасні жертви. <...>

Та ці книжки лиш дуже рідко дозволяв нам тато оглядати і то тільки тоді, коли спершу нам докладно помили рученята й личка; тим більша була насолода оглядати книжки після неприємної процедури миття»⁴⁹. А все таємниче і незвідане, як відомо, дітям хочеться чимшвидше поспробувати. Так було і з малими Франчатами. Усі вони рано засмакували аромат читання. Тим паче, що «усі дитячі книжки, газети і видання, що появлялися у Львові і в Києві, з'являлися у Франків»⁵⁰. А з переїздом у власну хату для дітей було облаштовано спеціально дві шафи з книжками на другому поверсі, які час від часу поповнювалися новими виданнями. І кожен з Франчат виносив свої «дивні перли» з «морської глибини» отієї бібліотеки. Тож не випадково Андрій Франко був залюблений у німецьку літературу й культуру, Тарас – ув античну, Петро мав особливе замилювання до хімії, і взагалі «його здібності і праця були дуже всесторонні»⁵¹, а Ганна, як, зрештою, і хлопці, мала схильність до всього прекрасного і виявляла письменницький хист.

Малі Франчата зростали у творчій атмосфері. І батько, і мати власною діяльною позицією у літературі та суспільному житті прищепили дітям любов до праці, інтелектуального пошуку, до нена-

⁴⁹ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 13.

⁵⁰ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 435.

⁵¹ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 320.

станного вияву креативної енергії. Адже Ольга Франко, одразу після переїзду в Галичину, долучилась до активної допомоги чоловікові у його письменницькій праці. Її накладом було видано збірку Івана Франка «З вершин і низин» (Львів, 1887), а також щоквартальний журнал «Житє і слово» (виходив у Львові протягом 1894–1897 рр.). Водночас вона виступала і як автор статей і перекладів. Так, 1887 р. у жіночому альманасі «Перший вінок» з'явилася її фольклористична стаття «Карпатські бойки і їх родинне життя» (С. 217–230). У журналі «Літературно-науковий вістник» опубліковано низку її перекладів з французької, а саме: статтю Адольфа Бріссона «Сучасний драматичний артист» (1899. – Т. 6. – С. 93–99), драматичні сцени Жанни Марні «Із циклу сцен “При столі”» (1901. – Т. 13. – С. 71–85), новели Анатолія Франса «Кимейський співак» (1901. – Т. 14. – С. 104–115) та «Король п'є» (1901. – Т. 15. – С. 352–357). А у журналі «Житє і слово» публікувалися фольклорні матеріали (зокрема, казки і легенди) у записах дружини Франка. Часто бачили Ольгу Франко поруч свого чоловіка на різноманітних громадських акціях, вічах, страйках. Їздила вона до Києва, Харкова, Одеси, поширюючи Франкові видання (у т.ч. і не-легальні) теренами підросійської України. І її участь «як емісарія і посередника між українцями Галичини й України»⁵² неоціненна.

Ота атмосфера щоденної праці «для загального добра» поширилась і на дітей. До допомоги батькові у його видавничих справах мати залучала і малих Франчат. Так, Тарас Франко згадував: «Ще як ми проживали по Крижовій вулиці в будинку № 12, батько був редактором “Громадського голосу”, видавав “Хлопську бібліотеку” і різні книжечки. Переплетники (палітурники) раз у раз привозили до нас різного формату брошури в обкладинках, переважно червоних (рожевих), рідше голубих або зелених. Ті брошурки треба було розсилати чи то передплатникам, чи на замовлення, за післяплатою. Мама цілими вечорами різала ножицями з паперу бандеролі, ми клеїли їх на книжки, тоді мама писала адреси, а ми ліпили марки. На пошту

⁵² Франко-Ключко А. Ольга Франко в правдивім світлі (Листи Івана Франка до його дружини Ольги родом Хорунжинської) // Новий шлях. – 1960. – № 48 (13 червня). – С. 3.

ці бандеролі відносив батько. Був чудовий поділ праці, а весь процес звався “адміністрація”, що для дітей звучало таємниче»⁵³.

Дім Франків часто відвідували літератори, культурні і громадські діячі, співробітники письменника у періодичних виданнях, друзі, студенти та ін. Тобто малі Франчата не росли у замкненому просторі. Довкола них повним ходом крутилося-вирувало життя. Батько писав свої твори, мати допомагала, товариші, друзі, знайомі часто засиджувалися за обговоренням найрізноманітніших тем: від літературних до суспільно-політичних. «Наша хата була відчинена не тільки для сільських відвідувачів, – згадувала донька Анна. – До тата заходило багато знайомих і приятелів-товаришів. Не раз вечорами велика вітальня наповнялася людьми, знайомими і незнайомими. Велася жваві гутірки, диспути, наради. Ми, діти, тихенько всувалися в кімнату і, примостившись десь у непомітному куточку, прислухувалися до розмов старших»⁵⁴. Творчі дискусії, полеміки, інтелектуальні розмови були невідступними супутниками дитячого життя. Іван Франко у листі від 6 квітня 1886 року писав Ользі: «Мені здається, що з нашої тихої й скромної хати повинна виходити струя нового, могутнього руху, котрого елементи вже тепер проявляються на всіх кутках нашої Галичини, і котрий при нашій допомозі повинен міцніти і ширшатися, руху реального і розумного народолюбства» [т. 49, с. 54]. Так воно і було. І діти дуже добре оце все бачили, відчували, проживали і наслідували. Вони зростали в атмосфері любові і праці, відкриті до світу, сповнені жаги пізнання і кипучої діяльності.

«Хто ми є і яка наша дорога» (основи національного виховання в родині Франків)

Формування особистості нерозривно пов'язане з її національною самоідентифікацією. Важливу, вирішальну роль у цьому процесі відіграють рідна мова й культура. Здавалося б, щодо сім'ї Івана Франка

⁵³ Франко Т. Мої спогади про батька // Франко Т. Про батька. – С. 259.

⁵⁴ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 33.

в цьому сенсі не може бути жодних сумнівів: її органічне українство самоочевидне. Проте не можна оминати й того факту, що зростання Франчат минало в атмосфері **білінгвізму**. З раннього віку поруч з українською мовою вони часто чули російську. Мати, як відзначав Тарас Франко, «говорила дома до нас, дітей, переважно по-російськи і співала російські пісні»⁵⁵. На російськомовність Франкової дружини вказували і сучасники. Зокрема Осип Маковей 18 червня 1887 року у своєму щоденнику записав: «Жінка [Івана Франка. – Н. Т.] майже тільки змосковська говорить, хоть і знає по-нашому, – та недаром з Расеї»⁵⁶. Мовою спілкування Ольги Франко, що походила зі зрусифікованого українського роду зі Східної України, і справді була російська. І хоч «її метрика написана українською мовою», у родині Хоружинських «говорили по-російськи, хіба пісні, деякі і то рідко співали по-українськи»⁵⁷. Навчання у Харківському інституті, який закінчила Ольга, також велось російською. Тож російськомовне середовище, у якому формувалась майбутня мати Франчат, до певної міри визначило і її світогляд та мистецькі смаки. Вона любила читати російських класиків, часто цитувала російську поезію напам'ять, співала російських народних і студентських пісень. Окрім цього, як твердив Тарас Франко, «знала багато покладених на музику віршів Пушкіна, Лермонтова, Надсона і російські переклади навіть маловідомих німецьких поетів, як от Зейдліца “Воздушный корабль”. Вивчила напам'ять чимало казок Крилова»⁵⁸. Відтак українську мову і культуру, у силу свого виховання, Ольга Франко знала слабо. Водночас і російську мову, якою володіла дружина Франка, не можна вважати чистою літературною мовою. Гадаємо, що її мовлення було позначене також і значним впливом слобожанського говору української мови. Тож не дивно, що листи Ольги до Івана Франка писані російською або ламаною українсько-російською мовами. Так, у першому листі до майбутнього чоловіка (від 12 вересня 1885 р.) вона

⁵⁵ Франко Т. Автобіографія (машинопис) // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Спр. № 311 (за 1950 р.).

⁵⁶ Маковей О. Дневник [Записи про Івана Франка]. – С. 42.

⁵⁷ Франко Т. Спогад про матір (машинопис) // ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 11.

⁵⁸ Франко Т. Спогади про матір // Франко Т. Про батька. – С. 276.

перепрошувала за свою «мішанную мову» і зауважувала, що «все же свою мысль выражать на бумази по украиньскому ще не привыкла»⁵⁹. Проте, навіть переїхавши до Галичини, Ольга Франко так і не вивчила бездоганно української мови. У її мовленні назавжди залишилися російські лексика та синтаксис, до яких згодом додалися ще й галицькі діалектизми та полонізми. Не випадково у листі до матері від 5 грудня 1909 р. з Відня Тарас Франко писав: «У ваших листах разить дуже *макаронічна мова* [курсив наш. – Н. Т.]. Чи нема вже Андрія, аби поправив мову і правопись?»⁶⁰.

У ранньому віці, особливо дошкільному, вплив матері на дітей є визначальним. Тому в умовах двомовної сім'ї мова, якою спілкується мати, для дітей, зазвичай, стає домінантною. Проте у родині Франка так не сталося. Бо ж сімейний білінгвізм для малих Франчат не був тотальним, і швидко переріс у мультилінгвізм із чітко визначеною українською домінантною мовою. Мовне середовище Франчат визначали кілька чинників: 1) мати, з її російською (фактично макаронічною російсько-українською, суржиковою) мовою; 2) батько, який говорив західноукраїнським варіантом української літературної мови; 3) польськомовне середовище тогочасного Львова; 4) бойківський діалект української мови, носіями якого були родичі Івана Франка (брати Захарій та Онуфрій зі сім'ями, на вакації до яких часто приїжджали Франчата); 5) гуцульський діалект, який майже кожного літа чули діти Франка, відпочиваючи в Карпатах; 6) німецька мова, яку вивчали у навчальних закладах Галичини; 7) львівська гвара (говірка), сформована у львівському міському середовищі (суміш українських, польських, німецьких і єврейських слів), яку чули діти у молодіжному середовищі, граючи футбол, теніс тощо.

Усупереч цьому строкатому мовному середовищу, Франчата дуже швидко усвідомили свою українську ідентичність. «Донині дивує мене обставина, – писала Анна Франко-Ключко. – В ті часи переважна частина української інтелігенції говорила вдома по-польськи, тоді це значилося по-“панськи”. Оточення наше – родини, що жили

⁵⁹ Чернишенко Л. Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка. – С. 148.

⁶⁰ Лист Тараса Франка до Ольги Франко від 5 грудня 1909 р. // ІЛ. – Ф. 3. – № 1839.

в одній камениці з нами, а тим самим їх діти, з котрими ми бавилися, були поляки. Але ми, діти, вже з самих ранніх літ поставилися уперто проти всего польського, як чужого, тим більше проти польських шкіл, до котрих мама хотіла нас посилати із-за вигоди, бо вони були близько нас.

Можливо, що рідне село батька, куди ми часто їздили, татові байки і казки, якими тато чарував наші серця, заціпили нам ту глибоку любов до всего рідного на ціле життя.

Ця любов немов сама по собі переходила невидимими струями від него до нас, і ми вже змалку знали, хто ми є і яка наша дорога.

Це була перша вихова, яку ми дістали від нашого батька, і вона була для нас дороговказом все і всюди.

Але любов до рідного українського, це не була святочна одежа, щоби нею пишатися, мов великою заслугою, перед другими на показ. Це була закраска закоріненена в наших душах і серцях, бо таким були наші батьки, діди і прадіди, і таким бути мусіли і ми»⁶¹. Насправді ж нічого дивного у цьому не було. Адже Іван Франко, поклавши всі свої сили на утвердження української мови, літератури, культури, нації та державності, мав незаперечний вплив на формування мовної і національної свідомості своїх дітей. Негативний, ба навіть руйнівний, вплив білінгвізму на особистість він висвітлив у своїй студії «Двоязичність і дволичність». А двомовність, на думку Івана Франка, веде до розщеплення людської особистості, духовного роздвоєння, постійних сумнівів – до «дволичності». Зречення рідної мови – передумова духовного паралічу. «...В якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою», – відзначав письменник⁶². Таким чином, чітке розмежування своєї і чужої мов для Франчат відбулося дуже рано, і вирішальною в цьому виборі була саме позиція батька, а не матері. Такий «сімейний сценарій» при обранні мови абсолютно закономірний. Адже, як твердить соціолінгвіст Різада Ярмієва, «використання у спілкуванні з дитиною менш знаної лексики,

⁶¹ Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко нас, своїх дітей. – С. 317–318.

⁶² Франко І. Двоязичність і дволичність // ЛНВ. – 1905. – Т. 30. – Кн. 6. – С. 233.

термінології і складніших граматичних конструкцій, високі когнітивні вимоги, що їх висувають тати, сприяють розвитку лінгвістичних здібностей дитини. Тати краще готують дітей до спілкування з незнайомими дорослими, що також необхідно для успішної соціалізації особистості дитини»⁶³. Відтак саме батько є з'єднувальною ланкою між вузьким сімейним середовищем та багатим зовнішнім світом, а тому саме його лінгвістична позиція визначає мовну практику дітей. У випадку з Франчатами так і сталося.

Іван Франко не лише прищепив дітям любов до рідної мови, а й сприяв формуванню у них любові до лінгвістики як науки, заохочував вивчення іноземних мов. Батько, згадував син Тарас, «з мамою десь-колись розмовляв по-російськи, рідше перекинув декілька фраз по-французьки, з гістьми – як було треба – говорив по-польськи і по-німецьки, з селянами – їхнім діалектом. Ми, діти чули ті слова, замолоду привчалися їх розрізняти і набирали замилювання до мовознавства»⁶⁴. Петро Франко додавав: «Одночасно з книжками передалося і замилювання до чужих мов. Ми зарані читали по-руськи, перші були народні казки, другі билини, які оставили на нас незатерте вражіння. <...> Польські книжки читав я чи не з третього нормального, німецькі <...> – з другого гімназійного [класу. – Н. Т.], французького вчив мене директор Харкевич <...>. Англійського я навчився при грі в теніс. Батько свобідно читав тими всіма мовами. Окрім того, знав по-іспанськи, італійськи (подорожував по Італії кілька разів), чеськи, болгарськи, білоруськи, жидівськи і єврейськи. По-литовськи розумів сяко-так, бо коли раз до нас зайшов один молодий литовець і говорив з батьком, ми не розуміли ані словечка, але батько переказав нам його слова»⁶⁵.

Усі діти Івана Франка, незважаючи на життєві випробування та всупереч суспільно-історичним катаклізмам, завжди вирізнялися

⁶³ Ярмиева Р. М. Роль семьи в формировании и развитии языка: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2008/11/06/0000325159/yarmieva.pdf>.

⁶⁴ Франко Т. Іван Франко і діти (машинопис) // ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 6.

⁶⁵ Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. – С. 459.

з-поміж загалу високою мовною свідомістю, одначе мовознавчий доробок із них залишив лише Тарас Франко, а згодом і його донька Зіновія, яка стала відомим мовознавцем. Так, Тарас Франко, ще студентом, у листі до Олекси Коваленка від 28 липня 1908 р. писав, що до літературної творчості його спонукало, «крім багато інших причин, бажання дати – зразок народної галицької мови (у моїм розумінні – се “народної”) літературного стилю і можливо найлогічнішої правописи»⁶⁶. Через рік – 1909 – у статті «Наша мова і правопис» він виклав власну лінгвістичну концепцію, зокрема порушив проблему необхідності утвердження української літературної мови, віддаючи перевагу галицьким мовним нормам перед наддніпрянськими⁶⁷. Неодноразово свої погляди на мову Тарас Франко висвітлював у приватному листуванні⁶⁸. А у квітні 1967 року він разом із Борисом Антоненком-Давидовичем, Євгеном Кротевичем, Іваном Кавалерідзе, Левом Ревуцьким та Карпом Трохименком виступили авторами листа, адресованого Політбюро ЦК КПРС, у якому відстоювали насувні мовно-національні проблеми українського народу⁶⁹. Відвертий лист на захист прав рідної мови у суворі часи брежнєвщини – гідна громадянська позиція достойного сина великого Каменяра. Проти політики русифікації в Україні у канадській пресі активно виступила і донька письменника Анна Франко-Ключко. «Це було причиною того, що їй двічі відмовили у приїзді на Батьківщину»⁷⁰. Ще до еміграції Анна викладала на курсах української мови для вояків і неграмотних у Києві.

⁶⁶ Лист Тараса Франка до Олекси Коваленка від 28 липня 1908 р // Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Фонд Олекси Коваленка. – № Ал-52-301/12/539. – С. 51.

⁶⁷ Див.: Франко Т. Наша мова і правопис // Українська хата. – 1909. – № 7/8. – С. 432–437.

⁶⁸ Див.: Баб'як П. Листи Тараса Франка до Романа Савицького // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 301–317; Лесів М. Мої писемні контакти з Тарасом Франком // Варшавські українознавчі записки 23–24. – Варшава, 2007. – С. 342–355.

⁶⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. 45. – № 208.

⁷⁰ Бонь В. Анна Франко-Ключко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменярь, 2001. – Вип. 2. – С. 67.

Щоправда, щодо Франкової сім'ї слід відзначити й те, що мовний вплив Ольги Франко на дітей не був агресивно-нав'язливим. До того ж він не знайшов свого продовження ні в освітніх закладах, ні в мовному середовищі тогочасного Львова. Мати не ставила собі за мету виховати Франчат російськомовними. Навпаки, попри те, що була «росіянкою», Ольга Франко плекала дітей в українському дусі. «...Її родина, її приятелі й знайомі були всі членами української "Київської громади", і серед них вона стала свідомою українкою [курсив наш. – Н. Т.], такою, якими були Трегубови, Пчілка, Леся Українка і інші»⁷¹, – стверджувала про матір Анна Франко-Ключко. І дійсно, перевозячи українські книжки за кордон і поширюючи їх підросійською Україною (щоразу наражаючись на можливі арешти!!!), дружина Івана Франка свідомо стала на захист проти заборони українського слова. Вона була «отим хитким човенцем, що пливе туди і сюди, і перевозить слово відродженого духа»⁷². Саме з матір'ю Петро та Анна вперше 1909 року здійснили екскурсію на Канівську гору до могили Тараса Шевченка.

Обов'язковим атрибутом української ідентичності в сім'ї Франків поруч із рідною мовою була **вишиванка**. Відомо, що Іван Франко «відрізнявся од загалу своїм костюмом – вишиваною сорочкою серед пишних комірців і краваток»⁷³. Вишиваних сорочок у письменника «було завжди під достатком, – розповідала донька Анна. – Це були майже все дарунки його приятелів, приятельок, співпрацівників не тільки із Західної України, але й з Великої України. Між цими сорочками була сорочка від Олени Пчілки, від Трегубової, Альбрант, Алчевської, Кобринської, Уляни Кравченко, Бохенської і багато інших»⁷⁴. Причому любив одягати вишиванку і в будні, і в свята. «Майже завжди носив вишивану сорочку», – писав Петро Франко⁷⁵.

⁷¹ Франко-Ключко А. Ольга Франко в правдивім світлі (Листи Івана Франка до його дружини Ольги родом Хорунжинської) // Новий шлях. – 1960. – № 46 (6 червня). – С. 3.

⁷² Там само. – № 48 (13 червня). – С. 3.

⁷³ Єфремов С. Зі спогадів про Ів. Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 226.

⁷⁴ Цит. за: Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові. – С. 57.

⁷⁵ Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка. – С. 453.

«Святковий одяг Франка завжди був темно-синій і до нього вишивана сорочка», – свідчив Михайло Яцків⁷⁶. «Він у дитинстві носив полотнянку, так само залюбки вбирав її, коли був на селі <...>, він шанував і цінив батьківський одяг, бо його виготовляли з полотна, пряденого і тканого пильними руками української жінки, й так як його мати та члени родини носили прекрасно вишиті сорочки, так і він на ціле своє життя лишився вірний традиції свого народу», – зауважувала Анна Франко-Ключко⁷⁷. Ота «вірність традиціям свого народу» передалась усім членам сім'ї.

Ольга Франко також не цуралась українського національного строю. Підтвердженням цьому є фотографія майбутньої матері Франчат зі своєю старшою сестрою Антоніною у розкішних українських костюмах, зроблена у Києві 1885 року. Свої враження від зовнішнього вигляду подружжя Франків у липні 1887 року Людвік Куба описав так: «Там, на березі, стояли дві постаті. Жінка сяяла в барвистому українському вбранні з вишивками на широких білих рукавах та в довгій оксамитовій безрукавці, голова була пов'язана хусткою. Поруч неї з високої трави витикався чоловік невисокого зросту, з широким солом'яним брилем на потилиці. Він був без жилета, і різнобарвна вишивка української сорочки цілком гармоніювала з палючим сонячним промінням. <...> Це був Іван Франко з дружиною...»⁷⁸. Мати, згадував Тарас Франко, «для більшого “демократизму” перебиралася в народний одяг, брала на голову хустку. В пізнішій віці, побувавши на Гуцульщині, вдягалася в гуцульські запаски і носила на голові якийсь чеpecь». Ольга Франко «цікавилася вишивками і народними виробами»⁷⁹. Вишивала також і сама. Зокрема, у будинку Франків на комоді, як свідчила Анна, красувалась «вишивана серветка маминої роботи»⁸⁰. До сьогодні у Літературно-

⁷⁶ Яцків М. Мої зустрічі з Каменярем // Спогади про Івана Франка. – С. 305.

⁷⁷ Франко-Ключко А. Франко і Ганді // Визвольний шлях. – 1978. – № 4. – С. 491.

⁷⁸ Куба Л. Як я познайомився з Іваном Франком // Спогади про Івана Франка. – С. 172–173.

⁷⁹ Франко Т. Спогади про матір // Франко Т. Про батька. – С. 276.

⁸⁰ Лист Анни Франко-Ключко до Марії Кіх від 17 вересня 1967 р. / Публ. В. Бонь // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменярь, 2007. – Вип. 7. – С. 310.

меморіальному музеї Івана Франка у Львові збереглися також два рушники зі східноукраїнським узором, які вишила Ольга Франко червоними і чорними нитками⁸¹.

Не відставали від батьків і діти. Усі Франчата змалечку носили вишивані сорочечки. Про це свідчить хоча б світлина маленьких Андрія і Тарас Франків (4-х і 2-х років) у вишиваночках та сердачках, яку подарувала 12 грудня 1891 року Ольга Франко сім'ї Ігнатовичів. Про сорочечку для малої Гандзі та вишивані комірці для хлопців згадував Омелян Глібовицький у листі до Івана Франка: «...Ціла хата шила сорочечку для Вашої Гандзуні. Най же здорова носить на потіху Вам і “всему міру християнському православному”. Хотіли ми і для ваших козарлюгів дістати готові сорочки, та часу не стало, тож нехай приймуть бодай ковнірці, а Мамочка [Ольга Франко. – Н. Т.] при вільній хвилі пришиє їх»⁸². Франчата, окрім вишиванок, уподобали собі також і гуцульський верхній одяг. Їх часто бачили у «байбараках і петеках»⁸³ (овечих кожушках і свитках).

Батьківська любов до вишивки передалась і дітям. Ще до сьогодні співробітники київського Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, у якому працював Тарас Франко після вимушеного переїзду зі Львова до Києва, згадують, які красиві вишиванки носив син письменника.

Анна Франко-Ключко колекціонувала українські взори і сама майстерно вишивала. Так, у листі до Ольги Франко від 9 серпня 1910 року донька просила: «Если би Ви могли, то купіть мені обрус і 6 або 12 серветок до вишивання на іменини»⁸⁴. Згодом її власний дім, де б вона не жила – чи то на Закарпатській Україні, чи то у Відні, чи то у далекій Канаді – завжди був гарно прибраний вишиваними рушниками, подушками, скатертинами, серветками, гуцульськими килимами та веретами. Вона «збирала вишивки, гуцульські вироби, картини народних митців. Її шість кімнат віденської квартини мали вигляд писанки. Вишивки

⁸¹ Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові. – С. 73.

⁸² Лист Омеляна Глібовицького до Івана Франка [б. д.] // ІЛ. – Ф. 3. – № 1621. – С. 239.

⁸³ Олеськів-Фредорчакова С. Із спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 434.

⁸⁴ Лист Анни Франко до Ольги Франко від 9 серпня 1910 р. // ІЛ. – Ф. 3. – № 1825.

та квіти»⁸⁵. Великі національні чи християнські свята донька письменника не мислила без вишивки. У своєму есе «Великдень у Карпатській Україні» Анна Франко-Ключко відзначала, що особливого «непомітного аристократичного подиху»⁸⁶ минувшини додають великоднім святам не лише писанки та випікання паски, а й старосвітські жіночі вишивані строї. «У Відні на всі Шевченківські вечори вона обов'язково одягала гуцульський одяг з низками червоних корал, – згадувала про тітку Анну її небога Віра Франко. – Чоловік, хлопці і я мусіли бути у вишиваних сорочках. Вона обов'язково виступала на таких вечорах та ділилася спогадами про свого батька Івана Франка»⁸⁷. 1956 року в Канаді Анна Франко-Ключко виступила перед жінками Монреалю з нарисом «Таємниця вишивки». «Ті, що чули чи читали цей нарис, – значилося в анонсі, – знають, скільки в ньому авторка виявила великої любови та зрозуміння української вишивки»⁸⁸. Як найцінніший скарб зберігала вона білу полтавську мережану сорочку батька (подарунок Христі Алчевської), яку передала Музеєві Івана Франка у Львові під час свого приїзду на Україну 1967 року.

Майстринею вишивки і писанкарства стала у далекій Канаді і онука Анни Франко-Ключко – Галина МIRONІВНА Ключко. Правнучка письменника вишиває переважно гладдю, особливе замилювання має до орнаментів українського козацького бароко. Причому вона – одинадцятиразова переможниця Всеканадської національної виставки ручного мистецтва – «має суто науковий підхід чи то до малювання писанок, чи до вишивок. Всі орнаменти вона звіряє з етнографічними першоджерелами в каталогах і довідниках»⁸⁹.

Для усіх Франчат вишиванка, як і українська мова, упродовж усього їхнього життя не були просто красивим аксесуаром. Для

⁸⁵ Франко В. Дещо про тітку Ганздю // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2007. – Вип. 7. – С. 321.

⁸⁶ Франко-Ключко А. Великдень у Карпатській Україні // Жіночий світ. – 1957. – № 4. – С. 8.

⁸⁷ Франко В. Дещо про тітку Ганздю. – С. 321.

⁸⁸ Приявна. Зустріч жіноцтва Монреалю з донькою Івана Франка // Жіночий світ. – 1957. – № 2. – С. 10.

⁸⁹ [Без автора] Галя Ключко // Гром Г. Франкові Нагуєвичі. – Дрогобич: Відродження, 2004. – С. 120.

них, розкиданих по світу, це був глибинний символ їхньої великої і малої Батьківщини. Милий спомин про отчий дім, щасливе дитинство, про Батька і Матір асоціювався з мовою і тонким узором вишиваної чи мережаної сорочки. Причому одягнути вишиванку для уже дорослих Франчат означало не лише зберігати «вірність традиціям свого народу», але зберігати вірність Батькові. Вона для них стала обов'язком атрибутом, що визначав їхню приналежність до великого роду – роду Франка. Можливо, саме тому й Анна, й Тарас (Андрія і Петра уже не було серед живих) у під'яремні радянські роки так міцно тримались за своє українство. Так, Тарас Франко, не без гордості згадувала про нього сестра Анна, у своєму органічному українстві «був прямолінійним і до дрібничковості послідовним. Купував виключно в українських крамницях, говорив всюди по-українському, приятелював виключно з українцями, належав до українських організацій»⁹⁰. Такою ж українською патріоткою залишалась усе життя і Ганна.

Лібералізм, демократизм, толерантність, активний спосіб життя, творча атмосфера в домі, основи національного виховання, відсутність будь-якого насильства і безмежна материнська любов – оце, певно, і усі нехитрі принципи, які сповідувала Ольга Франко як матір. Усю її педагогічну концепцію можна було б з повним правом назвати – «виховання любов'ю». Бо ж усіма її діями керувала величезна любов до дітей. Вона наповнювала дитинство Франчат світлом, щастям і ласкою. Свято вірила, що дітей можна виховувати лише добром і любов'ю. Антоніна Трегубова, старша сестра Франкової дружини, у споминах писала про Ольгу: «Це велика заслуга моєї сестри, що вона зуміла вигохати помічників і розмовників своєму чоловікові! Чи багато з нас, матірок, цього досягли?...»⁹¹.

⁹⁰ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 92.

⁹¹ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Спогади про Івана Франка. – С. 159.

* * *

Усі Франчата були сильно прив'язані до матері. Вона робила їх щасливими. Вона ж робила їх і особливо нещасними. І причиною цього була її спадкова невиліковна психічна недуга, що прогресувала з кожним роком. Важкий душевний стан берегині домашнього огнища не міг не позначитись на атмосфері в родині. У жовтні 1900 Іван Франко писав Агатангелові Кримському: «У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура [грижа. – Н. Т.], яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля на тлі зразу еротичнім, а потім релігійнім. Правда, їй тепер уже ліпше (вона живе в Коломиї в домі одного знайомого лікаря), але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже утлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвилеве. Сей останній випадок у зв'язку з тисячними іншими прикростями страшенно прибавив мене, і я іноді й сам почуваю страх, що збожеволю» [т. 50, с. 158]. Оце відчуття психологічної напруги у сім'ї, емоційного неспокою, щоденного очікування нервових вибухів матері негативно впливало на всіх членів родини. «Наше молоде життя проходило на співжитті з умовохворою людиною»⁹², – боляче констатувала Анна. Увесь трагізм цього співжиття полягав ще й у тому, що у своїй хворобі Ольга Франко (на відміну від майбутньої психічної недуги Івана Франка) «діставала напади переслідування й шалу»⁹³, а відтак навіть до найближчих і найрідніших ставала агресивною, злобною – нестерпною. «В старшій віці зробилася дуже незгідлива і нетовариська, підзорлива і сварлива», – згадував син Тарас⁹⁴. «Коли ми приходили зі школи, мама накидалася на нас зі страшними лайками і її нерве роздраження часто доходило до шалу»⁹⁵, – розповідала донька Анна. Підлітковий і юнацький вік Франчат був різким контрастом до безжурних, щасливих років дитинства. У життєву долю кожного з дітей хвороба матері назавжди вкарбувала глибоке усвідомлення родинної кризи, екзистенційної

⁹² Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 79.

⁹³ Там само. – С. 78.

⁹⁴ Франко Т. Спогад про матір (машинопис) // ІЛ. – Ф. 3. – № 4893. – С. 12.

⁹⁵ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 78.

безвиході, підліткової і юнацької самотності: «Наше життя вдома стало пеклом»⁹⁶, «ми жили відокремлені, самотні», «ми ніде не знаходили опори й правдивого щирого відношення», «ми тепер стали паріями, без знатного роду, без родинних зв'язків»⁹⁷. Кожен з Франчат знаходив для себе свій вихід із цієї пекельної домашньої атмосфери. Хлопці – Андрій, Тарас і Петро – дедалі частіше бігали на свої заняття з «руханки». Свіже повітря та спортивний майданчик «Сокола-Батька» для них став розрадою та розрядкою від домашньої напруги. Анна ж, яка, внаслідок своєї гендерної приналежності, змушена була проводити багато часу вдома, з нападами і знущаннями матері боролась мовчки.

Хоч би як там було, але Ольга Франко мимоволі стала «берегинею» дому, в якому розбивались дитячі серця. «До сьогодні стоїть мені перед очима одна розпучлива хвилина, яка ще й тепер мене болить, – згадувала Анна Ключко-Франко. – Була неділя; громадки людей, святочно й гарно одягнених, ідуть до Стрийського парку, де відбувається фестин. До нас долітають звуки музики – люди веселі й гамірні. А я і мій брат Андрій стояли на ґанку і приглядалися людям. Я була боса, в дешевенькій вилинялій від частого прання сукенці. Великий жаль стиснув мені серце: люди живуть весело, безтурботно й радісно, гарно одягнені можуть іти до парку забавлятися, а ми знаємо тільки горе й терпіння. Мене це вразило тим більше боляче, що якраз довелось тоді пережити страшну сцену з мамою. Сльози жалю й горя лилися мені з очей. Я поглянула на Андрія й побачила, що він також плаче. Це вдарило мене мов ножом у серце, бо що я плакала – це була річ звичайна, але я не думала, що і брат так само страждає...»⁹⁸.

Усіх огортало відчуття безвиході і розпуки. Іван Франко навіть певний час думав розлучитися з дружиною для спокою і безпеки дітей та «знов піти на давнє бурлацьке життя» [т. 50, с. 174]. «Чом Ви не станете на тому погляді, що вона збожеволіла, а всім відомо, що

⁹⁶ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 78.

⁹⁷ Там само. – С. 79.

⁹⁸ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 79/

божевільних людей не держать дома, – радив письменникові Єлисей Трегубов. – <...> Воно Вам видніше, як треба робити, хоч боюсь, що Ви загубили голову у такій біді, і мушу Вам сказати, що і себе, і дітей губити не приходитьсь: ліпше ж Вам задати її до божевільної лікарниці і захиститься, а також захистити здорових, бо на волі не дасть вона нікому життя»⁹⁹. Проте перебування Ольги Франко на Кульпаркові в лікарні для душевнохворих також не вирішило родинних проблем. Щонеділі діти ходили відвідувати маму. Ці візити були сповнені обопільних сліз і болю. Про побачення з Ольгою Франко у шпиталі Анна писала: «Ми зі сльозами кинулися до неї [Ольги Франко. – Н. Т.]. Мама гірко плакала й просила взяти її назад додому, обіцяючи бути спокійною. Далі, нарікала на знущання сестер і прислужниць, але потім почала говорити без зв'язку, її очі загорілися й неспокійно забігали; нас вивели. Ці побачення переходили наші сили й ми стали просити й настоювати, щоб тато взяв її назад із шпиталю додому»¹⁰⁰.

Дітям дуже боліла їхня мати. Боліло і від матері. І хоч співжиття Ольги Франко з іншими хворими у божевільні лише погіршило її стан, й Іван Франко, і діти воліли, щоб вона залишалась вдома. «Коли питала Тараса, як їм ведеться, то відповідав: “Zle z matką, a bez matki jeszcze gorzej” [Погано з матір'ю, а без матері ще гірше (польськ.). – Н. Т.]. Навіть Петро признавав конечність маму передержувати вдома, не в закладі»¹⁰¹. У спокійні хвилини вона знову ставала тією доброю і люблячою матір'ю, яка їх голубила, опікувалась ними і ходила на прогулянки. У листі від 1 лютого 1906 року до Єлисея Трегубова Іван Франко писав: «Не спішно мені розставатися з Ольгою по 20 роках спільного життя. Хоч і скільки нам обом довелося перетерпіти, а в останніх літах мені через неї, а все-таки я зжився з нею і чую, що багато завдячую їй, та й тепер іще в спокійних днях вона така добра, особливо для дітей, така непідкупно

⁹⁹ Чернишенко Л. Листи Єлисея Трегубова до родини Франків // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2007. – Вип. 4. – С. 128–129.

¹⁰⁰ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 87.

¹⁰¹ Ракочі Й. Спогади про Целіну Зигмунтовську // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Львів: Каменяр, 2003. – Вип. 3. – С. 134.

чесна і високоморальна в своїх поглядах і навіть у хворобливих тирадах, що в мене серце крається на саму думку розстання з нею і її розстання з дітьми» [т. 50, с. 284]. Мати була потрібна Франчатам, так, як і вони були потрібні їй. У спокійні хвилини Ольга Франко намагалась компенсувати дітям недоотриману материнську любов. Ніжністю і теплом зігрівала дитячі розбиті серця, загоювала кривди і образи. Розуміла, що травмує їхні душі. Не була злою і безсердечною, лише нещасною і хворою. А що на цю хворобу не було ліку, то у тім не було її вини. Любила своїх дітей понад усе. Були змістом її життя. Її розрадою і втіхою. Навіть у час недуги не забувала по них. «Була хвора <...>. Переважно говорила про своїх дітей»¹⁰², – свідчила про матір Франчат Михайлина Рошкевич. Та й Іван Франко відзначав, що Ольга «занимається з дітьми і любить їх, і се, здається, добре впливає на неї» [т. 50, с. 186].

На її материнську долю випало чимало випробувань. Чи ж не вона піклувалася про дітей, які по черзі хворіли різноманітними дитячими недугами? Чи ж не на неї лягав увесь клопіт їхнього одягання, виховання, навчання та дозвілля? А скільки тривог у материнському серці було пов'язано з невиліковною недугою (епілепсією), а згодом і передчасною смертю найстаршого сина Андрія! Безумовно, немає нічого страшнішого для батьків, ніж смерть їхньої дитини. І Іван Франко, і його дружина смерть сина пережили дуже тяжко. Незагоєна рана батьківських сердець кровила все їхнє подальше життя. Ба більше, Ольга Федорівна так ніколи і не змирилася зі смертю первістка. Але й на цьому жорстока Доля не зупинилась. Випробовувала її до останнього. Уже лежачи на передсмертному одрі, Ольга втратила свого найменшого сина – Петра. Якщо первістка Андрія забрала хвороба, то Петра – тоталітарний режим сталінської імперії. 28 червня 1941 року, коли наймолодший син прийшов прощатися перед етапом, материнське серце відчуло, що вони бачаться востаннє. «На прощання мати мовила: “Тікай, синку, тебе знищать; я добре знаю, хто такий Сталін”, – “Пізно, мамо”, – відповів він. Це були останні слова Петра

¹⁰² Рошкевич М. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка. – С. 118.

Франка»¹⁰³. Через дев'ятнадцять днів – 17 липня 1941 року – Ольга відійшла у вічність.

«По її смерті, – згадувала донька Анна, – на моє запитання: «Чи ти повернешся до Львова до нашої хати? – брат Тарас відповів мені – «Мами нема, нема чого вертатись». Це була правда, – милий пам'ятник в наших серцях для неї»¹⁰⁴.

Ольга Франко – ця «лихою долею зламана квітка»¹⁰⁵ – посвятила усе своє життя чоловікові і дітям. На благо родини віддала всі свої сили і всю свою любов. Життя безупинно випробовувало її. Вона, не вагаючись, ішла на все нові й нові жертви. Задля своєї сім'ї, задля дітей мати відмовляла собі в усьому. А поза тим вона так любила чорну смородину, яблучка і вишеньки у своєму саду. Була великою майстринею конфітур. Над усе любила готувати і смакувати різноманітні джеми і повидла. А ще...мріяла про піаніно. Знаючи цю давню мрію матері, Петро Франко 1939 року купив для неї рояль. Була щаслива...

На відміну від Івана Франка, його дружина дочекалась онуків. Для малих внучат варила варення, розповідала казки, організовувала дитячі забави. Стала люблячою бабусею. Так, невістка Ольга Франко з Білевичів (дружина Петра Франка) вдячно згадувала про свою свекруху: «Десь незадовго по шлюбі Ольга Федорівна пішки прийшла до Буська, щоби навідати мене. Дуже мене пильнувала і добре до мене відносились. Коли ми вже остаточно перебрались до Львова, то деякий час мешкали в кімнатах разом з Ольгою Федорівною <...>. Часто ходила на закупи – дуже любила ізюм та мигдаль. Заопікувалась також нашими дітьми (Віра народилась в Коломиї 28 грудня 1924 року, Ася [Іванна. – Н. Т.] – 30 грудня 1926 року теж у Коломиї). Меншу Асю завжди старалась відпровадити до школи і привести назад додому»¹⁰⁶.

...Виховуючи своїх дітей, Ольга Франко вірила: «Виростуть і самі зрозуміють». Вони вирости. І зрозуміли. А зрозуміти – значить

¹⁰³ Франко З. Людина із забуття // Франко З. (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упоряд. і наук. ред. М. А. Вальо. – Львів: [ЛНБ ім. В. Стефаника], 2003. – С. 62.

¹⁰⁴ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 47.

¹⁰⁵ Там само. – С. 46.

¹⁰⁶ Цит. за: Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові. – С. 104.

пробачити (як твердила Жермена де Сталь). Уже дорослі Франчата пробачили своїй матері її несамовиті стани, роздратованість, свою покалічену юність...Вилетівши з батьківського гнізда, через багато літ донька Анна писала: «Аж тепер я добре зрозуміла маму. Я простила їй її довголітні знущання наді мною, десять літ знівченої моєї молодости! У мене залишилося лише безмежне співчуття для мами та жалість для її тяжкого, нещасного життя»¹⁰⁷. Діти були вдячні Долі за те, що у них була Мама. І навіть коли Ольга Федорівна Франко з Хоружинських відійшла у вічність, вона назавжди залишилась у гарячих серцях Франчат, що мужньо йшли життєвою стежиною, «...ведені люблячою рукою мами...».

¹⁰⁷ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. – С. 102.

ФРАНКО І ФЕМІНІЗМ

Ми настільки призвичаєні до гучних епітетів – геніальний, революційний, новаторський, – що рідко замислюємось над правдивим значенням цих слів. Шкільне визначення Івана Франка як «великого українського поета, визначного громадського та політичного діяча» зведене до автоматизму, звучить як завчене замовляння, позбавлене змістового навантаження, і не дає усвідомити всю інтелектуальну значимість цієї персоналії.

Однак, Іван Франко – це яскравий приклад мислителя, який не боїться виходити за усталені соціальні та естетичні рамки, мислить категоріями значно масштабнішими, аніж просто повторення та переформулювання існуючих теорій. Саме тому його праці привертають увагу широкого кола науковців, – починаючи від літературознавців та мовознавців і закінчуючи економістами та соціологами. Франкова спадщина мала б зацікавити також теоретиків та істориків українського фемінізму, однак навколо цієї теми утворилась своєрідна інформаційна лакуна або, у кращому випадку, номінування І. Франка на роль «покровителя молодих жінок-письменниць».

Насправді ж роль І. Франка в українському феміністичному дискурсі значно вагоміша – він був першим, хто збурих тишу патріархальної Галичини для нас уже звичним, а на той час екстравагант-

ним словом – емансипація. Починаючи із середини 70 років XIX ст. він активно цікавиться феміністичною проблематикою – досліджує історію питання у країнах Західної Європи, вивчає теоретичні праці «китів фемінізму» – Стюарта Міля та Гаріет Тейлор, спільно з Н. Кобринською налагоджує діяльність жіночого руху в Галичині, публікує наукові статті, присвячені феміністичній тематиці.

Із листів Івана Франка до коханої Ольги Рошкевич ми дізнаємося, що у середовищі Львівських інтелектуалів неймовірної популярності набула праця С. Міля «Поневолення жінок». Разом із другом та соратником Михайлом Павликом Іван Франко планує здійснити переклад та публікацію цього англійського бестселера. Через скандал навколо Павликової крамольної повісті «Ребенщукowa Тетяна», через судовий процес і через Павликове надмірне захоплення ідеєю «вільної любові» цей багатообіцяючий проект, на жаль, так і не був втілений у життя. Лишень на початку XXI ст. стараннями С. Павличко засаднича для теорії фемінізму праця С. Міля була перекладена українською мовою.

Взоруючись на С. Міля та Г. Тейлор, а також на модних на той час «французьких та німецьких емансипантів», І. Франко сформував доволі сміливі погляди на інститут сім'ї та загалом на стосунки чоловіка та жінки. Звісно, він не був таким епатажним, як М. Павлик із його міркуваннями про те, що в недалекому майбутньому люди «будуть жити і любити вільно, як птахи» – *idée fixe*, яка спричинилася не лише до ув'язнення, а й до півторарічного бойкоту з боку галицьких моралістів. Франкові погляди зводяться до принципів свободи та спільних інтересів, які мають послужити «цементом для двох мислячих, розвинутих інтелектуально осіб, які змагаються заради спільних цілей». Йому видаються смішними і остаточно застарілими всілякі манірні правила «доброго тону», як-от тітоньки-цербери, що повсюди супроводжують галицьких панянок, не даючи їй кроку ступити вільно.

Усі ці старосвітські «вузькоглядства та пересуди» дратували Франка, він вважав їх перешкодою до «поступу та розвою», але ще більше його обурювала підміна понять – псевдоемансипація і поверхневе сприйняття ідей рівноправності. В одному із листів

до Климентини Попович, молодій галицькій поетки, він із чималим запалом резюмує, що замало носити штани, щоб вважати себе емансипанткою: «вона сигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться». Якщо ж паннам бракує розуміння, що «фрак не робить з хлопа пана», то вони нічим не відрізняються від тих «мавп і гусочок, що весь вік не зробили і не подумали нічого на власну руку».

Франкове розуміння емансипації далеке від позірною блазнювання, він із енциклопедичною вичерпністю визначив, що лише «жінщина, котра думає на серію, працює на серію над своєю просвітою, трудиться для других, інтересується всім, що високе і красне, всіма тими освободжуючими ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них» може називатися емансипанткою. Саме таких «нових жінок» він хотів бачити у своєму оточенні – він невпинно заохочував молодих письменниць до літературної діяльності, просив не зважати на критиканство і вчив правильно реагувати на критику, підтримував порадою і протегував у видавництві. Значною мірою завдяки І. Франкові ми маємо цілий вінок письменниць – Климентина Попович, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Євгенія Ярошинська, Ольга та Михайлина Рошкевич, – яких історики фемінізму називають «жіночим відродженням».

«Нові жінки» також присутні у Франковій художній творчості. Він створив цілу низку яскравих характерів, які не мають нічого спільного із передбачуваними, плоскими типажми чорно-білих персонажів. Чого тільки варта фатальна Киценька (повість «Батьківщина») чи авантюристка Марія (оповідання «Сойчине крило»)! Є також і приклад «цілого чоловіка», але у жіночому варіанті. В оповіданні «Маніпулянтка» Франко виписав образ емансипе, яка змагається з усякими панами Темницькими – противниками усього нового та прогресивного. Оповідання стало справжнім маніфестом феміністичних ідей, а Целя – жінкою нового часу та адвокатом жіночої справи.

У вирі наукових зацікавлень, творчої діяльності та політичної активності І. Франко не втратив інтересу до ідей рівноправності чоловіка та жінки. Трохи змінивши фокус дослідження, він зосередився

на народній творчості, а саме на народних піснях. На початку вісімдесятих років XIX ст. він пише етнографічну працю «Жіноча неволя в руських піснях народних», яка й досі залишається одним із найґрунтовніших досліджень українського фольклору з позицій феміністичної критики.

Приблизно в той самий час І. Франко розгортає активну діяльність як організатор та натхненник жіночого руху: спочатку він дуже передбачливо поширює інформацію про цю «новинку» серед найжвавішої та відкритої аудиторії – на студентських зустрічах. На одній із таких зустрічей, в Коломиї, вперше прозвучала ідея створення українського жіночого товариства, яке б займалось проблемами культури, освіти та політики, а не куховарства та шиття.

Зразком для українського жіночого руху мав послужити досвід німецьких та французьких організацій – завбачливо І. Франко перекладає і публікує у ЛНВ статтю швейцарської докторантки К. Шірмахер «Жіночий рух у Франції і в Німеччині». Він пропонує поєднати німецьку та французьку моделі фемінізму, взявши від першої систематичне покращення економічного та правового становища жінки, а від французів – запозичити інтелектуальну та культурну активність жінки. Модель власне українського фемінізму мала доповнитись ще однією важливою складовою – національною. Українське жіноцтво мало стати не лише провідником новітніх соціально-культурних ідей, а й наріжним каменем «у розвої національної свідомості і національної літератури».

Успіхи українського жіночого руху – видання першого у всій Європі жіночого альманаху «Перший вінок», заснування більше десятка жіночих товариств, видання спеціальної жіночої бібліотеки, розквіт жіночої літератури – не могли не викликати захоплення. Однак, стрімкий злет українського жіночого руху завершився не менш карколомним занепадом – діяльність товариства звели нанівець дрібні непорозуміння, відстоювання особистих інтересів, чвари та недоречна конкуренція провідників руху. Не менш важливу роль у колапсі першої хвилі українського фемінізму відіграв той факт, що зі сцени зійшли його інтелектуальні натхненники – Н. Кобринська та І. Франко.

Після такого багатообіцяючого старту український фемінізм завмер на довгих двадцять років, відродившись аж у Союзі Українок. Іван Франко став інтелектуальним провідником феміністичних ідей, вивів українське жіноцтво за межі сумнозвісних «трьох К(а)», спрямувавши його до «високої цілі та обопільної праці». Сучасна модель українського фемінізму сягає своїм корінням у ті «сміливі і нечувано модерні» ідеї, якими І. Франко шокував Галичину кінця XIX – початку XX ст.

ГРОСМЕЙСТЕР КОМУНІКАЦІЇ

(СЕКРЕТИ ЕНЕРГЕТИКИ ЖИВОГО ФРАНКОВОГО СЛОВА)

Серед численних талантів Івана Франка є й талант бути унікальним співбесідником – слухачем і мовцем. Про це сучасники Івана Франка залишили чимало спогадів, завдяки яким ми можемо чітко собі уявити образ Івана Франка як нашого співбесідника.

Достовірність і правдивість викладу цього матеріалу мотивована тим, що подана інформація базується на спогадах друзів, приятелів, знайомих, учнів, рідних Івана Франка, на його власних спогадах, висловлюваннях, фактах біографії, аналізі опублікованих виступів, доповідей письменника, його листів. Своє розуміння процесу комунікації Іван Франко виклав у статті під назвою «Bel parler gentil», або в перекладі українською «Вишукане красномовство», де містяться його роздуми про специфіку комунікативних стратегій і тактик. Ними він і користувався у своїй повсякденній комунікації.

Отже, яким бачили І. Франка його сучасники, спілкуючись із ним?

Народна мудрість сповіщає, що, коли вперше зустрічаєш людину, то промовистим є її зовнішній вигляд, а потім вже, вслухаючись в її мовлення, простежуючи комунікативну поведінку, перше враження може змінитися.

Р. Смаль-Стоцький, уперше побачивши Івана Франка, зауважив, що це людина середнього зросту, голова з багатоповерховим чолом, сині,

змучені, немов задивлені кудись очі, лице скупчене, нерадісно стиснуті вуста, що по них, як здавалося, ніколи не пробігала усмішка...

В. Дорошенко наголошував, що геній української нації не любив строїти з себе пана, одягався дуже скромно, завжди ходив у вишиваній сорочці і нічим не вирізнявся з-посеред загалу і навіть вірити не хотілося, що ця малопомітна людина – відомий письменник, поет, учений і громадський діяч, – тільки високе чоло свідчило про незвичайність цієї людини...

Дехто навіть уважав, що Іван Франко мав зовнішність, що не асоціюється із зовнішністю українців. Про це пише, наприклад, чеський письменник Л. Куба, зауважуючи, що коли Івану Яковичу було 30 років він його побачив уперше: *Зовні він не виглядав як українець: білявий, аж рудий, блідо-блакитні очі, що трохи ніби підтекли кров'ю, кулясте повновиде обличчя не здавалося здатним до усмішки, а рясні вуса не намагалися закрити стиснутих губ. Нахмурене обличчя...*

Хоч сучасники наголошують, що *нерадісні вуста* Івана Франка ніби не були здатні до усмішки, проте письменник дуже любив гумор, часто жартував, мав здатність за допомогою гумору знімати напругу в спілкуванні, був веселої вдачі попри складні умови свого життя. Це легко довести, згадуючи історії, записані очевидцями. Д. Лук'яненко сказав з цього приводу, що *Франко усіх побивав гумором, дотепом, сатирою, але не колючою*. Наведемо кілька історій із життя Івана Яковича, в яких він послуговувався гумором.

Історія перша про те, як І. Франко з Я. Каспровичем після рибної ловлі – а це було найулюбленіше хобі письменника – зайшли до корчми. Туди ж увійшли і якісь люди напідпитку. Між ними почалася сварка. Один із людей (лісничий) витяг револьвер, другий (лісоруб) – ухопився за сокиру, а третьою була жінка, через яку й виник конфлікт. Переляканий господар корчми сховався. Жінка почала кидати келихи. Побачивши, що ситуація ускладнюється І. Франко вирішив утрутитися. Він спокійно підвівся, налив усім по чарці і, ніби нічого не помічаючи, сказав: *«Пропоную випити за знайомство. Я бачу, що Ви мене не пізнаєте... А це негарно. Вгадайте, де ми з Вами зустрічалися?»* Усі троє переглянулися. Лісничий сердито

гукнув: *«Не пригадую»*. Франко відповів йому так: *«Це нічого. Якби я жив у лісі, як Ви, то також не звертав би уваги на людей. Зайці та лиси мають більшу цінність»*. А далі Іван Якович попросив: *«Будь ласка, повторіть ще раз, як Ви лялися. Я хочу записати ці рідкісні вирази... Я письменник і хочу написати про жителів лісу»*. І Франко почав пояснювати, що таке фольклор, ніби револьверу, сокири і сварки й не було.

Отже, Іван Якович не любив ображати людей, не був ініціатором сварки, був людиною неконфліктною, стриманою. Уникав «порожніх» світських розмов, але коли бував у товаристві, зокрема у львівських кав'ярнях, то був веселим, кмітливим, дотепним, цікавим співбесідником. У гості ходив рідко, але радо приймав гостей у себе.

Історія друга. Франка часто запрошували на нічні бенкети, але він не надто любив такі заходи і зазвичай від них відмовлявся, жартуючи (це кращий спосіб відмови). Сидіння в ресторанах називали в той час з гумором «симпозіумами» – від грецької назви твору Платона «Бенкет» («Симпозіон»). Одного разу на настирне запрошення прийти в ресторан І. Франко відповів: *«Для того, щоб брати участь у симпозіумах, треба мати таку голову, як грецькі філософи, а потім вже можна перевіряти, скільки така голова може витримати»*.

Він не був ворогом горілки, але не зловживав нею ніколи. Про одного письменника І. Франко сказав: *«Не розумію, навіщо він п'є горілку: навіть тоді, коли він п'є воду, те, що він пише, не тримається на ногах»*. Це сказано про письменника, який говорив своїм прихильникам, що без горілки його твори не були б такі вдалі.

Історія третя. Якось, звернувшись до продавця книг, І. Франко зауважив: *«Дивно? Як тільки я комусь позичу книжку, на другий день вона стає так потрібна мені, як свіжо написана адреса на столі. Існує пересуд, що є чотири речі, які не можна нікому давати: гребінець, зубну щітку, бритву і ...книжку»*.

Іван Франко любив переказувати також анекдот про бібліофіла: бібліофіл ніколи не позичає нікому книжок з власної бібліотеки. Чому? Щоб хтось не побачив там свої книжки.

На ущипливості у свій бік письменник старався відповідати жартуючи, наприклад, коли насміхалися над його одруженням, то він говорив: *«Мені циганка наворожила, що буду сім літ бідувати»*. Знаходився хтось охочий і запитував: *«А далі?»*. І. Франко посміхаючись відповідав: *«А далі? А далі звикну»*.

Франкові інколи дорікали, що він не дбає про заголовки до своїх творів, на що письменник відповів: *«Так. Заголовок дуже важливо. Інколи у читачів нічого, крім заголовку, в пам'яті й не залишається»*.

Іван Франко був мовчазною людиною. Не любив марних балачок, довгих і порожніх розмов у кав'ярнях і ресторанах. Переказують, що якось Лесь Мартович і Василь Стефаник спробували звабити Франка, долучивши до свого товариства. Перебуваючи в ресторані, вони написали йому записку такого змісту: *«Ми dokonче потребуємо Вашої поради. У нас є чудові сюжети. Приходьте до нас»*. Через півгодини від Івана Яковича надійшла відповідь: *«Моя єдина порада – перевірити сюжет на папері. А з оповіданням заходьте до мене. Нам треба геніальних творів»*.

От так легко Іван Франко виходив із різних (навіть конфліктних) ситуацій – з гумором, посмішкою. До речі, вдома він був уважний, привітний, гостинний.

Його поведінка, зокрема й мовленнєва, підпорядковувалася його принципам. Він не любив кривити душею, що виражалося й у мовленні. У листі до Ольги Рошкевич Франко писав про себе так: *«...я переконався, що й Ти не менш розумно і ліберально відносишся до всього того, що заключається у пустій фразі «Не випадає». Думаю впрочім, що сесь пункт в нашій будущім життю буде нам робити найменше труднощів (йдеться про стосунки між чоловіком та жінкою – Т. К.), бо щодо мене, то вже сам мій темперамент, м'який і податливий, далекий від усякої тиранії. Одного тільки боюся, а іменно того: не раз мені случається, живучи ближче з деякими людьми, що, коли вони через яке-небудь глупе поступування стратять у мене поважання, то я стаю для них хвилями дуже прикрий, несправедливий, їдкий; то поступування пізніше болить мене самого, коли розважу все ближче, в даній хвилі не можу зміркуватися. Се одна з моїх найпоганиших хиб...»*

Отже, Іван Франко геній, але не ідеал: людина, яка також має вади, проте людина самокритична, така, яка працює над собою і прагне цих вад позбутися. Він уважав, що не вміє жартувати і скаржився Ользі Рошкевич: *«Не вмію жартувати... Жарт грубий, незграбний і разить кожного...»*

Але ж ми переконалися, що Іван Фрнко таки вмів жартувати, вмів бути дотепним. Наведені слова свідчать про прагнення письменника бути кращим, моделювати такі комунікативні стратегії і тактики, що налаштовані на підвищення статусу співбесідника. Він умів робити компліменти, а зауваження висловлював так, що людина не відразу й розуміла, що висловлене І. Франком – це зауваження.

Очевидці свідчать, що Іван Франко не завжди своїм зовнішнім виглядом подобався жінкам. Особливо, коли це було перше враження без спілкування, зокрема про це пише Антоніна Трегубова – сестра Ольги Хорунжинської – дружини Івана Франка: *«Ми, жінки, одмовляли її (Ольгу Хорунжинську. – Т. К.), бо Франко був з себе не дуже красивий...»*

Але коли письменник починав розмову – покоряв розумом і знаннями, логікою свого переконливого і простого слова. Катря Гриневича ділилася спогадами про те, що планувала при першій зустрічі з І. Франком поцілувати йому руку за твір «Маніпулянтка», але, вперше побачивши Франка, зрозуміла, що не зробить цього. Згодом вона назвала Франка «сірою категоричною величчю».

А. С. Гаєвський також зауважив, що Франко не робив з першого погляду особливого враження, але враження цілком мінялося, коли цей змучений недугою чоловік починав говорити.

Під час спілкування з товаришами, приятелями, друзями Іван Франко говорив просто, не самовпевнено, не претендуючи на істину в останній інстанції, як це часто роблять генії, а розмовляв спокійно, неголосно. Але, як і в кожній людині, в нього були свої улюблені слова чи фрази.

М. Вороний таким улюбленим словом Івана Яковича вважає «харашо», яке, на його думку, пустуючи, І. Франко навмисно вимовляв російською з підресленим аканням.

К. Студинський указує на інше улюблене слово, яким було «ладно», порівн.: *«Франко читав скоро, підсміхувався та доповідав: «Ладно. Видрукую...»*

Коли Франко міркував, то любив промовляти до себе: «Так-так!» Таке «так!» допомагало йому зосереджуватися, сприяло активізації внутрішнього мовлення, було кодом для переключення думки. Зрештою, налаштовувало на позитив. С. Єфремов з цього приводу згадував: *«Збігають хвилини... потім рвучкий рух немов чоловік прокидається й скидає з себе навіяне та вертається до дійсності, притишене зітхання, коротке «так-так».*

Коли йшлося про вдосконалення письменницької праці Іван Франко любив коротко рекомендувати: *«Зчеркайте».*

Т. Коваль до улюблених Франкових висловів відносить приповідку *Екстріми ся стрічають*. Ця фраза відображає особливості вдачі Івана Франка: він був мінливим, непередбачуваним. Деякі вчинки Івана Франка М. Павлик, наприклад, називав «скоками». Можливо, такий стиль поведінки з'явився вже тоді, коли І. Франко почав хворіти.

В. Охрімович натомість зауважував, що письменник любив уживати *лапідарних досадних висловів і драстичних, дотепних, часом не дуже салонових, а протонародних порівнянь і приповідок.*

Це зовсім не дивно, адже Іван Франко понад 30 років збирав фольклорні вирази і, врешті, уклав словник «Галицько-руських народних приповідок», де зробив цікаві коментарі щодо їх значення, походження і вживання. Ця його праця для українського народу, культури й науки є неоціненною. Як зауважує письменник, *на вічах і зборах виступали деякі бесідники-селяни, що так і сипали приповідками, мов добрим намистом, і я іноді не встигав записувати всього, що обивалося о мої вуха.* Нашому сучаснику бракує в мовленні прислів'їв і приказок. А жаль.

Отже, Іван Франко вчився комунікативним манерам у галицьких селян. Він наголошує, що поглиблений аналіз прислів'їв і приказок дає нам змогу відчувати «дух мови», психологію народу. Наведемо приклади прислів'їв з відповідною класифікацією і коментарями І. Франка: жарт (*Не знаєш, що робити? Поплюй в руки!* – коментар: «Жартують із такого, що надумується, починаючи роботу»), насміх (*Ремісник – завів козу в лабузник* – коментар: «Насміх над чоловіком, що видає себе за якогось ремісника»), каяття (*Де мій розум був, як я*

то робив? – коментар: «Кається чоловік, зробивши якусь дурницю»), нарікання (*Робити кажуть, їсти не дають* – коментар: «Нарікає наймит на скупі господарю»), погроза (*Буде прут у роботі* – коментар: «Грозять дитині, що поб'ють її прутом»), лайка (*Рекрутське вухо* – коментар: «Лайка до недотепного рекрута»), прокляття (*А розперло би ті бік!* – коментар: «Прокляття»; *Бодай тобі горнець розстрілило!* – коментар: «Жартівливе прокляття») тощо.

Подаючи свої коментарі щодо використання прислів'їв у повсякденній комунікації, І. Франко дає відповідні характеристики про те, кого стосується прислів'я, хто його повинен використовувати, тобто враховує різні ситуації і комунікативні ролі, ознаки мовців – вік, стать, ступінь знайомства, родинні стосунки, емоційний стан тощо, порівн.: *Тебе може ще й на світі не було* – коментар: «Коли це сталося. Говорить старший чоловік молодшому»; *Що де в світі чувати?* – коментар: «Питають стороннього, подорожнього чоловіка»; *Робити як у пана, їсти як у драба* – коментар: «Жаліється наймит у багатого, але скупого господаря»; *Рознесли мою працю, як пси кості* – коментар: «Жаліється чоловік на лихих дітей або свояків, що змарнували його добро»; *Рипай дверми, коли ти кажуть* – коментар: «Говорять слугі, що не підкоряється наказу господаря»; *Гіркий твій світ та не солодкий* – коментар: «Говорять нещасливому чоловікові, якому ніщо не ведеться» та ін.

Маємо серед паремій і характеристики комунікативних дій, наприклад: *Як мають сказати свиня, то кажуть: «Шаную день світлий, сонечко ясне, образи святі, коси дівочі, молодецький стан, та й вас, як чесних, та ж пробачайте, свиней»* – коментар: «Кепкують із надмірної церемоніальності при виголошуванні непристойних слів»; *Сама свиня міх дре, сама й квичит* – коментар: «Говорять про чоловіка, що робить іншому кривду і сам нарікає»; *Свиня рилом волікла і «добридень» не рекла* – коментар: «Говорять про понурого, похиленого чоловіка, що, йдучи попри іншого, не відповідає на його привітання».

До речі, сам Іван Франко був завжди ввічливим і привітним. М. Яцків згадує, що письменник вітався звичним «Добрий день» і подавав руку. Цікаво, що в місті І. Франко вітався з усіма зустрічними, як це роблять на селі.

У комунікативному арсеналі Івана Яковича була й типова на той час для західних українців формула вітання «Сервус», а коли він приїжджав на село, то завжди вітався «Дай Боже!» чи «Дай Боже щастя!», як того вимагав етикет.

Під час спілкування наші слова супроводжуються відповідними рухами органів нашого тіла: мовлення супроводжується відповідним поглядом, голосом, інтонацією, поставою, мімікою, жестикуляцією і под. Це немовні, або невербальні засоби спілкування. Загальновідомо, що під час звичайного спілкування на мовні засоби вираження інформації відводиться менше ніж 35% інформації, а це значить, що 65% інформації повідомляється невербально при використанні так званих паралінгвістичних засобів. Доведено, що при вираженні почуттів учасники спілкування використовують лише 7% мовних засобів, які супроводжуються паралінгвістичними (немовними) (38%), що відображають різні вирази обличчя (55%).

Одним із своєрідних феноменів спілкування, зокрема такого, що належить до немовних засобів, є мовчання. Іван Франко любив мовчати. Письменник розумів, що під час розмови душа людини розкривається, а люди часом можуть увійти в неї у брудних чоботах.

До речі, можливо, завдяки цьому він умів слухати. Талант слухати притаманний далеко не кожній людині. С. Єфремов дуже точно схарактеризував ставлення Івана Франка до свого співбесідника, вказавши на його вмінні слухати: *Цей енциклопедист, що знав багато і знав посправжньому, ніколи не висловлювався категорично, щоб «прибити» співрозмовника своїм авторитетом – догматичних ноток просто бракувало в його голосі. Часто на слова «Най пан доктор скажуть» чулося протяжно-нерішуче: «Або я знаю...» І вже потім тільки, серед розмови виявлялося, що таки він знає. Не любив Франко і панувати в розмові, використовуючи свою очевидну перевагу. Умів не тільки говорити, але вмів – і це головніше, бо трапляється так рідко – умів і слухати.*

Письменник знав, що цікавить людей, завжди зауважував на репліки слухачів, їхні питання, фіксував увагу на роздумах слухачів, на тому як *то цікаво випитуються наші люди*, коли оповідач їх зацікавлює.

М. Рудницький також зауважив, що в товаристві Іван Якович ніколи не намагався висунути себе на перше місце і залюбки прислухався до чужих думок. Ця гарна риса його вдачі допомагала йому збагачувати свій досвід письменника – розуміти людську психологію.

Сучасники Івана Франка залишили спогади, в яких окреслюють і елементи невербальної поведінки мислителя. Голос характеризують як спокійний, врівноважений, переконливий (Д. Лук'янович), указують на надзвичайно виразно-округлену дикцію і чулість голосу, що приковувала до себе увагу, його голос під час розмови «оживався», набирал міці, звучав виразно. І. Франко розмовляв зазвичай спокійно й трохи притишено, тобто крик, підвищення голосу не були йому властиві.

Коли Іван Якович напружено думав, він, як і всі мислителі, морщив чоло, але ніколи не потирав лоба рукою, як це роблять люди зі слабкою пам'яттю. А пам'ять у І. Франка була феноменальна. Як зауважує К. Гриневичева, свої рефлексії Франко диктував з пам'яті, не використовуючи жодних записів. Робив це так плавно і швидко, наче безперервно читав. Це він міг робити без перерви понад дві години. При цьому був жвавий і бадьорий.

Окреслюючи невербальну поведінку Івана Франка, К. Гриневичева зауважила його манеру рухатися: він міряв ритмічним ходом ширину кімнати, час від часу струшуючи руками, що зазвичай були ціпко стулені на грудях, немов висипав із них щось важливе.

Отже, типовий жест І. Франка – руки, розміщені на грудях, що засвідчує певну замкнутість, заглибленість у себе, а потреба в ритмічному русі під час процесу творчості виражають активність, енергію натури. До речі, І. Франко був рухливим з дитинства. Кажуть, що після школи малий Івась удома щодня бігав півгодини, а тоді брав книжку або, як лис за курами, ходив по книжки поміж люди.

Сучасники письменника серед його типових поз називають ще й такі: він любив сидіти над паперами, а на його плечах у цей час дрімав друг учених – кіт; сидів, пригнувши спину (а це свідчить про вміння зосереджуватися).

Активна жестикуляція не була властива митцеві й виявлялася лише в хвилини хвилювання. Проте жест заперечення рухом голови засвідчував його категоричну відмову.

Кажуть, очі – дзеркало душі. Які ж спогади залишили сучасники про очі Івана Франка? Вони – то голубі, то блакитні, то сірі, сталеві, сиві, але ясні, мудрі, лагідні, глибокі, що виражають енергію думки.

Чоло Франка характеризують як високе, таке, що підлазило кудись угору, випукле, широке, мудре, олімпійське.

Люди, як уже зауважувалося, часто уявляли собі зовнішність Івана Франка не такою, якою вона була насправді, зокрема С. Єфремов згадував: *Переді мною стояла, привітно всміхаючись, маленька, навіть занадто маленька постать... Рудуваті з сивиною вуса, густий заріст на лицях і глибокі сірі, розумні очі. Так такий то Франко! Я уявляв собі його зовсім іншим – високим, ставним, з широкими, дужими плечима. І оцей маленький чоловік в довгому, до п'ят пальті, такий ординарний з вигляду – мав бути великий Франко!*

Уперше побачивши І. Франка, розчарувався й М. Вороний: *замість чорнявого ставного чоловіка я побачив кремезну квадратову фігуру, невисоку на зріст, досить незграбну, у вишиваній сорочці і з пом'ятим капелюхом на голові.*

Подібну думку висловив і М. Мочульський, вперше побачивши письменника: *він був середнього зросту, з гарним високим чолом, з трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими невеликими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчі малювався розум і енергія. Очі і вуста показували нам впертість і завзяття. Він був у вишиваній сорочці. Одяг на ньому був невибагливий, навіть убогий. У поведінці був скромний, сказав би – трохи несміливий.*

Отже, Іван Франко виокремлювався скромністю, зокрема це виявлялося й у манері одягатися. Крім того, сучасники письменника зауважать, що він не був схожий на галичан. Про це зокрема пише С. Єфремов: *серед завжди трохи манірних і з нахилом до пози галичан Франко відрізнявся од загалу своїм костюмом – вишиваною сорочкою серед пишних комірців і краваток, стареньким приношеним убранням, смушковою шапчиною серед церемонних циліндрів... Тим-то до нього*

й тягло так усіх приїжджих з України, і він нам здавався своїм. З ним було легко, нецеремонно, хороше...

До постійних особливостей міжособистісної взаємодії можна віднести звичку Івана Франка одночасно писати й когось слухати, але при цьому брати участь у розмові: у такому разі його відповіді й пояснення були короткі, лаконічні. Сучасники письменника наголошують, що Іван Франко практично не випускав олівця з рук.

Свої роздуми про комунікативні особливості повсякденного мовлення письменника залишили і його діти, зокрема вони зазначають: 1) відколи тямлю батько в мові був стриманий і не любив багато говорити, хоч завжди був веселий і привітний; 2) батько був майже завжди опанований і спокійний, отож удома «непорозуміння» із батьком були хіба виїмково; 3) ми, діти, переконалися, що в принципових, важливих справах батько був непоступливий і легше зносив особисту кривду, ніж громадську; 4) терпіти не міг людей, які не додержували слова, не виконували обіцянок, не приходили в умовлений час; 5) з багатьма з друзів батько був на «ти».

Тарас Франко згадував про ставлення батька до людей, які приходили до них в гості: Гості бували різного типу. Одні, найменшим числом, приходили тільки відвідати і скласти поклін великому письменнику... Інші гості просили порад у справах редакційних..., деякі залишали батькові свої рукописи..., деякі знаходили тут розраду у своїх тимчасових невдачах; траплялися надміру говірливі, яких Іван Якович не любив, вибачався чемно перед такими і йшов до своєї праці...

Донька Івана Франка Анна також пригадувала, що в них часто бували гості, зокрема заходили гості з Росії, Чехії, Німеччини, Франції. Нас дуже дивувало і збуджувало нашу гордість, як ми чули, що тато з чемності говорив до них на їхніх мовах. Цей факт ми між собою жваво обговорювали, бо часом ми й не знали, яка це була мова...

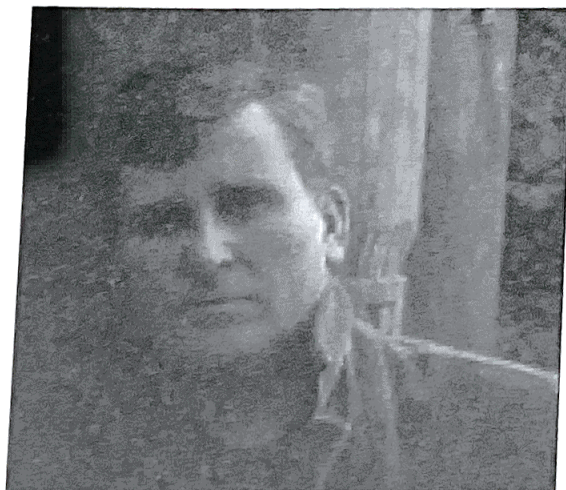
Про манеру, стиль усного мовлення Івана Франка кваліфіковано писав також М. Рудицький: Незвичайна легкість, з якою Франко писав, була обумовлена ясністю думки, яку він міг так само легко висловлювати усно. Стиль його творів не відрізняється в основному від стилю розмови – природної, цілеспрямованої.

Сучасники письменника також наголошували, що фраз Івана Франка не можна відбудувати точно, оскільки вони мовлені чистою живою мовою. Себто з опущеннями, уривано, граматично незакінчено. А проте дивом-дивним кожна мала в собі широку думку, варту розроблення, цінну й ґрунтовну...

Як зауважив І. Лизанівський, Іван Франко – прекрасна, культурна, ніжна й чуйна людина. Цю характеристику вдало доповнює А. Дольницький, зазначаючи, що Іван Франко був одвертий, рішучий, самостійний у своїх думках, які вмів своїм словом боронити, але шанував переконання інших, легко орієнтувався, був незвичайно працьовитий, з буйною уявою, не раз не числячися з дійсним життям – поет, а при тому товариський, що міг стати комусь щирим другом.

Отже, І. Франко мав особливий стиль «живого» повсякденного мовлення, про наявність якого в кожної людини він писав, зважаючи на й на специфіку мовлення письменника: Здається, мова – це щось спільне для нас усіх, а проте немає сумніву, як кожна дитина з перших років виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, зврати, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у кого немає своєї індивідуально забарвленої мови, – слабкий письменник, він пише безбарвно, мляво. І не може числити на довшу, тривкішу популярність... Звісно, й у найліпших письменників можуть бути мовні помилки, недогляди, але вони зазвичай такі нешкідливі. Навіть їх мовні дивацтва зникають супроти багатства гарних та щасливих висловів...

Письменник працював над своїм мовленням, постійно його збагачуючи. Зауважмо, що словопоказчик лексики лише поетичних творів І. Франка складає 35 тис. слів. Для порівняння: словопоказчик пересічного мовця – нашого сучасника – містить близько 8 тис. слів. Повний словниковий склад мови Івана Франка ще потрібно підрахувати, зважаючи на обсяг всієї його творчості. Письменник не лише сам працював над своїм щоденним мовленням, але й закликав це робити всіх. Ця думка Івана Франка актуальна й сьогодні, коли українська мова потребує, щоб ми відстоювали її чистоту, самобутність, репрезентуючи тим самим її красу та багатство.

ФРАНКО-МЕНТОР

Якою би була українська література, якщо б Франко повністю присвятив себе письменницькій праці? Якою би була наша поезія, коли б Франко зосередився виключно на ліриці, полишивши драматургію і прозу? Чи не виграла би у плані вивершеності і талановитості уся Франкова поетична творчість, коли б не писав «програмових», «пекарських» текстів, не душив у собі «романтичні скоки»? Та ці апелі навіть не є риторичними! Безумовно, що так! Також безсумнівним для мене є той факт, що національна культура (можливо, ще більше!) втратила від прямої неприсутності Франка в освітній сфері, адже у нього був і суто педагогічний талант навчати, на жаль, повністю не реалізований у силу відомих політичних і суспільних обставин того часу. Врешті, він і готував себе до кар'єри гімназійного (університетського) вчителя. Історія не знає умовного способу, однак наша педагогіка та академічне літературознавство надзвичайно багато програли від того, що Франко не посів кафедру української словесності Львівського університету. Все ж таки, – прочитавши лише знану габілітаційну лекцію, він став ментором всієї нації, реалізував свої дидактичні концепції у художній творчості, науковій роботі, публіцистиці та громадському житті.

У руслі позитивістської філософії «праці над основами», «органічної роботи», «теорії малих справ» місце школи загалом було дуже

важливе, і це підтверджують десятки художніх текстів белетриста, де так чи так висвітлено образи педагогів та їхніх вихованців, а також біля сотні статей, оглядів, рецензій Франка, де він ангажується у тогочасні педагогічні проблеми. Якщо у романтичній традиції школа як інституція в основному вводиться у тексти як біографічний епізод для вираження власних письменницьких поглядів на виховання та методику навчання, подається оцінна характеристика окремих визначних (як позитивних, так і негативних!) постатей педагогів, то ситуація кардинально змінюється в епоху позитивізму. Романтична модель свідомості була суто індивідуалістською, тому, відповідно, література (і критика!) висвітлювала негативну роль педагогічних інституцій для формування, росту, гарту окремих чуттєвих і вразливих особистостей, для яких зіткнення із «жорстоким» світом і відбувалось на перших етапах шкільного побуту. Позитивісти змінюють загальну тональність зображення теми школи у літературі і критиці, і пов'язано це було із новою «навчальною» – знову просвітницькою – моделлю свідомості, коли на перший план виходить роль освітніх інституцій у піднесенні морального та інтелектуального рівня всіх верств населення. Література доби позитивізму не показала позитивного типу чи образу школи. Як на мене, дуже важко назвати такі тексти не тільки в українській, але й загальноєвропейській белетристиці. Функцією її була нещадна критика «взагалі», вказування на анахронічність як самої школи, так і панівних у ній методик навчання і виховання, деспотичного характеру педагогіки, що жорстоко ламало більш-менш неординарні дитячі характери. Ці загальноєвропейські тенденції виразно виявились і в творчій спадщині Івана Франка з педагогічною тематикою, і в його критичних рефлексіях на освітянську проблематику. Лише в окремих текстах кінця 19-го і, особливо, вже 20-го століття, бачимо виразне прагнення до об'єктивізації опису шкільництва.

Що ж до загальних напрямних відчитання топосу «школи» у критичній парадигмі Івана Франка, то, наприклад, перекладаючи для галицького читача кінця 70-х років XIX століття твір Н. Пом'яловського, вводячи в обіг у середині 80-х років забутий роман А. Свидницького

(«Люборацькі»¹) чи аналізуючи у цьому ракурсі спадщину С. Руданського, Франко-дослідник головно наголошував на детермінації постання самих текстів та мотивації поведінки їхніх героїв комплексом суспільно-педагогічних чинників, а також увагу приділяв елементам лінгвістичної поетики, психоаналітичним аспектам у тлумаченні художніх образів та, переважно, гомотетичному прочитанню екзистенційної ситуації вибору, характерному для реалістично-натуралістичної школи. Якщо ж говорити про Франковий літературознавчий «дрейф» у напрямі фаталістичного та індетерміністичного сприйняття екзистенції в кінці 80-х та 90-х XIX століття, ще раз зазначу, що і висвітлення педагогічної проблематики у нього також еволюціонувало від відвертого тенденційного «цвинтарництва», критики «підчищеного чоловічества»² (метафори з переднього слова до Франкового перекладу «Бурса і бурсаки» Н. Пом'яловського) до більш об'єктивного, виваженого та конструктивного аналізу як системних вад та недоліків тодішньої педагогіки, так і зрілого розуміння важливості національного чинника у школі, значення індивідуальності вчителя для формування самостійного мислення та критицизму в учнів.

У цьому сенсі варто ще не раз наголосити на тому, якого значення Франко надавав національній школі, рідній мові навчання, наскільки послідовним був щодо цього. Інколи побутує думка про певний «космополітизм», «наднаціональний соціалізм» Франка, особливо – у вісімдесятих роках, коли надто ще впливав на нього «гуру» Драгоманов. Звернімось до полеміки 26-річного Франка із 63-річним «месією з хутора» у дуже значимій саме цим аспектом статті «Хуторна поезія П. О. Куліша», а надто до купюр цієї розвідки. «Хто знає, чи не була б нині Україна освіченою, самостійною країною, коли б при помочі Мазепи удалось було шведам побити під Полтавою Петра? Д[обродій] Куліш твердить, що без Петра ми були б пропали, що наш час «убезпечений ним». Гарно ubezпечений! Так, що й рушитися

¹ Див.: Франко І. Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких») // Збір. творів: У 50 т. – Т. 27. – С. 7–8; Франко І. До студій над Ст. Руданським // Збір. творів: У 50 т. – Т. 28. – С. 219–221.

² Франко І. М. Г. Помяловський. Бурса і бурсаки. Очерки і картини [Переднє слово перекладчика] // Збір. творів: У 50 т. – Т. 25. – С. 74–76.

не може! А забуває д. Куліш, що деспотизм Николи був прямою кон-секвенцією деспотизму Петрового, що замість одного вікна, котре Петро прорубав в Європу, він позатикав ті вікна в Європу, котрі перед ним були у нас на Україні. І коли через те у нас на Україні стало глухо і темно, всі найліпші наші сили йшли в центральне вікно і душилися і ниділи в нім, повертаючи свою працю на службу не своєму, а чужому народові»³, – застосовує умовний спосіб Франко. Що ж тут додати? Ще раз, що історія не знає умовного способу, що це риторична фігура, як і ще один приклад у цій статті, коли молодий критик приймає даність, що всі українські письменники того часу робили свідомий національний вибір, «...і хоть пишучи на чужій, н[а]пр[иклад], московській мові, могли б швидко заробити собі і більше слави, і більше грошей, вони все-таки обіт положили собі писати тільки українським словом!»⁴ І Франка чекала блискуча кар'єра, матеріальний добробут, якщо б він ідентифікував себе не-українцем. І в цьому немає сумніву. Хочу також підкреслити, що «національні святощі» не були байдужими Франкові у всі часи його діяльності, що, незважаючи на суто академічний вплив Драгоманова, новаторська наукова методологія якого поєднувалась із космополітичним світоглядом, концептами соціальної рівності і політичної волі, із переконанням про можливість консолідованого поступу кількох націй в одному руслі, уже у вісімдесятих учень переріс у цьому плані учителя. І дійсно, на превеликий жаль, прекрасні принципи конкретних особистісних дружніх стосунків між представниками різних націй не можна автоматично перенести на історичне співжиття народів, ілюзорність віри у можливість цивілізованої міжнаціональної культурної і політичної співпраці української і російської, української і польської націй в умовах української бездержавності показав час. Іван Франко дійсно надзвичайно багато зробив для справи міжнаціонального єднання, свідомо йшов у «найми до сусідів», пізніше назвав «сентименталізмом фантастів» і «фарисейством» гасла «інтернаціонального

³ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. – К., 2009. – Показчик купюр. – С. 19.

⁴ Там само. – С. 164.

єднання народів»⁵, які камуфлювали змагання до панування однієї нації над іншою, й у статті про суспільно-політичні погляди свого учителя стверджував: «Коли б було можливе, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялась би таким «демократизмом», то над нами як над нацією була б висипана могила»⁶.

Звісно, Франків патріотизм аж ніяк не передбачав ізоляції, особливо у справах освітніх. Новітня методика навчання, ерудиція і педагогічні кадри, бібліотеки і музеї, лабораторії і практичні експерименти – ось що визначило вибір навчального закладу для героя роману «Не спитавши броду». І хоча йде мова про медичний фах, у цьому виборі головним є якість освіти. Через свого персонажа Франко стверджував, що патріотизм полягає не в обов'язковому навчанні в своєму, «рідному», але гіршому університеті, а у здобутті професійних знань та умінь у найкращій інституції та їхньому застосуванні на рідному терені. Тому, хоча йдеться про Віденський і Краківський університет, а ці думки Борис Граб висловлює дівчині-полячці, у яку закоханий, слова жорсткі, але доречні: «Така думка чинить честь вашому, пані, патріотизмові, але, як і многі другі на патріотизмі основані думки, єсть тільки ілюзією. Можна жалувати, коли дійсність звичайно за першим приступом розбиває такі думки, але так воно мусить бути»⁷. Національна зашореність, ідеалізація і сліпе некритичне слідування шаблонам – це, на думку Франка, «вина школи, виховання, лектури»⁸.

У франкознавстві, особливо тоталітарної доби, багато написано про Франкову критику стану викладання української літератури у галицьких школах, гімназіях та Львівському університеті – це була «вдячна» тема. Фальшива ідеологічна система використовувала банальну підміну понять й елементарне «пересмикування»: максималістська Франкова критика і справді була, як правило, об'єктивною та доречною, методичний рівень навчання, наповнення бібліотек, кваліфікаційний рівень педагогів був далекий від досконалості, однак тоді ж у підросійській

⁵ Франко І. Поза межами можливого // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 276–285.

⁶ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – С. 423–438.

⁷ Франко І. Не спитавши броду // Збір. творів: У 50 т. – Т. 18. – С. 353.

⁸ Там само. – С. 355.

Україні взагалі не було жодних проблем із вивченням української мови і літератури – їх попросту не вивчали, а все українське переслідувалось. «Педантизм», «мертва книжкова вченість», «додержання друкованих зразків і словесних формул» у практиці Франкових університетських викладачів закономірно викликав в талановитого студента спротив. Образно кажучи, студент-Франко не сприймав фотографічного способу викладу літературної інформації, коли лектор перетворюється немовби на якийсь акустичний прилад й усно передає аудиторії те, що запозичив із книжних джерел, – він має бути художником, перепустити інформацію через свій інтелект, почуття, витворити живий і самобутній продукт. Більшість цих чеснот, безперечно, були у потенційного і реального Франка-викладача – феноменальна пам'ять та ерудиція, здатність синтезувати історико-літературні явища, справжній універсалізм, різносторонність манери викладу. Є не дуже багато зафіксованих прикладів комунікації Франка з аудиторією, передусім треба згадати його єдину академічну лекцію – габілітаційну, де, відповідно до ситуації та вимог «професорського кола», маємо зразок академічного, концепційного викладу літературознавчого матеріалу. Письменник Денис Лукіянович, який у 1894 році був серед студентів-слухачів цього публічного викладу, згадував, що Франко швидко поборов хвилювання на початку виступу, «зв'язався з аудиторією невидимими нитками, по-своєму кашлянув. І лекція поплила рівним потоком чітких речень, просто пов'язаних між собою⁹». Ректор, сенат, викладачі філософського факультету, знайомі та близькі, студенти, яким вдалося потрапити в аудиторію (пропуски на пробну лекцію видавав декан і дуже рідко допускав студентів), відзначили лектора після виступу оплесками. Жодних зауважень до рівня габілітаційної лекції не було, навпаки, професорська «братія» вітала його як свого колегу, що і відзначав пізніше сам Франко, справедливо вважаючи причиною свого «відлучення» від університету політичну волю сумнозвісного Бадені.

Усе ж таки, Франко свої менторські інтенції реалізовував: через репетиторство у школі, гімназії й університеті; через збирання бібліотеки,

⁹ Лукіянович Д. «Політично ненадійний» // Спогади про Івана Франка. Упорядник М. Гнатюк. – Львів, 1997. – С. 315.

випозичання та обговорення книг, що утверджувало його лідерське інтелектуальне становище; через участь у хорах, гімназійних і студентських товариствах, індивідуальне та групове спілкування на лоні природи під час численних природничих мандрівок та екскурсій. Франко проводив семінари, читав лекції на українознавчих курсах для молоді з матерікової України за програмами наукового товариства імені Т. Шевченка, відчити у рамках освітніх програм «Просвіти», виступи на вічах, під час парламентських виборів, пізніше – читання власних текстів перед учасниками різноманітних українських громад і спільнот. Безпосередньо спілкувався із студентською молоддю на всіляких зустрічах, ювілеях, спеціальних лекціях, у тому числі й неформальних – у кав'ярнях, бібліотеках, редакціях; залучав до наукової праці гімназистів, студентів та вчителів через участь у видавничих проектах, які курував. Реалізовував свої педагогічні концепції у написанні й обговоренні літературних портретів, видань художньої спадщини українських письменників-корифеїв, які становили основу шкільної лектури, наприклад, видання Шевченкових творів. Франко написав більше сотні статей, відгуків та рецензій з педагогічною проблематикою, у яких порушував питання методології і методики навчання, наповнення шкільних й університетських програм з української мови й літератури, навчальних підручників, становища учителя та інших актуальних педагогічних проблем. Через свій особистий моральний авторитет, приклад здорового способу життя, поєднання інтелектуальної праці з фізичною, виховання і навчання власних дітей реалізовував новаторське бачення навчально-виховних освітніх постулатів. Врешті – через художні твори, у яких створив цілу галерею образів педагогів і порушував різноманітні проблеми освіти.

XX століття після просвітянського XIX могло стати епохою дитини, навчання, освіти, натомість відзначилося світовими війнами, нечуваними за масштабністю злочинами. Педагогіка урізноманітнила свій арсенал, однак здоровий консерватизм переважив різноманітні новації, такі як груповий чи проблемний виклад, комплексне чи програмоване навчання та ін. Врешті, особистість ментора залишається найважливішим складником будь-якої освіти, тому у наш час інформаційного перенасичення, шаленого темпоритму життя навчання

мало би уможливити для учнів самостійне здобування знань і умінь, розвинути здатність мислити та аналізувати, синтезувати і творити, а досвід великих педагогів минулого (а Франко є таким!) залишиться актуальним завжди. Звісно, якщо акцептувати думку, що освіта за своєю суттю є тривалим відтворенням досвіду, який, однак, не відмовляється від кореляції із сучасними реаліями. Сучасна українська освіта, як і все суспільство, потребує демократизації процесу навчання, змін навчальних програм, нових підручників і методик, однак стрижневим питанням, на мою думку, залишається проблема особистості вчителя як модератора поступу, руху суспільної opinio від сприйняття середньої і вищої школи як своєрідного нагромадження, насичення інформацією для застосування у майбутньому житті. Концепція підготовки учнів і студентів до віддаленого майбутнього, лише у якому вдасться зреалізувати набуті фактологічні знання, перетворює освітню працю на механічну і, можна сказати, рабську. Сьогодні, аналізуючи теоретичні розробки західних педагогів, розуміємо той факт, що українська наука свого часу сформувала новаторські концепції навчання, які випереджали час, а, точніше, були позачасовими.

У тій чи тій формі про потребу демократизації процесу навчання, освіти як зростання індивідуума та суспільства загалом, гармонізацію здобуття інформації і розвитку критичного мислення, поліваріантну методологію учіння говорили багато європейських дидактів XIX століття, також й Іван Франко, чия концепція навчання літератури передбачала саме таку філософію освіти. Американський філософ і педагог Джон Д'юї майже через століття після Франка в уже класичній на сьогодні праці «Демократія і освіта» писав: «Знання», у сенсі інформації, означає робітний капітал, обов'язковий ресурс майбутнього дослідження, відкриття, вивчення чогось. Часто інформацію трактують як самодостатню, і тоді основна мета в тому, щоб нахапатися її, а потім видавати за потреби. Таке статичне уявлення про знання як про холодильну камеру не сприяє освітньому розвитку. Воно не передбачає застосування мислення, а навіть більше – нищить його. Важко збудувати будинок з непотребу. Учні, які забивають свої мізки розмаїтим матеріалом, що так ніколи й не знайде розумного застосування, очевидно, коли треба

буде мислити, відчуватимуть себе скуто»¹⁰. На цій тезі неодноразово наголошував й Іван Франко, однак постає питання: чому знову і знову співвідношення творчого, креативного, проблемного учіння та інформативного репродуктивного навчання зміщується не на користь першого? Яке суспільство акцептує відповідний триб освіти? Відповідь, на мою думку, однозначна – певна модель освіти корелюється із демократичним і тоталітарним суспільством, а у перехідному (яким зараз є Україна) відбувається її трансформація.

Вивчення літератури у сучасній українській школі все ще часто нагадує блукання літературними хащами давнього пралісу, зубріння величезної кількості не найцікавішої інформації, її надмір, а це, як відомо, фруструє бажання читати, пізнавати. І це тоді, коли «Карфаген української провінційності» (Юрій Шевельов), спричинений колоніальною залежністю, здавалось би, вже зруйновано, література, виведена за межі політики, ідеологічних і адміністративних втручань у художню творчість, стала в Україні естетично самодостатньою. Однак не виведена з-під колоніальної «парасольки», великою мірою стала інструментом антиукраїнської політики освітянська адміністрація. Серед шкільних педагогів чимало творчих, оригінальних особистостей, які змінюють та удосконалюють процес навчання, але великою проблемою є все ще панівні тенденції нашої інерційної освітньої системи, що, задекларувавши входження у Болонський процес, продовжує сповідувати радянську педагогічну теорію, для якої найважливішим було заучування якнайбільшої кількості інформації, відомостей, переконаність у тому, що потрібно багато вимагати, дисциплінувати учнів, сталість методології навчання. Фактично, це ще позитивістські постулати дидактичної теорії Гербарта з ХІХ століття, ідеологічно модифіковані та, зрештою, такі, що були вартісними для своєї епохи, однак сучасна педагогіка вимагає забути кількість, а дбати про якість, перейти від екстенсивної до інтенсивної освіти. Особливо це стосується вивчення літератури, яка найменше надається до суто інформаційного пізнання.

Про те, що на перехідному етапі від тоталітарної до демократичної європейської освіти виникають проблеми, спільні для постколоніальних суспільств, свідчить теза польського методиста Болеслава Немерка:

¹⁰ Д'юї Джон. Демократія і освіта. – Львів: Літопис, 2003. – С. 127.

«Учителі діють тут навпомацки у тісному просторі, визначеному шкільною традицією і власним досвідом праці з учнями. Не всі хочуть звільнитися від енциклопедизму. Декотрі з них все ще мріють про перевантажені програми і з недовірою сприймають редукцію матеріалу, що її постулюють сучасні програми, зокрема за зразками англосакськими. Якими добрими для них були часи, коли увесь предмет містився у грубій учнівській підручнику, а «вчитися» означало читати той підручник вдома!»¹¹ Своя думка, власний інтелектуальний та емоційний досвід пізнання тексту, вільний від академічного педантизму і шаблону, своя суб'єктивна (хай навіть часто помилкова!) оцінка літературного явища замість готових конструкцій «компендіумів» історії літератури, про які Франко у своєму художньому творі писав так: «Я би велів попалити дев'ять десятих частей усіх тих компендій. Се попросту деморалізація, а не наука. Вони виробляють цілі генерації тих премудрих людців, що все знають, але поверха, з чужих слів, а про все готові говорити з таким певним видом, немов все те бачили, читали й передумали»¹². Будучи впродовж всього свого життя «semper tiro», володіючи уже в юнацькому віці енциклопедичними знаннями, Франко найбільше шукав у своїх учителях оригінальності мислення, незвичайних підходів в опануванні навчального матеріалу, самостійності суджень та оцінок, новаторських методик досліджень, однак, надзвичайно високо виставивши планку вимог передовсім до себе, мало знаходив справді гідних такого учня вчителів. Уже у студентські роки Франко зіткнувся із консерватизмом університетського життя, у якому домінував переважно репродуктивний триб навчання, тобто головним у стосунках ментора та студента було механічне заучування та звітування про певну кількість інформації з якоїсь дисципліни.

Отож, Франко не сприймав головно «куте». Врешті, не він один. Звернімось до оцінок школи Лесі Українки, про яку вона писала у листі до М. Драгоманова 30 серпня 1892 року: «Я що далі, то більше впевнююся, як то добре, що мама не віддала мене в гімназію, бо гімназія хоч би не зломилла мене, то все-таки пригнітила б»¹³. Заучування,

¹¹ Bolesław Niemierko, Między oceną szkolną a dydaktyką. Bliżej dydaktyki, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 1997, С. 35.

¹² Франко І. Борис Граб // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 18. – С. 187.

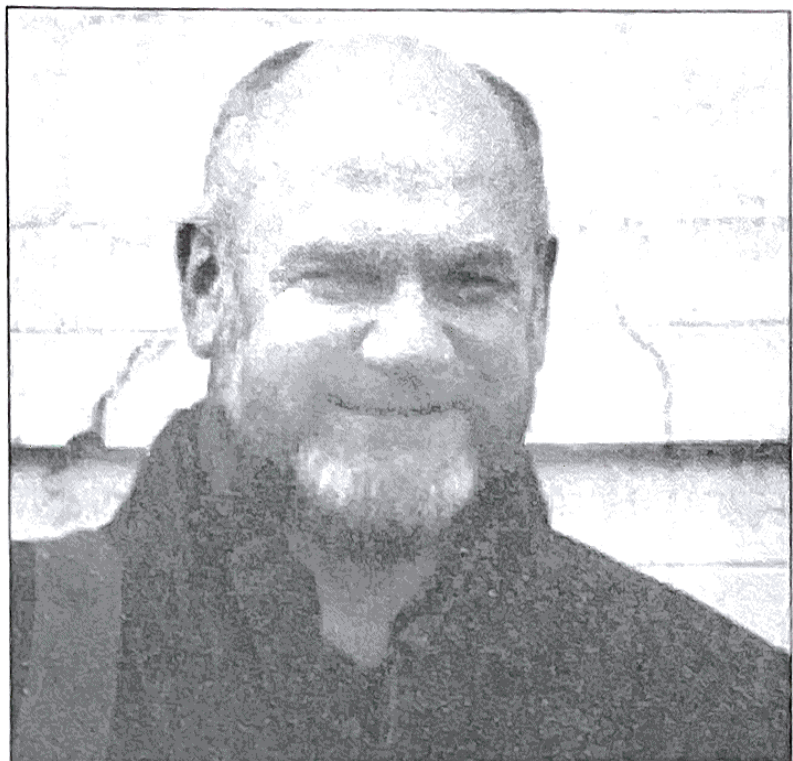
¹³ Українка Леся. Твори: В 12 т. – К., 1979. – Т. 10. – С. 164.

муштра, беззмістовне зубріння однаково не сприймали всі талановиті та неординарні особистості. Чому ж так доволі різко дисонують, а часто є полюсними висловлювання Івана Франка про галицьке шкільництво його часу, чи ж лише часова перспектива нівелювала гостроту оцінок, а «зимова», «смеркальна» вікова перспектива зумовила ностальгійний, більш погідний погляд на шкільні та гімназійні роки? Безперечно, критицизм був однією із провідних рис його характеру, і зумовлено це було прагненням змін на краще, максималізмом у ставленні до інших, однак передовсім до себе. Франко як людина надзвичайно високої самоорганізації, вимогливості, моральних чеснот не терпів найменшого посягання не тільки на свою людську гідність, але й, як вільна гуманна особистість, приниження будь-кого, що траплялося часто по галицьких школах не тільки за дозволених фізичних покарань, але й після скасування цієї ганебної практики.

Підсумовуючи, зазначу, що об'єктивність історичного виміру комунікації сучасного читача із текстами класиків нашої літератури визначає пізнавальні та виховні зобов'язання щодо національної культурної спадщини загалом, точність і повноту сфери ідей і цінностей, яка промінює крізь століття. Звідси випливає особлива відповідальність творців шкільних програм і підручників, учителів, як утілювачів концепцій, у них закладених, щодо змісту та традицій навчання. Традиція не є якоюсь сталою та стабільною сумою мудрих висновків та моральних постулатів із культурної спадщини минулих епох чи доробку національних геніїв, а завжди залишається вибором, в очах наступних поколінь, які живуть у своєму часі і самі формують свою систему цінностей. Заідеологізований, однобічний підбір творів звужує не тільки репрезентативність усієї постаті письменника, але й виховні та дидактичні стратегії, тому необхідно поряд із більш варіативними пропозиціями текстів Франка для вивчення у школі припинити ідеологічні маніпуляції щодо їхнього змісту. Одним із основних завдань школи великий мислитель визначав вироблення критичного ставлення учнів до довколишнього світу. Критичного, тобто свого, набутого унаслідок самотійного сприйняття, вироблення своєї системи оцінок, емоційного переживання і співпереживання, унаслідок постійної праці інтелекту та духу. У вивченні

літератури напевно найменш важливою є кількість інформації, яку запам'ятає учень зі шкільної парти. Безмірно важливішою є чуттєва пам'ять, здатність власного судження про життєві ситуації, уміння бачити і відчувати красу в усіх її проявах, розрізняти добро і зло, володіти своїми «духовими органами». Попри великі вади шкільної освіти у Галичині (недосконалість програм та підручників, часто низький фаховий рівень вчителів, узаконені до певного часу фізичні покарання, недостатнє матеріальне забезпечення педагогічних інституцій, репродуктивне навчання-зубріння і т. ін.), а надто освіти недержавної української нації в умовах жорсткої конкуренції з народами-сусідами, у часи навчання Франка майже не було страшної виразки корупції, яка унеможливлювала формування особистості вільної, творчої, креативної. Усталені віками у російському суспільстві «бакшиш» та «мзда» виключали справедливі стосунки та справжню повагу до вчительства як стану, а школа виробляла шаблон людини підневільної, покірної, змалечку вчила не «служити», а «вислужуватися». У такому ракурсі на другий план відходять методики навчання, кваліфікація педагога, умови навчання. Пам'ятаємо ж знамениті слова Бісмарка, що Німеччину як державу, як націю створив шкільний учитель – незалежний, матеріально забезпечений, вільний та фаховий патріот. Чи ж не хабарництво – ця азійська іржа, яка так прижилася в Україні за століття колоніального животіння і є основним тягарем та перешкодою на шляху до «народів вільних кола» не тільки освіти, а й усієї держави?

У життєвій простороні Івана Франка педагогічна діяльність не стала основною цариною, однак зробив він надзвичайно багато і, на жаль, його дидактичні уроки належним чином ще невідзискані. Завдяки ренесансному універсалізму свого таланту й інтелекту Франко здійснив своєрідний прорив із «рідної тісноти» (вислів Пантелеймона Куліша) на європейські і світові простори, у тому числі й педагогічні, залишившись органічно цілісним у своїх національних почуттях і самосвідомості.

ФРАНКОВА КУЗНЯ

Мова не про кузню Якова Франка, а про літстудію у Львівському університеті ім. Івана Франка. Студентом я став 1978 року. Вступив на україністику, хоч хотів податися на журналістику, та не мав жодної публікації для проходження творчого конкурсу. У випускному класі я захопився віршуванням і вважав, що зможу стати письменником, якщо потраплю у відповідне середовище. На журналістиці мали б вчити, як доладно писати різножанрові тексти, хай і не віршовані. Та з журналістикою я пролетів. На філології на мене зсунувся масив дисциплін, про які я доти не мав зеленого поняття. Чогось на зразок «творчого письма» серед них не виявилось. Тому я безмежно зрадив, коли довідався, що в університеті для початкуючих авторів давно вже створено літературну студію з голосною назвою «Франкова кузня». Щоб стати членом літстудії, потрібно було пройти процедуру прийому, тобто виступити перед студійцями з читанням власних творів. Кандидат на вступ мав заручитися рекомендацією когось із дійсних членів. Після прослуховування відбувалося обговорення, деколи досить бурхливе. Потім літстудійці вирішували долю кандидата голосуванням. Я вибрав зо два десятки віршів і зважився прочитати їх на засіданні «Франкової кузні». Більшість з них була на теми пошуку цвіту папороті, написані під впливом Богдана Ігоря

Антонича, з віршами якого мені пощастило запізнатися наприкінці випускного класу. Ритми я запозичував з пісень улюблених західних рок-виконавців. Літстудійці намагалися визначити, хто ж з визначних попередників на мене впливав. Та про Антонича ніхто не згадав. Тоді це ім'я було знову під негласною забороною. Так чи так, за мене проголосувала більша частина присутніх, і я здобув законне право відвідувати щомісячні засідання «Франкової кузні». Варто зазначити, що, крім літстудійців, ті творчі зібрання відвідував куратор літстудії від партійного комітету університету. Часи були пізньототалітарні, соціалістичні, з повсюдним червоним кольором. Куратором у ті роки був Прокіп Панасович Гонтар, доцент кафедри української літератури, фронтовик, м'який і обережний чоловік. Головою – Марія М., яка, здається, зуміла в свої студентські літа стати членом компартії, а це було зовсім непросто. Серед літстудійців у рік мого вступу виділялося кілька колоритних типів. Усі вони навчалися на четвертому курсі. Ярослав М. був уже відомим критиком, друкувався в «Літературній Україні» і грубих журналах. Та початківцями не надто цікавився. Микола Ф. писав незлецькі, як мені здавалося, верлібри, був знайомий з кількома «справжніми» письменниками і подав свої добірки у кілька видань, можливо навіть у журнал «Жовтень». Юрко Г. писав російською, захоплювався поезією Андрія Вознесенського і komponував пісні під акустичну гітару. Декілька пісень він сотворив і на мої слова. Це був чи не перший випадок, коли мої вірші було покладено на музику і проспівано. Мені це було приємно, і я майже на два роки потрапив під вплив Юрка, позбувшись притягальної сили верлібрів Миколи Ф. Юрко був, як і я, львів'янином, жив з батьками і сестрою в дільниці, яка називалася Новим Львовом. Я витрачав не більше двадцяти хвилин, щоб подолати відстань від вулиці Керченської, де мешкала моя сім'я, до Юркової квартири на вулиці Угорській. Там ми влаштовували переслуховування платівок і Юркових пісень під пляшку сухого, а часом і солодкого вина. Сухе називалося сухариком, а солодке – гниляком. Ми курили і споживали вино, Юрко запускав на програвачі диски-гіганти з віршами Вознесенського і Євтушенка в авторському виконанні. Ми мріяли про ті часи, коли напишемо

вірші, які теж можна буде розтиражувати на дисках-гігантах все-союзної фірми «Мелодія». Літстудійкою була і Галина П., майбутня Шевченківська лауреатка, яка в ті роки вирізнялася гіповим виглядом, ходила з розпущеним волоссям, в смугастому серапе і потертих американських джинсах. Вона писала повісті. Одну з них – «Марія і Магдалина» – обговорювали за побажанням автора на літстудії. Повість була про самотніх жінок-галичанок, представниць різних поколінь. Біблійні алюзії в іменах персонажів не викликали дискусії, бо більшість студійців їх і не зауважила. Миколі Ф. деякі епізоди повісті здалися дещо натуралістичними. Куратор підтримав цю думку. Галя сказала: «Ваші зауваження мене не хвилюють, бо повість уже взяли до друку в Києві». Це прозвучало виключно. Студентка другого курсу відверто висловила свою незгоду з куратором. Що більше – вона запевнила, що у Києві її творчістю вже серйозно цікавляться. А це підважувало авторитет літстудії. Принаймні старшокурсники, які не могли похвалитися публікаціями не те що в Києві, а й у Львові, відчували себе обійденими. Закінчилося тим, що Галя після другого курсу перевелася до Київського університету ім. Т. Шевченка. На п'ятому курсі у неї вийшла дебютна книга прози, де серед інших творів була вміщена «Марія і Магдалина».

Франко, щиро кажучи, не був володарем наших дум, хоч літстудія переважно засідала у Франковому кабінеті. Там на стінах були розвішані стенди з цитатами з творів Каменяра і збільшені фото Івана Яковича з різних періодів його життя. Пригадую, на одному зі стендів були слова з початкової версії «Вічного революціонера» – «Дух, що тіло пре до бою». У пізніших виданнях оте «пре» було замінено на «рве». Та від творчості самого Франка мене в університетські роки не надто «перло». І це зрозуміло – велет духу Франко був за межами досяжності. Нікому з нас до голови не приходило, що такого монументального Франка можна наслідувати. Наш улюблений викладач Іван Овксентійович Денисюк намагався наблизити Франка до нас, розповідаючи про його родинне життя, фатальну любов до Целіни Зигмунтовської та інші непідручникові факти, але монументальний Каменяр і далі залишався піднебесним символом. Отож, ми вчилися

у Франковому університеті, відвідували «Франкову кузню», ходили вулицями, якими ходив Франко, та для власного задоволення охочіше читали російських і українських (офіційних, ясна річ) шістдесятників. Так було, поки в літстудію не прийшли нові люди. Я вже гриз науку на другому курсі, коли у «Франкову кузню» вступили першокурсники-журналісти Василь Л. і Василь Т., прозаїк і поет. Вони були друзями, хоч Василь Л. був старший від Василя Т. років на п'ять. Термін головування Марії М. добігав кінця в зв'язку з тим, що вона була вже на п'ятому курсі. Надходив час виборів нового голови. І ним став Василь Л., за плечима якого була служба у війську і підготовче відділення університету. Заступником голови обрали мене, а Василь Т. очолив сектор поезії. Структура літстудії дублювала структуру Спілки письменників, членами якої усі ми з часом планували стати. З приходом до головування Василя Л. здобуття письменницького статусу не здавалося нам чимось аж надто фантастичним. Потрібно було підготувати до друку дебютні книжки. А задля того, щоб видавництво не завернуло з порогу наші машинописи, а прийняло їх до розгляду, потрібно було забезпечити підтримку Спілки письменників, принаймні її Львівської філії. Усе це Василь Л. зрозумів швидше за інших літстудійців і взявся втілювати план завоювання літературного Олімпу в життя. Поза тим, звичайно ж, ми влаштовували посиденьки в гуртожитських кімнатах, святкували дні народження, читали під сухе вино щойнонаписані шедеври. Чогось крамольного не писали, вважали, що серцевина поезії – в метафоричності. Тому намагалися перейняти у відомих поетів уміння поєднувати слова у несподівані метафоричні сплети.

Нам потрібні були обговорення в солідних стінах Спілки письменників. І обговорення не забарилися. Нам потрібні були публікації в київських альманахах «Поезія» і «Вітрила», у львівському «Жовтні», і ми врешті там опублікувалися. Нам потрібні були знайомства, і ми їх зав'язували, щоб за першої-ліпшої нагоди скористатися ними. Про те, що наша діяльність контролюється відповідними органами, здогадувалися лише найдосвідченіші серед нас (я був наївним і недосвідченим). Література у ті часи була радянською, і Спілка письмен-

ників була радянською, і стати можна було в країні, яка називалася Радянський Союз, лише радянським письменником. Про дисидентів ми (принаймні я, до курсу п'ятого) й не чули. Та про сучасних українських радянських письменників ми дещо довідалися завдяки активності нашого нового голови. З публікацією в альманасі «Поезія» мені допоміг поет, який працював редактором у львівському видавництві «Каменярь», Іван Гущак. Він передав мої вірші упорядникові альманаху, і (диво дивне!) їх опублікували.

Один з тих віршів був написаний з приводу саме Івана Франка, а точніше, споглядання пам'ятника на могилі Франка. Вірш закінчувався такими рядками: «Любов'ю живе цей поступ. / І закликає до бою / любові пам'ятник – постать / людини в борні зі скалою». Наскільки пригадую, той вірш я написав з кон'юктурних міркувань. У серпні 1981 року відзначали 125-річчя з дня народження Франка. Головні урочистості проводилися у Львові. Мені і Василеві Т. високе керівництво Львівської філії Спілки письменників запропонувало написати вірші, присвячені Франкові, щоб ми мали з чим виступити від творчої молоді на тих урочистостях. Василь прочитав свій вірш у будинку-музеї Франка, а мені випало читати свій в актовому залі університету. Телебачення фільмувало цю подію. Я сидів на сцені поряд зі знаменитим шістдесятником Іваном Драчем. Пригадую поряд Романа Кудлика і Павла Мовчана. І більше нікого не пригадую, хіба що Сергея Міхалкова, автора гімну Радянського Союзу і «Дяді Стьопа», який прибув з Москви, щоб надати святкуванню ще більшої солідності. На сцені було ніяк не менше двадцяти письменників і письменниць. І я – наче за помахом чарівної палички – опинився серед них. Вірш, який я збирався читати, був допущений до виступу відповідальною особою. Я знав його напам'ять, та все ж мав шпаргалку в кишені маринарки. Не міг ні про що думати, не міг сприйняти жодного виступу, бо знав, що з кожним наступним виступом наближається та мить, коли оголосять моє прізвище. Мене почують уперше і публіка в залі, і телеглядачі (якщо мій виступ не виріжуть). Справжні письменники теж почують мене вперше, і, ймовірно, якнайуважніше вислухають. І чари розвіються. Чи не здасться їм те,

що я читатиму, цілковитою графоманією? Пізно про це думати. І втекти неможливо. Як виглядатиме моя втеча зі сцени? Безглуздя. Телекамери відстежують кожен рух на сцені. Міхалков ліниво виймає гвоздичку з вази, перебирає її в руці і закидає знову в вазу. Ведучий оголошує моє прізвище. Підводжусь. Тільки б не спіткнутись, не перечепитися через дріт. Підходжу до мікрофона і, потрохи вгвинчуючись у пафос, декламую свій вірш. Закінчую, перейшовши на високий регістр: «І закликає до бою / любові пам'ятник – постать / людини в борні зі скалою». До якого бою закликає мене пам'ятник? До бою з ким? З ворогами Радянського Союзу? Чи навпаки – з самим Радянським Союзом, «нерушимим» як скала? Чи могли щось таке зрозуміти з мого виступу присутні в залі? Можливо, та недремні спецслужби нічого такого не вловили, бо ніхто з компетентних органів мною тоді не зацікавився, мого виступу редактори телебачення не вирізали, і за якийсь час я міг подивитися на себе в телевізорі. Та й не вкладав я в ці рядки жодного крамольного підтексту. Воно якось так само собою перемандрувало з «Каменярів». Людина з занесеним каменярьським молотом і скала – символ, який не вичерпується лише благословенними часами Австро-Угорщини. Тільки до чого тут любов? – Парадоксальна любов. Примушує людину рватися до бою з нездоланною перешкодою. А надмогильний пам'ятник – це, виявляється, пам'ятник саме такій любові.

Я додекламував вірш до кінця, вклонився і під оплески, які ще довго відлунювали у моїх вухах, повернувся на своє місце в президії. Ось і відбулося моє прилучення до високого кола письменників. Так мені тоді подумалося. І ретельно виконане замовлення допомогло.

Щиро кажучи, не мав я особливого бажання підряджатися до спілчанських замовлень. Писати на замовлення було неприємно, щось в моєму нутрі бунтувало проти такого типу віршування. Та все ж, як бачите, підрядився і як винагороду отримав можливість вийти на публіку в колі обраних. З набагато більшою приємністю прочитав би я тоді вірша «про любов» до дівчини, а не про надмогильний «пам'ятник любові». Хіба Франкові не доводилося тужити над нерозділеним коханням? Хіба його «Зів'яле листя» – не вершина

інтимної лірики? Свої любовні вірші я не вважав вершинними, і все ж прочитав би один з них, якби мені дозволили. Без санкції керівних органів, каюсь, без погодження і затвердження сам на таке я б тоді не наважився. До вільних, спонтанних, наперед не затверджених публічних виступів залишалося щонайменше п'ять років. Та це вже інша історія.

За нами наглядали, нас повчали, нас муштрували. Доводилося засвоювати правила гри, придуманої не нами. Якщо ти хотів писати і публікувати художні твори в Країні Рад – мусив зважати на ті правила. Про дисидентів і літературний андерґраунд я майже нічого тоді не знав. Та навіть якби знав, навряд чи захотів би приректи себе на роль вигнанця чи маргінала. А це означає, що я зовсім не розумів, хто ж такі каменярі в очах добропорядного суспільства.

Тепер усі ці правила разом зі структурами, що наглядали за їх дотриманням, розвіялися, як дим. Час усе перемолов і перекомбінував. Дехто з колишніх літстудійців таки став справжнім письменником. Галю П. ніхто не звинувачує в надмірному натуралізмі. Навпаки, вона для багатьох – незаперечний моральний авторитет. Найдивовижніша метаморфоза відбулася з критиком Ярославом Мельником, який переїхав до Литви, перейшов на прозу і став одним з найвідоміших сучасних литовських прозаїків. Решта залишилися в Україні – довбати ту скалу, яку навіть наш Каменяр навряд чи бачив у своїх пророчих візіях. І це теж цілком інша історія.

ПРО ЧИТАННЯ ПО-ФРАНКІВСЬКИ

Якось я був свідком розмови про «ідеального» франкознавця. Ви-словлювалась гіпотеза: а якби от узяти працьовитого, розумного хлопця ще зі школи, чи, принаймні, з першого курсу філфаку, і – щоб він те читав, що й Франко, і контекстом його переймався (гриз тодішні часописі, розбирав до нюансів колізії «останніх десятиліть ХІХ віку», ба навіть спосіб життя його вів (включно з рибо- і гриболовством). Як би той хлопець відчував тексти Франкові! Як би рядки і міжряддя усі розумів!

Я аж злякався. Бідним би був той хлопець – подумалось. Отакий франкознавець «в бібулі». Гість з минулого, котрий задля «ідеального» проживання у Франковому часі змушений був би ігнорувати свою добу (спробуй-но встигни за інтенсивністю духової роботи «об'єкта дослідження»). А головне, що, здолавши і сотні й тисячі годино-кілометрів франківської і довколафранківської матерії, отой хлопець (чи, точніше, тоді вже далеко не хлопець) неминуче би виявив, що його...одурили. Що якийсь Кіндрат із Луганська, вперше взявши до рук томик Франка, розуміє прочитане глибше й адекватніше, бо, на відміну від «укінченого» франкознавця, прийшов до Франка від живого, не позиченого, а власного життя.

Я до того, що знати *живе* – то знати дух, а не хімічний склад матерії, з якої воно складається. І якщо той дух заповідав жити в *своєму*

часі, жити повнокровно й насичено – любити й творити, боротись, йти на суд неправих, писати так, аби в творах пульсувало і парувало живе життя, то як такий дух може відчутти гомункулус, «человек в футляре», книжний моль, котрий сам не жив?

*Уміти жити! Отсе велике діло,
Найбільша загадка грядущих днів!..
Уміти жити! Трудне високе вміння,
Котрого жодна книжка не навчить,
А лиш навчає досвід і терпіння,
Й любов, що всіх ріднить і єдинить.
Щаслив народ, щасливе покоління,
Що зможе жити як слід, зуміє жити!*

(«Нове життя»)

Як можна запричаститися духом Франка, та й усієї української класики, коли ти не виходиш за межі тієї класики, коли не приєднуєш до її енергомережі актуальні запити «нового життя», коли сучасне і минуле розчужені майже у той самий спосіб, що й за Франкових часів!

Вдамся до статті про «Конечність реформи учення руської [української – Р. Ч.] літератури по наших середніх школах», написаної ще 1884 року. Франко «сміло і одверто» називає те учення «вадливим» і висновує, що внаслідок цього «молодіж не виносить із них [зі шкіл – Р.Ч.] ані знання того, що вже зроблено у нас на ниві літератури, ані – що за тим слідує – замилювання до своєї рідної літератури. Зате учителі польської літератури, між якими лучаються загорілі патріоти, впоюють ученикам аж надто багато сліпого безкритичного замилювання до літератури польської і перетягають їх свідомо чи несвідомо в ряди тої і без того вже багатой літератури».

Замінімо польську російською й іже з нею – й ану чи хто заперечить актуальність означеного Франком status quo? Можна, звісно ж, уповати на «букву», закидаючи, що у тій статті йдеться про засилля в тодішніх шкільних програмах та хрестоматіях літератури давньої, страх далекої від сучасного Франкові життя, писаних мертвою

«книжною» мовою. Тепер, мовляв, пам'ятки давньоукраїнського письменства вивчають лише один рік, решту ж відведено літературі Нового часу – світській, перейнятій животрепетними проблемами становлення нації, писаній живою народною мовою, тій, що сіє в дитячі душі «розумне, добре і вічне».

Саме так. Тільки чому те «розумне, добре і вічне» дозволено сіяти майже виключно тим, кого давно немає серед живих? Чому укладачі сучасних шкільних програм і далі керуються «методичною» засадою: хороший письменник – мертвий письменник?

Одинадцятикласників часто дивує, коли під кінець навчального року виявляють, що біля прізвищ Ліни Костенко, Романа Іваничука, Івана Драча, Дмитра Павличка стоїть лише дата народження: як – вони ще живуть? (у перекладі: хіба можна ще за життя стати гідним вивчення в школі?). Здивування триває недовго, бо вивчення творчости згаданих щойно живих припадає на «великодній» квітень та «випускний» травень, коли всі думки старшокласників обертаються довкола майбутніх іспитів, і їм явно не до читання. Та й, коли прочитають, хіба означатиме це, що відбувся акт причастя до *сучасної літератури*? Адже доба шістдесятництва вже так само – історія, а її представники для сучасних тінейджерів – дідусі й бабусі. Хіба це нормально, коли у домі право голосу має лише покоління найстарших, а дітей, ба навіть батьків увібгано в один чи два останні у році уроки, які, за виставлянням річних оцінок, відбутись, як правило, не встигають. Та й «навіщо»(?): знання творчости вісімдесятників, дев'яностників при вступі до вузів не вимагається.

Тобто проігноровано *всю літературу*, творену від часів перебудови і проголошення Незалежності, за доби тектонічних зламів і зсувів у свідомості України і світу, коли проявився огром не зна-них досі проблем, а проблеми старі і «вічні» побачились по-новому; за доби, коли відбулося становлення цілого покоління, сказати б словам Франка, тієї «молодої України», яка виходить зі школи у світ «дезорієнтованою на місцевості» (візьму в Ю. Андруховича) – не підготовленою до життя у своєму просторі й часі, бо ті, кому належало б дбати про це, схоже, мислять у спосіб одного гімназійного профе-

сора зі старого галицького анекдоту: «Для мене німечька література ша шкінчит на Гайнім».

Погляньмо, кого не помічали укладачі підручників та хрестоматій «останніх десятиліть ХІХ віку», тобто тоді, коли Франко писав цитовану вище статтю. Це саме ті письменники, іменем яких до сучасних шкільних програм не пускають представників останніх десятиліть віку ХХ-го. Немає місця! Коли ж бо вивчати «якихось-там» Василя Герасим'юка, Ігоря Римарука, Івана Малковича, Наталку Білоцерківець, Оксану Забужко, Марію Матіос, Юрія Андруховича, Тараса Прохаська та інших, якщо в нас на порядку денному – «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Інститутка», «Микола Джеря», «Перехресні стежки»... Так, я до того.

«В ім'я» вивчення Франка ігнорується дух його ж таки заповітів. Адже і Панас Мирний, і Іван Нечуй-Левицький, і Марко Вовчок були Франковими сучасниками. Їхня творчість була необхідна, щоб ангажувати *тодішнього* читача до *тодішнього* контексту «життя і слова», писати про нього актуальною *тоді* мовою (в сенсі стилістики, поетики, психології творення і сприймання, а головне – енергетики *тогочасного* життєвого матеріалу).

Стверджене зовсім не означає, що нині слід відмінити спадщину двох століть на користь літератури двох останніх десятиліть. Але пропорції давнього і нового мусять конче переглядатися. Повсякчас – у міру з'яви нових імен-поколінь. «Смілість і одвертість» у підході до укладання сучасних шкільних програм мала би полягати у стисканні давнього й вивільненні більшого простору для нового: одинадцятий клас мав би розпочинатись, а не завершуватись творчістю шістдесятників, аби учні встигли розкодувати той «генетичний код» сучасної України (за Оксаною Пахльовською), який свого часу було закладено шістдесятниками. І не слід тут боятись і думати, що і так і того не читають, котре є у програмах. Якраз за такого підходу може відбутися контакт і з класикою: здобуваючи смак до читання загалом, учні потягнуться й до авторів хрестоматійних, їх захопить власне література яко живе й специфічне явище, а не ілюстрація в образах вивченого на уроках історії. Відчуття ж отієї специфіки

приходить тільки тоді, коли прочитане резонує з пережитим – *тобою в твоїй час пережитим*.

Викладаючи семестровий курс «Сучасної української літератури» в ЛНУ ім. І. Франка, я не міг не помітити, що найкраще до студентів, як допіру до мене, доходять теми, в яких сучасне висновується з минулого, а в минулому заакцентовано «точки», цікаві у наш час. Приміром, коли розповідь про «хімерну прозу» розпочинати не від «хімерного роману з народних уст» Олеся Ільченка, а від Миколи Гоголя, Квітчиної «Конотопської вїми» та «Марка Проклятого» Олексі Стороженка – своєрідний інваріант Мамая Ільченкового, а тепер вже й кіноверсії цього образу у виконанні Олеся Саніна. Тут же відбуватиметься розширення теми т.б.м. по горизонталі, на суміжні мистецькі терени: студенти бачать, як химерна проза дає імпульс поетичному кіно, найяскравіші здобутки якого пов'язані саме з нею («Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського й Сергія Параджанова; «Вавилон» Василя Земляка й Івана Миколайчука). А на виході – і Валерій Шевчук, і Галина Пагутяк, ба навіть Ольга Токарчук, польська письменниця українського походження, творчість якої можна віднести не лише загалом до «магічного реалізму», але й зокрема – до «хімерної прози».

Або, до прикладу, тема сонцепоклонства: Франків ранній «Схід сонця» та «Захар Беркут» з його Ясною поляною, де тухольці поклоняються Даждьбогові-Сонцю – імпресіонізм «великого сонцепоклонника» Михайла Коцюбинського, котрий на одній з літературних субот благословить Павла Тичину – наступного в ряді, куди увійшов «Сонячними кларнетами», а на заході віку, в свою чергу, заопікувався молодим «формалістом» Іваном Драчем – дебютний «Соняшник» з одноіменним маніфестом та «Етюдом про хліб» («сонце пахуче на столі»), поема «Ніж у сонці», збірки «Протуберанці серця», «Сонце і слово», «Сонячний фенікс», «Храм сонця»...

Завдяки отакому, «стереометричному» («Борис Граб»), способів читання, учень відчуває під усім цим глибоке ментальне підґрунтя, спільний знаменник «і мертвих, і живих, і ненарождених»; входить у тему, розроблену класиками, крізь власну хвірточку, ба навіть браму, якщо це – тема дня, у якому випало жити. Уявімо, наскільки багатше,

глибше, а то й по-іншому (зглядом от хоч би й українського Сходу) сприйматиметься Майдан та його геополітичне значення у долі народів пострадянського простору, якщо в свідомості українського школяра цей феномен стоятиме у ряду, започатому маніфестаціями кирило-мефодіївських братчиків («Закон Божий. Книга буття українського народу» Миколи Костомарова, де Україні з її древньою традицією народного самоуправління, виборности старшин, конституціоналізму, відведено роль майбутнього наріжного каменя слов'янського світу, навчительки «братського», козацького – Божого трибу життя). Цей ряд продовжує ідея громадівства у виконанні Франка з його апологією народного віча («Захар Беркут», «Перехресні стежки» – принагідно, до речі, Каменяр увільнюється од марксистських наліпок, його «щиролюдський соціалізм» стає вислідом українського менталітету, а не читання «Капіталу»). Тощо...

І водночас: як дієво, екзистенційно сприйматиметься оця хрестоматійна спадщина у поєднанні з актуальними процесами в Україні. Як торжество української правди («в своїй хаті – своя правда...»), а не виплід «хворобливого месіянства» пригнобленої нації (усі, мовляв, це проходили, покиньте свій хохлацький велосипед) чи експортованих політтехнологій... Не яко «дела давно минувших дней», а як живий запит сучасності, могутня підстава для нереалізованої понині національної ідентифікації... Досить тільки поставити «в ряд», поєднати «момент» і «вічність» – прочитати її по-франківськи.

Редакторський колектив дякує
Миколі Походжаю, Юрію Кучерявому,
Останові Походжаю

Науково-популярне видання

ФРАНКО.ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

Редактор

Андрій Беницький

Упорядники

Богдан Тихолоз, Андрій Беницький

Комп'ютерна верстка

Мар'ян Пашко

Дизайн обкладинки

Ірина Калин

Підписано до друку 23.07.2013 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 19,64.
Гарнітура Minion Pro. Наклад 1000. Рахунок №826-КЛ

Видруковано у книжковій друкарні "Коло"
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100.
тел./факс: +380 3244 2-90-60, 3-87-32,
ел. пошта: koloopera@gmail.com, kolodruk@gmail.com

150

тихолос.лишега.гнатюк
ірванець.ільницький.забужко
якимович.цибулько.легкий
єшкілев.голобородько
винничук.вербицька.пагутяк
корнійчук.лис.госовська
космеда.микитюк.неборак
чопик.тихолос.лишега.гнатюк
ірванець.ільницький.забужко
якимович.цибулько.легкий
єшкілев.голобородько.винничук
вербицька.пагутяк.корнійчук
лис.госовська.космеда
микитюк.неборак.чопик